MALAZGİRT
TARİH ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(Manzikert Journal of Historical Research)

MATAD

2025

MATAD

Yazar(lar) / Author(s)
Prof. Dr. Sabit Duman
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş-Türkiye.
e-posta: sabit.duman@alparslan.edu.tr.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article İnformation
Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 20. 12. 2024
Kabul tarihi-Date of acceptance: 02. 05. 2025
Yayım tarihi-Date of publication: 31. 05. 2025

Hakemlik-Review
Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement
Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared that they complied with ethical principles during the preparation of the study.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks
intihal.net iThenticate

Çıkar çatışması-Conflict of interest
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support
Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License
CC BY NC

Johnson Mektubunun Türk Solu Üzerinde Etkisi

Öz

1960'ların başlarında Kıbrıs sorunu çözüme ulaşıp, bir cumhuriyet kurulmuştu. Ancak kısa süre sonra Kıbrıs Cumhurbaşkanı Makarios sorunlar çıkartmaya başladı. Rumların Türklere karşı şiddete başvurması ülkede büyük tepkilere neden oldu. Türk solu o zamana kadar toprak reformu, sendikal haklar gibi sorunları sorunlarla ilgilenirken, Johnson mektubunun yayınlanması ile birlikte ABD karşıtlığını sol yayınlarda sıkça görülmeye başlandı. Türkiye'nin NATO'dan çıkmasını, bağımsız diş politikaya yönelmesini savundu. Yön dergisi, Atatürk'ün dış politikada tam bağımsız bir dış politika izlediğini ileri sürerek onu kendi tezlerine destek yapmaya çalıştı. Doğan Avcıoğlu Atatürk'ün sosyalist olduğunu ortaya koymaya çalışmakta idi. Johnson mektubu Türk solunu daha milliyetçi bir çizgiye getirdi. Diğer taraftan özellikle 1946'dan sonra ülkede yaygın bir ABD sempatisi varken Kıbrıs sorunu nedeni ile ABD ve Batı karşıtlığının arttığı görüldü. Türkiye 1946'dan sonra Batı yanlısı bir politika izlendiği ancak Kıbrıs gibi haklı bir konuda ABD ve Batı'nın Türkiye'nin yanında olmamasını ihanet olarak yorumladı. Ülkenin askerî açıdan çok güçlü olduğuna inanılırken Kıbrıs sorununda adaya asker çıkartacak gemilerin olmadığı anlaşıldı. Bunun yanı sıra Johnson mektubunda NATO'nun verdiği silahları kullanamayacağını belirtmesi Türkiye tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Türkiye hem sol kesim hem de sağ kesim tarafından bu kabul edilemez bir durumdu. Türk solu bu tarihten sonra ABD emperyalizmini hedef alan yayınlara ağırlık verdi.

Anahtar Kelimler: Johnson, Türk Solu, Kıbrıs, Yön Dergisi, İnönü

Ilkhanid and Timurid Transaction in Middle Age of History Writing

Abstract

In the early 1960s, the Cyprus problem was resolved and a republic was established. However, soon afterwards, President Makarios started to cause problems. Greek Cypriots resorted to violence against Turks, which caused great reactions in the country. The Turkish left, which until then had mostly voiced issues such as land reform and trade union rights, became more vocal in its opposition to the US and US imperialism with the Johnson letter, and advocated for Turkey to pursue an independent foreign policy. The magazine Yön tried to support its own theses by claiming that Atatürk pursued a fully independent foreign policy. Doğan Avcıoğlu tried to show that Atatürk was a socialist. The Johnson letter brought the Turkish left to a more nationalist line. On the other hand, while there was a widespread sympathy for the US, especially after 1946, anti-Americanism and anti-Westernism increased due to the Cyprus problem. Turkey interpreted it as a betrayal that a pro-Western policy was pursued after 1946, but the US and the West did not stand by Turkey on a rightful issue such as Cyprus. On the other hand, while it was believed that the country was very strong militarily, it was understood that there were no ships to land troops on the island during the Cyprus problem. In addition, Turkey was surprised when Johnson stated in his letter that he could not use the weapons provided by NATO. Both the left and the right in Turkey found this unacceptable.

Keywords: Johnson, Letter, Turkey, Left, Politics.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)
Duman, Sabit. "Johnson Mektubunun Türk Solu Üzerinde Etkisi". *MATAD 1,* (Mayıs 2025), ss. 1-11.

1. Giriş

1960 askeri darbesinden sonra Türkiye'de sol yayınlarda büyük artış görüldü. Yeni anayasanın getirdiği olumlu hava siyasette etkisini göstererek Sosyalist eğilimli Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasına imkân verdi. Bu partinin kurulmasıyla birlikte Türkiye'nin izlediği dış politika eleştirilmeye, ülkedeki Amerikan üslerinin varlığı sorgulanmaya başlandı. Türkiye, NATO'ya katıldıktan sonra genelde Batı ile paralel dış politika izlemekte olup, 1960'lara gelindiğinde Türkiye Batının sağlam müttefiklerinden biri olarak kabul ediliyordu. 1960 askeri darbesi dış politikada köklü bir değişiklik yapmamış, Türkiye Batı bloğunda yer almaya devam ederken, NATO'nun önemli bir ortağı olma konumunu sürdürüyordu.

Millî Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa, Resmi Komünist Fırkasını kurdurtarak ülkedeki Bolşevik yanlısı faaliyetleri kontrol altına almaya çalışmıştı. O sırada Anadolu'ya giriş yapan Mustafa Suphi'nın öldürülmesi bir anlamda sosyalist hareketlerin devletten bağımsız gelişmesini engelledi. Cumhuriyet kurulduktan sonra komünist faaliyetler uzun süre baskı altında tutulmuştu. Cumhuriyet dönemi boyunca zaman zaman Türk solunun önde gelen üyeleri tutuklanıp hapishanelere gönderildi. Çok partili hayata geçildikten sonra da sol üzerindeki baskılar devam etti. Soğuk Savaşın bütün hızıyla devam ettiği bir dönemde Demokrat Parti sol yayınlara izin vermediği gibi komünist olarak bilinenler kişiler yakın takibe uğruyordu. 1960 askeri darbesi ile birlikte Türk solu rahat bir nefes alırken, Sosyalist içerikli yayınlar tercüme edilmeye başlandı. Türk solu 27 Mayıs askeri darbesini desteklemiş onu faşizme karşı ilerici bir müdahale olarak tanımladı[1]. 20 Aralık 1961'de sol hareketin öncülüğünü yapan Yön dergisi yayın hayatına atıldı. Yön'e göre dergi ve yazarları Kemalist'ti[2]. Yön, Kemalizm'i tamamlanmamış bir devrim olarak nitelerken onun üst yapıyı dönüştürdüğünü, alt yapıyı dönüştüremediğini ileri sürdü. YÖN dergisi iktidara gelebilmek için aydınlar, askerler ve sol kesim arasında bir birlik oluşturma amacındaydı. TİP'in kurulması Türk solunda Kemalizm'e bakışta farklılığa yol açtı. Yön dergisinin Kıbrıs'a yaklaşımı Türk sol hareketine nasıl etkisi olacaktı? Hükümete tam destek mi verecek ya da karşısında mı olacaktı?

2. ABD'nin Kıbrıs'ta Müdahil Olması

Kıbrıs Cumhurbaşkanı ve Rum lideri Başpiskopos Makarios 1963'te Zürih-Londra Antlaşmalarının Kıbrıslı Türklere çok haklar tanıdığını ve 1961 Anayasasının işlemediğini öne sürüyordu. Bu durum adada gerginliğe giden bir sürecin başlamasına neden oldu. İnönü, J. Kennedy'nin cenaze töreni için gittiği Washington'da yeni Başkan Johnson ile görüşmesinden olumlu izlenimle ayrılmasına rağmen ABD'nin tutumu tam olarak güven vermemişti. İnönü yurda döndükten sonra Türkiye garantör devlet olarak Yunanistan ile İngiltere'ye birer nota vererek adada tekrar başlayan şiddet olaylarını bitmesini, asayiş ve güvenin sağlanmasını istemişti. 27 Mayıstan sonra kurulan hükümetler Kıbrıs sorunu ile karşı karşıya kaldı. Yeni kurulan Kıbrıs Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olan Makarios çok geçmeden anayasanın değiştirilmesi yönünde çaba göstermekteydi. Sistemden rahatsızlık duyan Makarios, Rumların adada yaşayan Türklere saldırmalarına göz yummaya başladı. Makarios'un desteklediği EOKA

[1] Zeynep Karadeniz, -İlhan Akdere, Türkiye Solu'nun Eleştirel Tarihi, İstanbul 1994, C.1, s.205

[2] Yön, 20Aralık 1961, s.1; Dergi, Atatürk'e yeni bir yorum getirerek onun aslında sosyalizme eğilimli olduğunu vurgulayarak olası baskıları azaltmaya çalıştı.

adlı örgüt Türklere karşı terör eylemlerine girişirken, bir anlamda Kıbrıs'ta fiili bir iç savaş yaşanıyordu. 24 Aralık 1963'te Kanlı Noel diye adlandırılan saldırı Türk basınında büyük bir infiale neden oldu. Rumlar bir ailenin evine baskın düzenleyerek evde bulunan kadın ve çocukları acımasızca öldürmüştü. 20 Aralık 1963'ü 21 Aralık'a bağlayan gece Kıbrıs adasında Kıbrıs Rumlarının Kıbrıs Türklerine karşı başlattığı çatışmalardır. Saldırılar Akritas Planı doğrultusunda gerçekleşti ve Türklerin adadan silinmesi hedeflendi. Olaylarda toplam 364 Kıbrıs Türk'ü ile 174 Kıbrıs Rum'u ölmüştür.[3] 27 Aralık 1963 tarihinde imzalanan ateşkes ve 30 Aralık 1963 tarihinde imzalanan Yeşil Hat Anlaşması'yla çatışmaların önlenmesi amaçlandı.

Kıbrıs konusunda kendisini rahat hissetmeyen Türkiye, İnönü başkanlığında, genelkurmay başkanı Cevdet Sunay'ın da katıldığı toplantıda iki önemli karar alındı. A) Türk jetleri ada üzerinde uyarı uçuşu yapacak, b) Garantör devletler olan İngiltere ve Yunanistan'a birer nota verilerek, saldırıları durdurmak için ortak hareket edilmesi önerisi yapılmasına karar verildi. Ertesi sabah Türk jetlerinin Kıbrıs üzerinde uçması Rum kesimine bir gözdağı verilmesini hedeflemişti. Bu gelişmeler üzerine Makarios geri adım atmış, Türklere karşı girişilen saldırıları durdurtmuştu. Mevcut statü Türklerin can güvenliğini yeterince sağlamadığı için yeni önlemler alınması gündeme gelmişti. Türk kamuoyu ABD'nin Türkiye'den yana ağırlığını koyarak Kıbrıs sorununu çözmesini bekledi[4]. Kamuoyu Kıbrıs meselesi ile ilgilenirken Sol basında buna kayıtsız kalmadı.

Kıbrıs Adasında alınacak önlemleri belirlemek amacıyla 13 Ocak 1964 yılında Londra'da üç devletin dışişleri bakanları bir araya geldi. Makarios garanti anlaşmasının kaldırılmasından yana tavır alırken, Türk temsilcisi Rauf Denktaş İsviçre modeline göre tarafların kanton halinde yaşayacakları bir federal sistemi savundu. İngiltere sorunun BM'e havale edilmesinden yana tavır alırken konferans bir sonuca ulaşmadan dağıldı. Bu gelişme üzerine iki NATO üyesi arasında bir askeri çatışma ihtimali belirdi. Yunan kuvvetleri alarm haline getirilirken, Türkiye'nin adaya bir müdahalesi söz konusu edilmekteydi. Ankara'daki ABD büyükelçisi araya girerek barışçı bir çözümden yana olduklarını bildirdi. Ancak bu etkili olmayınca hükümet TBMM'den yetki almayı beklemeden adaya çıkartma yapma kararı almıştı. Askeri birlikler İskenderun'a sevk edilmiş ve 9 gemi eşliğinde adaya doğru harekete geçmişti. Hareket gözdağı vermek amacını taşıdığından daha sonra geri dönmüştü. Ancak Türkiye bu konuda ciddi olduğunu göstermek için 17 Mart'ta gizli oturumda TBMM'de 4 çekimser oya karşılık 487 oyla gerektiğinde Kıbrıs'a çıkartma yetkisi aldı[5]. Ayrıca Türk karasuları da 12 mile çıkartıldı.

Bu gelişmeler ABD'nin araya girmesine neden oldu. Bunun yerine adada güvenliğin sağlanması için NATO üyesi ülkelerin askerlerinden oluşturulacak 10 000 kişilik bir barış gücü planını savundu. İnönü, bunu istemeyerek de olsa kabul etti.4 Mart'ta Güvenlik Konseyi BM bağlı barış gücü gönderme kararı almıştı. Bu gelişmeler üzerine Makarios tekrar saldırılara başlayınca 12 Mart'ta toplanan Bakanlar Kurulu saldırılar durmadığı takdirde Türkiye'nin tek başına harekete geçeceğini bildirdi. ABD ve İngiltere de durumdan haberdar edildi. 27 Mart'ta da BM'ye bağlı barış gücü adaya ayakbastı. Bu gelişmeler üzerine İnönü, adaya asker çıkartma planını erteledi. Ancak meclisten de yurt dışına asker gönderme yetkisi alan bir karar

[3] Pierre Oberling, The road to Bellapais, Colombia Univercity, 1982, s.120
[4] George S. Haris, Troubled Allience, Washington, 1972, s.111
[5] Cumhuriyet, 17 Mart 1964; Akşam, 17 Mart 1964

aldırttı. (İnönü'nün de bulunduğu toplantı da 4 çekimser oya karşılık 487 oyla kabul edildi.) Diğer taraftan Cezayir'de toplanan Asya-Afrika Dayanışma Konseyi, Kıbrıs için kendi kaderini kendisi belirleme ilkesini desteklediğini açıkladı. Bu durum aynı zamanda Türkiye'nin 3. dünya ülkeleri içinde de yalnız bırakılması anlamına gelmekteydi[6]. Diğer taraftan Makarios amacını gerçekleştirmek için bütün çabayı göstermekteydi[7]. Makarios'un bu tutumu sonucunda Kıbrıs'ta olaylar tırmanarak Türklere saldırılar daha da arttı.

Bu arada Yunanistan da Şubat'ta seçimler yapılmış George Papandreou iktidara gelmişti[8]. Yunan kamuoyu ve öğrenciler Kıbrıs konusuna aşırı bir önem verirken sık sık ABD ve İngiltere'ye karşı gösteriler olmaktaydı. Türkiye'de ise batıya karşı güvensizlik duyulmaya doğmaya başlanmıştı. Cumhurbaşkanı Gürsel, Türk-Yunan dostluğu öldüğünü söyledi. Diğer yandan Cezayir'de toplanan Asya-Afrika Dayanışma Konseyi Kıbrıs için self determination ilkesini isterken hiçbir Arap ülkesi Türkiye'yi desteklemedi. Türkiye Kıbrıs konusunda kendisini iyice yalnızlık hissetti[9]. Nitekim İnönü Nisan 1964 yılında Time dergisine verdiği demeçte 16 Nisan da Milliyet gazetesinde yayınlandı. Bu demecinde NATO ittifakına ve ABD'nin önderliğine karşı duyduğu tereddüdü açıkça dile getirerek "Yeni şartlarda yeni bir dünya kurulur, Türkiye'de bu dünya'da yerini bulur" sözleriyle ifade etmiştir. Nisan ayında Türk-Yunan ilişkileri kopma noktasına gelmişti. Bu durumda Yunan hükümeti adaya gizlice olarak silah ve asker gönderdi[10].

ABD olası bir Türk-Yunan savaşını önlemeye gayret etmekteydi[11]. İnönü, 5 Mayıs 1964'te TBMM'de yaptığı konuşmada "Müttefiklerimiz Kıbrıs konusu ile ilgili muamelelerinde vakit vakit kayıtsız ve tesirsiz kaldıkları intibaını yaratmışlardır"[12]. Yunan hükümeti de Kıbrıs konusunda kamuoyunun beklentilerine karşılık verme zorunluluğunu hissetmekteydi. ABD ve İngiltere, iki NATO üyesinin savaşa gitmesini hiç istemiyordu. Ayrıca Rusya'da araya girip Kıbrıslı Rumlarla ilişki kurmuştu. Bu da soğuk savaş döneminde ABD'nin istemediği bir durumdu. Makarios, Arap devletlerinin desteğini kazanma peşindeydi. Diğer yandan Makarios'un Sovyetlerden silah aldığı yolunda da haberler vardı. Makarios ayrıca İngilizlerin 7000 askerini fazla bulup bu sayının azaltılmasını istemekteydi. Türkiye'de Makarios'a basında büyük tepki duyuluyordu[13].

ABD iki NATO üyesinin savaşa girmesini istemiyordu. Sorunun barışçı yoldan çözülmesinden yanaydı[14]. ABD Vietnam sorununa odaklanmak istemekte idi. O daha çok Türklerin adaya askeri müdahale edip etmemesi ile ilgiliydi. Diğer yandan Türkler, adaya çıkarma yaptığı takdirde İngiltere ve ABD'nin müdahale edemeyeceğini tahmin ediyordu. Ancak İngiltere ve

[6] Feroz Ahmad, Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971, Ankara, 1976, 273

[7] Foregin Relation s of the United States, 1964-1968, Cyprus; Greece; Turkey. V. XVI, Telegram From the Department of State to the Embassy in Cyprus, March 28, 1964

[8] George Papandreu iktidara geçtikten dokuz gün sonra 25 Şubat 1964 tarihinde, Makarios'a Kıbrıs konusunda Yunan hükümetinin onunla dayanışma içinde olduğunu bildiren bir mesaj gönderdi. Andreas G. Papandreu, Namlunun Ucundaki Demokrasi, Ankara, Ekim 1988, s.163

[9] Duygu Sezer, Kamuoyu ve Dış Politika, Ankara, 1972, s.251

[10] A.G. Papandreu, Namlunun Ucundaki Demokrasi, s.164

[11] ABD, konuya daha çok bölgede NATO'nun prestijini sarsıp, ittifakı zayıflatacağı ve Sovyetlerin etkinlik kazanmasına fırsat yaratacağını tahmin etmekte idi. ABD document, NLJ, 84-338, Nars date, 12.7. 84

[12] TBMMT, C. 30, s.210

[13] Yön dergisinin Makarios'a bakışı farklı oldu. Kıbrıs'taki Türklerin iktisadi sorunlarına çare bulunması sorunun daha önemli olduğu vurgulandı. Yön, 1962, S. 9, ss.10-11

[14] Foregin Relation s of the United States, 1964-1968, Cyprus; Greece; Turkey. V. XVI, s.

ABD'nin Kıbrıs'a bir Türkiye'nin çıkartma yapmasına kesinlikle karşı idi. Ancak adada Türklere saldırılara devam edilmesi, müttefiklerin bunu önlemek için bir şey yapmaması, ABD ile Türkiye arasına soğukluğun girmesine neden oluyordu[15].

Türkiye'nin saldırılara çözüm bulması için Makarios'a yaptığı çağrı sonuçsuz kalması üzerine Türkiye adaya müdahale kararı aldı[16]. Ayrıca Eokacı Grivas'ın adaya gizlice geri dönmesi Adada yaşayan Türklerin can güvenliğini ciddi bir şekilde tehdit etti[17]. Dışişleri Bakanı Erkin'in Ankara'daki ABD elçisine Atina'nın bir şey yapmadığını yalnızca Enosis'den yana olduğunu belirterek Türkiye'nin müdahale konusunda kararlı olduğunu söyledi. "İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin'e: "Çağır Amerikan Büyükelçisi'ni, adaya çıkacağımızı söyle'. Erkin hayretler içinde kalıyor ve 'Aman paşam nasıl haber veririz. Hemen, yapmayın bu haltı, derler, müdahale edip durdururlar" cevabını vermesine rağmen, İsmet Paşa, 'Sen söyle söyle' diye konuşmuştu. Diğer taraftan Johnson ABD Başkan yardımcı iken 1962 yılında Türkiye'yi ziyaret etmişti. Yön dergisi bunu fazla kritik etmeden sayfalarında yer vermişti[18]. Hükümet 6 Haziran 1964'te Kıbrıs'a çıkartma yapma kararını alırken, İnönü çıkartma kararını ABD'ye bildirilmesini uygun gördü[19]. ABD'nin olumlu bir karşılık vermesini İnönü beklemiyordu[20]. ABD olası bir Türk-Yunan savaşını önleme çabasındaydı. ABD bununla kalmayıp 6. Filoya bağlı birçok gemiyi Kıbrıs ile Türkiye arasına yerleştirerek bir sıcak çatışmayı önlemek istedi. Arakasından ABD tekrar bir durum değerlendirmesine gitti. Papandreau, Enosis'den başka bir çözüme razı değildi. Türkiye'nin Erkin tarafından önerilen federasyon önerisine de olumlu yaklaşmıyordu. Bir Türk müdahalesine de Kıbrıslı Rumların karşılık vereceği de beklendiği ABD tarafından tahmin edilmektedir. Daha sonra ABD Büyükelçisi Hare, 5 Haziran'da İnönü ile 3 saat süren bir görüşme yapmıştı. Burada ABD elçisi İnönü'yü müdahalede kararlı görüp ondan 24 saat müddet istemiştir. Bundan sonra da Johnson'un bilinen mektubu geldi. Türk basını Amerika'nın Türkiye'nin meşru bir hakkını kullanmasını engellediğinden dolayı hayal kırıklığına uğramıştır. Yeni bir dış politikaya yönelmesi gereği sol kesim tarafından sıkça dile getirildi. Onlar, bağımsız dış politika izlenmesi, NATO'ya bağlı kalınmaması, ABD'ye olan güvenin sorgulanmasını istediler.[21]

---

[15] Foregin Relation s of the United States, 1964-1968, Cyprus; Greece; Turkey, Ankara June 4, 1964, Ankara'dan Washington'a telgraf

[16] Yunan hükümeti, Türklerin adaya çıkartama yapması beklentisinde olduğundan kuvvetlerini teyakkuz durumuna getirdi. Diğer yandan ABD'li yetkili Papandreu'ya ABD'nin Türk hareketini önlemek için birkaç kez araya girdiğini, artık müdahalede bulunmayacağını söyledi. A.G. Papandreu, Namlunun Ucundaki Demokrasi, s.165

[17] ABD document, NLJ, 84-338, Nars date, 12.7. 84

[18] Yön, 29 Ağustos 1962

[19] Cüneyt Arcayürek, Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar, 1960-1965, Ankara, Aralık 1985, s.247

[20] Haluk Şahin, 1987'de yayımladığı "Gece Gelen Mektup" eserde ABD Başkanı Lyndon B. Johnson'ın imzasını taşıyan ve 1964 yılında Kıbrıs'a çıkarma yapmaya giden Türk gemilerini geri döndüren mektubun gizli kalmış yönlerinde değinerek dönemin Başbakanı İsmet İnönü'nün 'diplomatik oyununun sonucu olduğu savunmaktadır. Olaylar ABD belgelerinde biraz daha farklı anlatılmaktadır. 4 Haziran'da Türkiye'nin ABD Büyükelçisi Turgut Menemencioğlu, Başkan Yardımsı tarafından ofise çağrılıp Kıbrıs'a müdahale kararı alındığını ve bunun çok ciddi sonuçlar doğuracağını söylemiştir. Bunu da Ankara'ya çok ivedi bildirilmesini istenmiştir. Menemencioğlu, bu mesajın Ankara çabucak ulaştırmanın çok güç olduğunu belirtmiş ve ABD'nin Ankara büyükelçisi Hare'ye haber verilip hükümete onun vasıtasıyla iletilmesini söylemiştir. Hare'nin hükümetle daha kolay temasa geçeçeğini belirtmiştir. Foregin Relations of the United States, 1964-1968, Cyprus; Greece; Turkey, June 4, 1964, 51 nolu doküman

[21] İlhan Selçuk, "Akkoyun, Karakoyun", Cumhuriyet, 28 Ağustos 1964; "Kolomb'un Yumurtası", Cumhuriyet, 31 Ağustos 1964

3. Johnson Mektubu

ABD'li bir uzmana göre bu "diplomatik bir atom bombası idi. Temelde Türkiye'yi askeri müdahaleden uzak tutmaktı. Ancak bu iki ülke arasındaki ilişkilerde uzun sürecek bir yara açmasına neden oldu. Haluk Şahin, Türkiye-ABD ilişkilerinde dönüm noktası olan tehdit dolu mektubun, Kıbrıs'a çıkarma yapacak askeri gücün olmadığını düşünen ve iç politikada eleştirilen İnönü, savaş gemilerini Kıbrıs'a gönderirken bir yandan da ABD Büyükelçisi'ne haber verilmesini isteyerek bir çıkış yolu aradığını belirtmiştir. ABD'nin çıkarmaya engel olacağını bilen Başbakan İnönü, Johnson'ın mektubuyla rahatlayarak, iç politikadaki baskıdan kurtulduğu gibi Kıbrıs'ta Türkleri katleden Rumlara gözdağı vermiştir. Bunun yanı sıra İnönü bu mektubun metnini açıklamayarak Türk halkı arasında Amerikan aleyhtarlığına yol açabileceğini de görmüştür[22]. Diğer yandan ülke olarak Kıbrıs'a askeri müdahale yapılmasına kamuoyu hazırdı. İnönü'nün de ciddi olarak Kıbrıs'a bir askeri müdahale yapılması taraftarıydı. Mektubun içeriği hakkında 13 Ocak 1966 tarihli Hürriyet gazetesinde yayınlanmasına kadar çeşitli rivayetler dolaşmıştır[23].

Mektup, Türk-Amerikan ilişkilerindeki etkisiyle, Türk dış politikasının sınırlamaları konusunda açtığı yeni perspektiflerle Johnson mektubunun sonuçları bugün de devam etmektedir. Diplomasi tarihinde etkileri bu kadar derinlere giden bir ikinci belge bulmak gerçekten zordur. Bazı yargıların haksız ve yanlış olduğu da ortaya çıkıyor. Bunlardan bir tanesi, o zaman çok yaygın olan Amerika'nın Yunanistan'ı Türkiye'ye tercih ettiği yolundaki iddiadır. Yön Dergisi adaya tek taraflı bir askeri müdahalenin riskli olduğunu yazmıştı[24]. 1964 Eylül sayısıda ise Makariosun adım adım Kıbrısı ele geçirdiğini ileri sürerek Türk tezine bir anlamda destek vermekte idi[25]. Bunun nedeni Türk basınında ABD aleyhinde yazılara, yorumlara sıkça rastlanmaya başladı. Aslında ABD arabulucu rolü üstlenirken sempati ibresinin Türkiye'ye daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Basında Johnson'un azılı bir Türk düşmanı olduğu çok yaygın olan kanaat idi. Ancak ABD belgelerinde Johnson'un çok açık bir şekilde Yunan Başbakanını eleştirdiği görülmekte de olup ABD belgelerinde rastlanmaktadır.

---

[22] Haluk Şahin, Johnson Mektubu, İstanbul, Mart 2002, s.46

[23] Türkiye'nin o dönem çıkartama yapamayacağı çok açıktı. Ancak konu Türkiye'nin adaya bir müdahalesinden çok çıkabilecek bir Türk-Yunan savaşından korkulmuştur. Diğer taraftan bazı yazarlar konuyu adaya müdahale çerçevesinde ele almıştır. H. Şahin, Türkiye üzerine araştırmalar yapan Amerikalı tarihçi George S. Harris'in Türk-Amerikan ilişkilerini konu alan bir kitabından da alıntı yapıyor: "Amerikalıların, güneyde asker topladığını ve gemilere yüklendiğini nasıl olsa öğreneceğini, o zaman Yunanistan'a ve Kıbrıslı Rumlara baskı yaparak gerilemelerini sağlayacağını umuyordu. Herhalde Washington'un kendisine 'Sadece barışçı yolları kullanın' türünden bir uyarı göndereceğini bekliyordu ki, böyle bir uyarı ordu içindeki 'şahin'lere karşı kullanabileceği bir koz olacaktı..." Ancak Haris, diğer eserinde bu mektubun Türk-ABD ilişkilerine büyük zarar verdiğini de ifade etmektedir. Diğer bir yorumda Johnson'ın mektubunu, büyük devlet adamı İsmet İnönü adeta tahrik etmiş, neredeyse zorla yazdırmış, böylece Türk ordusunun kendisini rizikoya atmasını önlemiştir. Kıbrıs önlerinde alınacak bir askeri yenilgi, sadece Kıbrıs'ın değil, Türkiye'nin de kaderini değiştirirdi. Yunanlılara, Rumlara yenilerek itibarını kaybetmiş bir ordu, Türkiye'nin atacağı her adımda bir faktör ve ayak bağı olurdu. Türkiye ile Yunanistan arasında arabuluculuk yapan Birleşmiş Milletler temsilcisi Dean Acheson'un, "Amerika, Türkiye'nin antlaşmalardan doğan müdahale hakkını önlemekle büyük bir sorumluluk yüklenmiştir" sözlerine yer veren Şahin, mektubun, Türkiye'nin askeri olarak Kıbrıs'a müdahale edecek yeterliliğe ulaştığında, bir avantaja dönüştüğünü belirtmiştir. Cüneyt Arcayürek'in kitapta yayımlanan görüşlerinde, Türkiye'nin Johnson'ın mektubundan çıkardığı başka bir dersi ise şöyle anlatıyor: "Türkiye kendi hayati çıkarlarını korurken, kullanacağı silahlar konusunda önemli bir ders çıkardı. Ne diyordu ABD Başkanı Johnson'ın mektubu? 'Benim sana verdiğim silahlarla bunu yapamazsın' diyordu. O zaman anlaşıldı ki, silah açısından tek bir devlete bağımlı olmak iyi bir şey değil. Bu mektuptan sonra çıkarma gemileri yapılmaya başlandı."

[24] Yön Dergisi, 1 Mayıs 1963

[25] Yön Dergisi, 25 Eylül 1964; Yön Kıbrıs konusunu daha çok iktisadi ve eğitim boyutundan ele almaktaidi.

ABD'nin 5 Haziran tarihinde Türk hükümetinden müdahale kararını ertelemesini istemesi Türk basınında şu nokta da tepkiler toplanmıştır. ABD, bu davranışı ile Kıbrıs sorununun çözümünü Türkiye aleyhine tıkamıştır. Ayrıca ABD, bu tutumuyla Türk dış politikasının iki temel ilkesini tartışmalı hale getirmiştir. Bunlardan ilki bağımsızlık konusudur. Bağımsızlık: Türkiye'nin dış politika kararında bağımsız olup olmadığı, özellikle ABD ile girişilmiş olan ilişkilerin ülke bağımsızlığını zedeleyecek bir nitelik kazanıp kazanmadığıdır. Diğeri ise Güvenlik idi. Türkiye'nin milli güvenliğini sağlamak amacıyla katılmış olduğu ve dış politikasının temel bağlantısını oluşturan NATO'nun Türkiye'nin güvenliğini sağlamada yeterli ve hatta zararlı olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır[26]. Bu tarihten sonra Türkiye'de ABD karşıtlığı giderek artmıştı. Yön dergisinde çıkan bir yazıda "Türkiye'nin talihsizliği dostlarının Enosisçi yani Türk çıkarlarına karşı, dost olmadıklarının ise Enosis aleyhtarı yani Türk çıkarlarına daha yakın bulunması olmuştur. Bu ters durumda Amerika'nın dümen suyuna giderek eninde sonunda Enosis'i kabullenmek zorunda kalmak yerine Türkiye, bu ters durumu düzeltmeli ve ondan yararlanmalıdır" ifadeleri Türkiye'nin içinde bulunduğu çelişkiyi ortaya koymaya çalışırken Sovyet Rusya ile yakınlaşmayı ima etmekte idi[27]. Türkiye'nin Batı bloğundan ayrılıp bağımsız dış politikaya yönelmesi Yön dergisinde sıkça dile getirildi.

Burada Johnson "Türkiye, Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye müdahale sonucunu doğuracak bir adım atacak olursa, öteki NATO üyelerinin Türkiye'ye yardım yükümlülükleri bulunup bulunmadığını henüz gözden geçirmediklerini" söyleyerek bir Sovyet saldırısı karşısında Türkiye'yi bırakabileceklerini ima ederek tehdit etmişti. Johnson'un mektubu oldukça sert idi. Dengeyi sağlamak için Washington'daki Yunan elçisini çağırarak ABD'nin Yunanistan'ı olası bir savaştan koruduğunu gelecekte bu kadar şanslı olamayacağını belirtti. Kıbrıs konusunda Türkiye ile görüşmelere başlamalarını bunu yapmadıkları takdirde Türkleri daha fazla engelleyemeyeceği yönünde uyardı. Panandreu yaşlı idi. Onun oğlu Andreas Papandreu anti-Amerikancı olduğundan babasının etkisinde kalarak ABD ile iş birliğine gitmeyi reddetti. Yunanistan, savaş istemediğinden Grivas'ı geri çağırdı[28].

Türkiye'nin sert tepkisi üzerine Johnson, İnönü'yü sorunları görüşmek için Washington'a davet etti. Türk basını buna olumlu bakmamışsa da İnönü daha ılımlı davranarak daveti kabul etti[29]. 21 Haziran'da Johnson'un gönderdiği özel uçakla ABD'ye giden İnönü orada görkemli bir törenle karşılandı. Toplantılardan ise bir sonuç alınamadı. Dönüşte İngiltere'ye uğrayan İnönü İngiliz Dışişleri bakanı, kendisine, eğer Kıbrıs Yunanistan'a verilecek olursa Türkiye'nin buna karşılık ne isteyeceğini sordu. İnönü, bu soruya "siz kimin malını kime veriyorsunuz? diye tepki gösterdi. Bu gelişmekler üzerine ABD ile İngiltere Kıbrıs konusunda yeni bir plan hazırladı. Bu ABD Dışişleri bakanının hazırladığı Achenson planı idi. Acheson planına Türk basını şiddetle karşı çıkarak ABD'ye duyulan güvensizliği daha da artırdı. Buna göre Türkiye'ye ada da bir üs verilmesini ve Türklerin çoğunlukta olduğu bölgelerde özerk kantonlar oluşturulacaktı. İnönü buna olumlu yanıt vermesine karşılık Makarios reddetti. Bu

[26] Duygu Sezer, Kamuoyu ve Dış Politika, Ankara, 1972, ss.238-239
[27] "Kıbrıs Gerçeği", Yön Dergisi, 25 Ekim 1964, s.8
[28] T.W. Adams, "The American consern in Cyprus", The Annals of the American Acedemy of Political and social Science, 1972; 401, S.95, s.102; İlhan Selçuk Tarafsız ve bağımsız bir dış politika izlenmemesi gerektiğini savunmaktay idi. İlhan Selçuk, "Tarafsızlık ve Bağımsızlık", Cumhuriyet, 19 Haziran 1964
[29] Cihad Baban, "Türk-Amerikan Dostluğu imtihan Geçiriyor", Ulus, 22 Haziran 1964; Ecvet Güresin, "Formüller", Cumhuriyet, 24 Haziran 1964

ortamda Rumlar tekrar harekete geçti. Bunun üzerine Türk donanması 31 Temmuz'da manevralar yaparak yeni bir krizin çıkmakta olduğunun haberini bir bakıma verdi.

Rumlar Türklerin yaşadığı Erenköy bölgesine saldırınca Türk jetleri de orayı bombaladı. Rumların saldırılara askeri güç kullanarak karşılık veren Türkiye aynı zamanda Johnson'a da bir cevap verirken, diğer yandan Türkiye'nin müdahalesine kayıtsız kalamayız diyen Yunanistan'a da karşılık verilmiş oluyordu. 8-9 Ağustos'ta Türk jetlerinin Rumları bombalaması Rum saldırılarını durdurduğu gibi yurtta da büyük sevine neden olmuştur[30]. İnönü, Amerikan elçisine Kıbrıslı Türklerin çağrısına daha fazla sessiz kalamayacaklarını belirtti. Yunanistan, ABD'ye Türk askeri müdahalesi durmadığı takdirde Yunanistan'ın işe karışacağını belirtmiştir. Diğer taraftan Makarios Sovyetler ve Mısır'a başvurarak yardım talep etti. Bu arada Sovyetler Birliği, Kıbrıs'ın bağımsızlığını desteklemek için Adaya yardım kararı Türk basınının olumsuz tepkisini çekti. Bu durum Türk Yunan ilişkilerini germiş ve İnönü Eylül'de verdiği bir demeçte Türk-Yunan savaşının çıkma ihtimalinden bahsetmiştir. Kıbrıs'ın bağımsızlığını desteklemek amacı ile Sovyetler Birliğinin açıkladığı Kıbrıs'a yardım kararı Türk basınında olumsuz tepkilerle karşılanmıştır. 15 Ağustos'ta Sovyetler Birliği Kıbrıs'ın bağımsızlığını ve hürriyetini destekleyeceğini bildirmesi Türkiye'yi emperyalist ülkelerden aldığı cesaretle, Kıbrıs'ın içişlerine karışmakla, istila teşebbüsüne geçmekle ve bağımsızlığına kastetmekle suçladı. Sovyetler bu durumda Kıbrıs meselesini NATO'yu zayıflatacak bir olay olarak görmüştür[31]. Diğer taraftan da Makarios Enosisi arka plana iterek Türkiye'ye karşı bir bağımsızlık mücadelesi şekline döndürmeye çalışmıştır. Kıbrıs konusu bundan sonra uluslararası ilişkilerde bağımsızlık yanı ağır basmaya başlamıştır. Özellikle de üçüncü dünya ülkeleri sorunu bu şekilde görerek ve kendi bağımsızlık mücadelelerinde yakınlıklarını görmedikleri ve Batı yanlısı Türkiye'nin siyasetini Adanın bağımsızlığına bir tehdit olarak algılamışlardır.

Ağustosun sonuna doğru Cenevre'de Kıbrıs ile görüşmeler yarıda kesilince, Türkiye'de Amerika ve Yunanistan aleyhine gösteriler yapıldı. ABD, çözüme yanaşmayan Yunan hükümetine [32]çok sert çıktı. Ancak ABD'nin Yunanistan'a karşı çıkışı Türk basınında yer almaması, ABD'nin Yunan isteklerini yerine getiren bir devlet olarak algılanmasına yol açtı. Türk basını ABD'nin Enosis'e kaydığını, Kıbrıs'ı Yunanistan'a verdiğini sandı[33]. Oysa ABD, Kıbrıs'ın ikinci bir Küba olmasından kaygılanmaktaydı. Makarios'un Komünizm aleyhinde bir şey söylememesi, Sovyet desteği araması ABD'yi kaygılandırıyordu. Kıbrıs Dışişleri Bakanı Kyprianou'nun bir heyetle Moskova'yı ziyaret etmesi bu yargıyı güçlendiriyordu. Burada açılan bazı pankartlarda "Dolarınla bizi satın alamazsın", "Amerika bizim gururumuzla oynama" gibi pankartlar taşındı. İzmir Fuarında halk Amerikan standı dışında Rusya ve Mısır'ında stantlarına saldırılırda bulunuldu. Ankara'da da ABD aleyhine gösteriler yapıldı. İnönü'nün çağrısı üzerine toplanan Meclis oturumunda İnönü, "durumun Türk-Yunan savaşına doğru gittiğini, ABD'nin

[30] Türkiye'nin adaya müdahalesinin gerekçesi Birleşmiş Milletlerin Güvenlik güçlerinin Kıbrıslı Rumların imha hareketleri durduramayacaklarını açıklamaları üzerine Türkiye, Garanti Antlaşmasının hükümleri gereğince müdahale etti. Dışişleri Belleteni, S.2, Ekim 1964, s.26

[31] Ecvet Güresin, "Sovyet Yardımı", Cumhuriyet, 18 Ağustos 1964; Cihad Baban, "Slav Diplomasisi ve Batı Dünyası", Ulus, 19 Ağustos 1964

[32] Wasington'daki Yunan elçisine Başkan Johnson, Yunanistan'ı Pire'ye, ABD'yi de file benzetti. H. W. Brands, "America Enters the Cyprus Tangle", Middle Eastern Studies, Vol. 23, No. 3 (Jul., 1987), pp. 358

[33] İlhan Selçuk, "19 bin km sonunda", Cumhuriyet, 4 Temmuz 1964

Kıbrıs sorununa yanlış teşhis koyduğunu söyledi. 6 Eylül'de CHP ortak grup toplantısında İnönü, "Enosisin ilanı savaş demektir" diyerek Türkiye'nin kararlılığını bir kez daha gösterdi.

4. Türk Solunun Tepkisi

1965 seçimlerinde Batının Türk karşıt politikasının yansıması iç politikaya da yansıdı. Bu seçimlerde TİP 15 milletvekilliği kazanarak Türk solunun bu partide buluşmasına neden olmuştur. Sol kesimin daha önce Türkiye'deki sosyal adaletsizliğe, sendikalaşma gibi konulara ağırlık verirken Kıbrıs krizinden sonra ABD emperyalizmine vurgusu attı. Yön dergisinde İbrahim Çamlı tarafından yayınlanan yazıda 1963 Kanlı Noel ini bir jenosid olarak adlandırmış olup Türk hükümetinin askeri olarak karşılık verme hakkının olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda anlaşmanın sağladığı garanti hakkının makul seviyede kullanabileceğini belirterek iktidarın izlediği dış politikaya destek vermiştir[34]. NATO'ya üyelik sorgulanmaya başlarken bağımsız dış politika izlenmesi gerektiği sıkça vurgulanırken Türkiye'nin çözümü NATO içinde aramasının hata olduğunu belirtti. Johnson mektubu Türkiye ile ABD arasındaki ilişkileri güvensiz bir zemine oturttu. Sol eğilimli dergilerde ABD karşıtı yazılar 1965'ten sonra görülmeye başladı. Vietnamın ABD'ye karşı verdiği savaş Türk solunun gözünden kaçmıyordu. Makarios'un Enosis karşıtı bir politika izlerken Türkiye'nin Kıbrıs konusundaki pasif politikası eleştirilmekte idi. Türkiye, uzun süre Batının yanında yer almasına rağmen Kıbrıs gibi haklı olduğu bir konuda batıdan destek görememesini büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Johnson mektubu o zamana kadar dünyada ABD'ye "go home" demeyen Türk halkı bu tarihten sonra tutumunu değiştirecektir. Dünyada artan bağımsızlık yanlış hareketlerden de etkilenerek Türkiye'de ABD karşıtı bir hava oluşurken sol akımlar da güçlenmesine uygun bir atmosfer oluşmuştur. Diğer taraftan Türkiye, Kıbrıs'a bir çıkarma yapma gücünden yoksun olduğu açığa çıkmıştır. Bundan sonra Türkiye, yeni bir krizde askeri müdahaleye gerek kaldığı takdirde benzer sıkıntı yaşamaması için bu eksikliği gidermeye çalışacaktır. Türkiye, bu olumsuz koşullara rağmen 7-8 Ağustos'ta adayı bombalayarak Johnson mektubunu da aynı zamanda cevaplamıştır. ABD'nin dümen suyundan gitmediğini bütün dünyaya göstermiştir. ABD, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale etmesinden çok bir Türk-Yunan savaşı çıkacağından endişe etmiştir.

Türk solu ağırlıklı olarak iç politikaya yönelik söylemleri varken bu tarihten sonra anti-emperyalist bir söyleme yöneldi. Sol kesim ABD emperyalizmini daha çok dillendirirken, aynı zamanda ABD'ye Türklerin bakışı giderek olumsuzlaştı. ABD karşıtlığı, emperyalizm Sol yayınlarda daha çok vurgulanmaya başladı. Bunun arkasından gösterilerde "Yankee Go Home" sloganları duyulmaya başlandı. Türk Soluna ait yayınlarda Türkiye'nin bir Amerikan sömürgesi olduğu iddia edildi. Türk vatandaşlarının büyük bir bölümü bu yayınlar, gösteriler nedeni ile ABD'ye karşı kuşku duymaya başladı. Ancak bu olumsuz düşünceler Türk Dış Politikasına yansımadı. Türkiye, NATO'dan ayrılması gibi konular tartışmaya açılmadı.

TİP, Türkiye'nin NATO üyeliğini tartışmaya açmış, Türkiye'nin NATO'dan çıkmasını savunurken, Türkiye ile NATO arasında bir çıkar birliğinin olmadığını vurguladı. Bağımsız dış politika daha çok dillendirildi[35]. Yön dergisi ise Kıbrıs konusunda Enosis'i kabul etmemesi istenirken Batıya bağlılığın bedelini Johnson mektubuyla ödendiğini, sonuç olarak Enosis'i

[34] İbrahim Çamlı, "Kıbrış Gerçeği", Yön dergisi, 2 Ekim 1964
[35] İlhan Selçuk, "Bağımsızlık gene Bağımsızlık", Cumhuriyet, 4 Eylül 1964; "Bağımsızlık Ülküsü", 26 Aralık 1964

karşı yeterli direnç gösteremediğini ileri sürdü. Kıbrıs'ta yaşanan durumun NATO'ya girmenin bedeli şeklinde yorumlamıştır[36]. ABD karşıtlığı sol kesimde 1964 yılından sonra daha fazla dile getirildi. 24 Aralık 1965 Yön dergisi "NATO'nun İhaneti" başlığı ile yayınlandı. Burada NATO üyeliğinden ayrılma sorunu dile getirilmeye başlandı. NATO'ya üyeliğimiz Batının çıkarları doğrultusunda olup, milli çıkarlara hizmet etmediği vurgulandı. Bu tarihlerde Meclis'te Kıbrıs üzerine görüşmeler yapılmaktaydı[37].

Türk solu ABD ile ilişkileri sorgulamakta dış yardımlara da olumsuz bakmaktadır. Yön dergisi dış yardımı Türkiye'nin sömürgeleşmesinde en önemli adımlardan biri olarak değerlendirdi[38]. Yayınlarında Mustafa Kemal ekonomik bağımsızlığı devletçi yöntemle aştığı dile getirildi. Sonraki iktidarlar, kapitalist kalkınma yolunu benimseyerek Türkiye'nin bağımlı hale geldiğini ileri sürdü. Bu politikanın sonucunda yer altı kaynakları ABDli şirketlere verildiğini iddia edildi. Türk solu milliyetçi bir tonu sıkça bu tarihten sonra kullanılmaya başlarken Mustafa Kemal'in emperyalizme karşı mücadele ettiği kuvvetle vurgulandı. Yeni dönem olarak adlandırılan 1965-1980 yılları arasındaki Türk dış politikası, genellikle ABD'ye karşı olunan ve bağımsızlığı yeni kazanmış olan ülkelerle ilişkilerin geliştirildiği, diğer taraftan ise Sovyetler ile münasebetlerin zirve yaptığı bir dönem olmuştur. Johnson mektubu sonrası, Türkiye'de ABD karşıtı görüş ve eylemlerin arttığı bir ortamda Amerikan askeri personeli ile ilgili birçok problem oluşmaya başlamıştır. Özellikle 1968'de sayıları 24.000 olan Amerikan askeri 1970'te 16.000'a indirilmiştir.[39] Diğer taraftan Türkiye, NATO kapsamında oluşturulan çok taraflı nükleer deniz gücüne katılmaktan vazgeçmiştir.[40] İç politika malzemesi olan ABD sorunu, 1965 genel seçimlerinden başarılı bir şekilde ayrılan İşçi Partisi'nin ABD ve NATO karşıtlığı üzerinden dillendirilen dış politika görüşleri, önemli sürecin göstergesi haline gelmiştir. Özellikle 1965-1971 yılları arasında Batı bloku karşıtlığı üzerinden, başta üniversiteler olmak üzere muhtelif birçok şehirde gösteriler artmıştır. Bu konsensus içerisinde iktidara gelen Adalet Partisi, ABD ile ikili ilişkileri yeniden gözden geçirme kararını aldı. ABD ise Soğuk Savaş döneminden itibaren Türkiye yönelik askeri ve ekonomik yardımları rafa kaldırdığını açıkladı. Bu durum iki ülke arasında sorunsal silsilesinin yeniden gözden geçirilmesi fikrini ön plana çıkardı.

Sovyetlerle Türkiye arasında Stalin'in ölümü ile başlayan normalleşme süreci, Türkiye'nin ABD'ye yönelik nötr politikası iki ülke arasında ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuştur. İlk olarak Sovyet dışişlerinden Podgornyi'nin 1965'te Türkiye'yi ziyaret etmesi, diğer taraftan 9-16 Ağustos 1965'te Başbakan Suat Hayri Ürgüplü'nün Moskova ziyareti, iki ülke arasında ilişkilerin ılımlı sürecinin başladığının kanıtıydı.[41] Görüşmelerde Sovyetlerin Kıbrıs konusunda Türkiye'yi destekleme konusu ve ekonomik yardımların başlatılması kararı alındı. Bu görüşmelerden sonra Sovyetlerin desteğiyle İskenderun Demir Çelik, İzmir Aliağa Rafinerisi, Seydişehir Alüminyum gibi tesislerin yapımına başlandı. Ayrıca 1967 Eylül'ünde Başbakan Demirel'in Moskova ziyareti, Türkiye dış politikasında ABD yerine, Sovyetlerin yer aldığının göstergesi olarak yorumlandı.[42] Ancak bu durum Türkiye'nin Batı bloğundan ayrılmasını

[36] "NATO'ya Girişimizin 15 inci Yılında NATO Uğruna Kıbrıs Elden Gidiyor", Yön, 1967, S.203, s.4
[37] Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (1965-1966), C.2, ss.28-45, ss.153-180
[38] Doğan Avcıoğlu, "Türkiye'deki Amerikan Üsleri", Yön 1965, S.142, s.3
[39] Edi: Baskın Oran, Türk Dış Politikası, s. 693.
[40] Ali Balcı, Türk Dış Politikası, İlkeler, Aktörler, Uygulamalar, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 118.
[41] Galia Golan, Soviet Policies In the Middle East, Cambridge University Press, Cambridge, 1990, s. 250.
[42] Golan, Soviet Policies In the Middle East, s. 250-251.

gerektirmiyordu. Türkiye katı Batı yanlısı bir politikadan uzaklaştığının işareti idi. Bu ilişkinin boyutunun Sovyetler açısından ise olumlu tarafı; öncelikle bir NATO ülkesi olan Türkiye'nin yönünü kuzeye çevirmesi, ABD'ye alınmış önemli bir kazançtı. Diğer taraftan Türkiye hem Ortadoğu hem de Avrupa'ya uzanan bir köprü vazifesi konumunda olması, Sovyetlerin dış politikası açısından önemliydi. Türkiye ile ilişkiler normalleşmişti. Sovyetler her ne kadar rejim ihracını durdurduklarını belirtseler de, bu amaçlarını sürdürmek istediklerinin emareleri bulunuyordu. Türkiye'nin Komünizm tehlikesi korkusu bir nebze azaldığını, en azından Sovyetlerin Türk sol kesimine destek vermeyeceklerinden emin oldu. Türkiye'de Amerikan karşıtı güçlü bir atmosfer oluştu. Amerikan karşıtlığı Türk akademisyenlere de sıçradı. Ankara'da 38 öğretim üyesi yayınladıkları ortak bildiride ABD'nin Kıbrıs ve Vietnam politikalarını değiştirmesi istenirken, Türkiye'nin bağımsızlığı için savaşan ulusların karşısında değil, tamamen yanında yer alan bir dış politika izlemesi istendi[43].

5. Sonuç

Johnson mektubu Türkiye'de Batı karşıtlığını anti-amerikancılığa yönlendirirken, Yön dergisi etrafında toplanan yazarlar hükümetin izlediği politikayı sert şekilde eleştirdiler. Sol kesim, Mustafa Kemal'i referans alarak bağımsız bir dış politikaya yönelmesi gerektiğini, 3. Dünya ülkeleri saflarında yer almasını savundu[44]. Türk solu daha çok sosyal adalet, sendikacılık, işçi hakları, toprak reformu, Türkiye'nin düzeni gibi konulara ağırlık verirken, Kıbrıs meselesinden sonra dış politikayla da yakından ilgilenmeye başladı. Kıbrıs konusunda Türk solu genel olarak Türk tezine yakın görüşleri savunurken izlediği politikayı pasif bulmakta idi. Kıbrıs krizinin getirdiği ortam içerisinde milliyetçi söylemleri de kullanmaktan çekinmedi. Kıbrıs konusunda adaya müdahale konusunu tartışması, Türkiye'nin Kıbrıs konusunda haklı olduğu vurgulanırken, ABD'nin izlediği politika daha çök eleştirilmeye başlandı. Johnson mektubu sonrasında Türk solu Amerikan karşıtlığını temel şiar olarak benimsedi. Bu süreci Yön dergisinde izlemek mümkündür. Kıbrıs' çıkarma yapılmasının ABD tarafından engellenmesi Sol kesimde milliyetçi duyguları artırmıştır. Kıbrıs sorununun duygusal atmosferi içinde 6. Filo'nun Türkiye'yi ziyaret etmesi protestolarla karşılanmış, karaya ayak basan askerler sol eğilimli üniversiteli öğrenciler tarından denize atılmıştır.

1964 yılında ABD'nin Vietnam ile savaşa girmesi, ABD'de başlayan barış yanlısı gösteriler, Türk kamuoyuna da yansıdı. Arkasından Ortadoğu'daki Arap İsrail Savaşı Filistin Kurtuluş Örgütünün faaliyete geçmesi ister istemez Türk solunu etkiledi. Kıbrıs konusunda Türk tezini desteklemeyen ABD'ye giderek kızgınlık artarken, ABD yardımlarının ise Türkiye'nin geri kalması için bir araç olarak değerlendirildi. Üniversitelerde Fikir Kulüplerinin kurulması, Öğrenci eylemleri, Solcu öğrencilerin Filistin kamplarında eğitim görmeleri ile Türk solu ABD emperyalizmine karşı bir savaşı başlattığını ilan ediyordu. ABD Başkanı Johnson'un Türk tezine destek vermemesi, Adaya müdahaleye karşı çıkması sol kesimin ABD karşıtlığını artırmıştır.

[43] Cumhuriyet, 29 Kasım 1965
[44] Mehmet Ali Aybar, TİP Tarihi 3, BDS yayınları, s.88

Kaynakça

ABD Document, NLJ, 84-338, Nars Date, 12.7. 84

Adams, T. W. "The American Consern in Cyprus", *The Annals Of The American Acedemy of Political And Social Science,* 1972; 401, S. 95, s.102

Ahmad, Feroz. *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi 1945-1971*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.

Arcayürek, Cüneyt. *Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar* (1960-196). Ankara: Bilgi Yayınevi, 1985.

Avcıoğlu, Doğan; "Türkiye'deki Amerikan Üsleri", *Yön Dergisi*, 1965, S.142, s.3

Avcıoğlu, Doğan, "Kıbrıs Gerçeği", *Yön Dergisi*, 25 Ekim 1964, s.8

Aybar, Mehmet Ali. *Türkiye İşçi Partisi Tarihi.* Cilt 3. İstanbul: BDS Yayınları, 1988.

Baban, Cihan. "Açık Konuşmanın Zarureti", *Ulus*, (8 Haziran 1964), 2.

Baban, Cihan, "Kıbrıs, Amerika ve Türkiye", *Ulus*, (7 Haziran 1964), 2.

Baban, Cihan, "Türk-Amerikan Dostluğu İmtihan Geçiriyor", *Ulus*, (22 Haziran 1964), 2.

Balcı, Ali. *Türk Dış Politikası, İlkeler, Aktörler, Uygulamalar.* İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013.

Brands, H.W; "America Enters the Cyprus Tangle", *Middle Eastern Studi*es, Vol. 23, No. 3 (Jul., 1987)

Cumhuriyet, 29 Kasım 1965

Dışişleri Belleteni, S.2, Ekim 1964, s.26

Foregin Relation s of the United States, 1964-1968, Cyprus; Greece; Turkey. V. XVI

Golan, Galia. *Soviet Policies in the Middle East*, London: Cambridge University Press, Cambridge, 1990

Güresin, Ecvet; "Pısırık Politika", *Cumhuriyet*, (7 Haziran 1964), 3.

Güresin, Ecvet; "Formüller", *Cumhuriye*t, (24 Haziran 1964), 3.

Güresin, Ecvet; "Sovyet Yardımı", *Cumhuriyet*, (18 Ağustos 1964), 3.

Haris, George S. *Troubled Allıance Turkish American Problems in Historical Perspective 1945-1971*. Washington: Aei Hoover Policy Studies, 1972.

Karadeniz, Zeynep -İlhan Akdere. T*ürkiye Solu'nun Eleştirel Tarihi*. Cilt 1, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 1994.

Papandreu, Andreas G. *Namlunun Ucundaki Demokrasi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988.

Oberling, Pierre. *The Road to Bellapais*, New York: Colombia Univercity Press, 1982.

Oran, Baskın. (ed.). *Türk Dış Politikası.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Sezer, Duygu. *Kamuoyu ve Dış Politika*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1972.

Şahin, Haluk. *Johnson Mektubu*, İstanbul: Gendaş Yayınları, 2002.

Selçuk,İlhan; "Milli Şuur ve Dış Politka", *Cumhuriyet*, (25 Temmuz 1964), s. 3.

Selçuk, İlhan; "Akkoyun, Karakoyun", *Cumhuriyet*, (28 Ağustos 1964), s.3.

Selçuk, İlhan; "Kolomb'un Yumurtası", *Cumhuriyet*, (31 Ağustos 1964), s. 3

Selçuk,İlhan, "Tarafsızlık ve Bağımsızlık", *Cumhuriyet,* (19 Haziran 1964), s. 3.

Selçuk, İlhan; "19 Bin Km Sonunda", *Cumhuriyet*, (4 Temmuz 1964), s. 3.

Selçuk,İlhan;, "Bağımsızlık Gene Bağımsızlık", *Cumhuriyet*, (4 Eylül 1964), s. 3

Selçuk,İlhan; "Bağımsızlık Ülküsü", *Cumhuriyet* (26 Aralık 1964), s. 3.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, (1965-1966), C.2.

Yön; "NATO'ya Girişimizin 15 inci Yılında NATO Uğruna Kıbrıs Elden Gidiyor", 1967, s. 203

MATAD

Yazar(lar) / Author(s)
Öğr. Gör. Ümran Erkoyuncu
Solhan Sağlık Bilimleri Meslek Yüksek Okulu, Bingöl-Türkiye.
e-posta: uerkoyuncu@bingol.edu.tr.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article İnformation
Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 12. 01. 2024
Kabul tarihi-Date of acceptance: 02. 05. 2025
Yayım tarihi-Date of publication: 31. 05. 2025

Hakemlik-Review
Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement
Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks
intihal.net iThenticate

Çıkar çatışması-Conflict of interest
Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support
Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License
CC BY NC

Malazgirt'in 1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Demografisi

Öz

Malazgirt, Türk tarihi içinde önemli bir konuma sahiptir. Selçuklu Sultanı Alparslan, 1071'de Bizanslılara karşı kazandığı zafer ile Türkler'in Anadolu'yu yurt edinmesini sağlamıştır. Türk medeniyeti ve tarihi açısından önemli bir yere sahip olan Malazgirt, birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış bir coğrafya olarak tarihi, kültürel ve toplumsal açıdan zengin bir birikime sahip olmuştur. Malazgirt, coğrafik olarak Doğu Anadolu Bölgesinde, kuzeyinde Erzurum'a bağlı Karayazı ilçesi, batısında Muş'a bağlı Bulanık ilçesi doğusunda Ağrı'nın Patnos ve Tutak ilçeleri, güneyinde ise Bitlis'in Ahlat ve Adilcevaz ilçeleri yer almaktadır. Malazgirt, birinci derece deprem bölgesinde bulunmaktadır. Bu çalışmada Malazgirt ilçesinin nüfus verileri, 1927 yılında yapılan genel nüfus sayımı verileri kapsamında değerlendirilmiştir. 1927 yılında yapılan ilk genel nüfus sayımı verilerine göre Bitlis'e bağlı ilçe olan Malazgirt 3.201'i kadın, 3.765'i erkek olmak üzere toplam 6.966 nüfusa sahip olan düşük nüfuslu yerleşim alanlarından birisiydi. Yapılan bu çalışma ile cumhuriyetin ilk dönemlerinde Malazgirt ilçesinin toplumsal, sosyal, ekonomik ve demografik yapısı 1927'de hazırlanan Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğünün Umumi Nüfus Tahrirleri ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimler: Nüfus Sayımı, Malazgirt, Demografik özellikler, Sosyal değişim, Kültürel değişim.

Demography of Malazgirt According to the 1927 General Census

Abstract

Malazgirt has an important position in Turkish history. The Seljuk Sultan Alparslan ensured that the Turks made Anatolia their homeland with his victory over the Byzantines in 1071. Malazgirt, which has an important place in terms of Turkish civilisation and history, has a rich historical, cultural and social accumulation as a geography that has hosted many civilisations. Malazgirt is geographically located in the Eastern Anatolia Region, Karayazı district of Erzurum in the north, Bulanık district of Muş in the west, Patnos and Tutak districts of Ağrı in the east, and Ahlat and Adilcevaz districts of Bitlis in the south. Malazgirt is located in the first degree earthquake zone.
In this study, the population data of Malazgirt district were evaluated within the scope of the general census data conducted in 1927. According to the data of the first general census in 1927, Malazgirt, which was a district of Bitlis, was one of the low-populated settlements with a total population of 6,966, of which 3,201 were women and 3,765 were men. With this study, the social, social, economic and demographic structure of Malazgirt district in the early periods of the republic will be discussed in the light of the General Population Surveys of the Republic of Turkey General Directorate of Statistics of the Republic of Turkey prepared in 1927.

Keywords: Census, Malazgirt, Demographics, Social Change, Cultural Change.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)
Erkoyuncu, Ümran. "Malazgirt'in 1927 Genel Nüfus Sayımına Göre Demografisi". *MATAD,* 1(1), ss. 12-26.

1. Giriş

Bir yerleşim yeri olarak Malazgirt'in Urartu Krallığı döneminde kurulduğu düşünülmektedir. Urartu devleti, MÖ. 810-786 yılları arasında Ön Asya'nın en güçlü devleti haline gelmiştir. Ansiklopedilerde yer alan bilgilere göre Malazgirt'in adı, belirtilen yıllar arasında Urartu'nun bilinen beşinci Kralı olan Menua'nın adıyla bağlantılıdır. Krala ait kitabelerden anlaşıldığı üzere Kral Menua, Menuahina (Menuasm) isimli bir şehir kurmuştur. Kitabelerde bu şehrin adları, Ermenicede "Manavazakert" (Manazkert), Arap kaynaklarında ise "Manazcird" olarak geçmektedir. Yerli halk arasında geçen eski ismi ise Malazgirt kalesinden dolayı "Kele" olarak söylenmekte ve tanınmaktadır. Bu bölge, tarihte Asurlular, İskitler, Ermeniler, Hasaniler, Gürcüler, Roma, Pers, Patlar, Sasani, Emevi, Ahlatşahlar, Abbasi, Bizans, Selçuklu, Moğollar, İlhanlılar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Timur, Eyyubiler ve Osmanlı Devleti gibi birçok devletin egemenliği altına girmiştir. İlçenin tarihi açısından Urartular, Persler, Ermeni Krallığı ve Selçuklu dönemi ile 1071 Malazgirt Savaşı oldukça önemli süreçleri ortaya koymaktadır. Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071'de Bizanslılara karşı kazandığı zafer hem Türk birlikteliği açısından hem de Malazgirt tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.[1] Malazgirt ilçesinin 16.yy.'dan 1924 yılına kadar bağlı bulunduğu idari birimler ve idari statüsü Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. XVI. Yüzyıldan 1924'e kadar Malazgirt İlçesinin Bağlı Olduğu İdari Birimler

İdari Bölüm	Bağlı Olduğu İdari Birim
Nahiye (1530)	Hınıs-Erzurum Eyaleti
Sancak (1536-1559)	Erzurum Eyaleti
Sancak (1565-1568)	Van Eyaleti
Sancak (1568-1736)	Erzurum Eyaleti
Kaza (1855-1867)	Muş-Erzurum Eyaleti (salname)
Kaza (1867-1868)	Muş-Erzurum Eyaleti (salname)
Kaza (1869-1870)	Muş-Erzurum Eyaleti (salname)
Kaza (1872)	Muş-Bitlis Vilayeti (salname)
Kaza (1876)	Muş-Erzurum Vilayeti (salname)
Kaza (1877)	Muş-Erzurum Vilayeti (salname)
Kaza (1878-1880)	Muş-Van Vilayeti (salname)
Kaza (1881)	Muş-Bitlis Vilayeti (salname)
Kaza (1883)	Muş-Van Vilayeti (salname)
Kaza (1884-1918)	Muş-Bitlis Vilayeti (salname)
Kaza (1924)	Muş Vilayeti

Kaynak: Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017).

Türkiye'nin idari yapısında yıllara yaygın olarak birtakım farklılıklar söz konusu olmuştur. 1927'de bugün il olan bazı şehirlerin ilçe olduğu bunun yanında bugün ilçe olan bazı şehirlerin ise 1927 Türkiye'sinde il merkezi konumunda bulunduğu dikkat çekmektedir. Günümüzde Muş iline bağlı ilçe konumunda olan Malazgirt, 1927 yılında gerçekleştirilen ilk nüfus sayımına göre, Bitlis vilayetine bağlı Ahlat, Bulanık, Hizan, Muş, Mutki, Varto gibi ilçelerden bir tanesiydi. İki yıl sonra, Muş'ta askeri ve siyasi hareketliliğin sona ermesi ile 1929 yılında Muş'a vilayet statüsü yeniden

[1] T.C. Malazgirt Kaymakamlığı, *"Tarihi ve Coğrafi Yapı"* (Erişim 10 Aralık 2024).

verilerek, Bitlis ilçeye dönüştürülmüş ve Muş'a bağlanmıştır.[2] 1929'da Muş'a bağlanan Malazgirt ilçesi, 1934 Mayıs'ında Ağrı iline bağlanmıştır.[3] Malazgirt, 1936 yılında ise tekrar Muş iline bağlanmıştır.[4]

28 Ekim 1927 yılında gerçekleşen genel nüfus sayımı sonucunda Türkiye'de 6.563.879'u erkek ve 7.084.391'i kadın nüfus olmak üzere ülkede toplamda 13.648.270 kişi olduğu belirlenmiştir.[5]

Bu doğrultuda çalışmanın ilk kısmında bir yerleşim yeri olarak Malazgirt'in tarihinden bahsedilerek cumhuriyetin ilk dönemlerindeki demografik yapısı hakkında detaylı bilgi, 1927 yılında gerçekleşen genel nüfus sayımı sonuçları doğrultusunda incelenecektir.

2. 1927 Yılı Nüfus Sayımlarına Göre Malazgirt

Malazgirt ilçesinin nüfus verilerine 18.yy. kadar rastlanılmamıştır. Bazı kaynaklara göre, başkent Manazgerd/Manavazagerd ile aynı isimle anılan 6000 haneli ve 30-35 bin arası nüfusa sahip yerleşim, 18.yy'da kuleli surları ile bölgede en güvenli ve en iyi savunulan yer olarak ifade edilmektedir. Osmanlı Devleti, müslüman sayılarını artırabilmek adına 1883'te Malazgirt'e kaza statüsü vermiş ve Malazgirt'i Bitlis'e bağlamıştır. Daha sonra Malazgirt'i Erzurum'un Karayazı ilçesi ile birleştirmiş, böylelikle Malazgirt'in kuzeybatıya doğru genişlemesini sağlamıştır. İlçe sınırlarındaki değişikliğin yanında bu bölgeye 1894-96 yılları arasında Hamidiye alayının gelmesi ve bölgedeki Ermeni nüfusun Rusya'ya göç etmesi ile bölgede Osmanlı nüfusu artmıştır. 1903 yılında ise bu bölgede yaşanan deprem sonrasında nüfusta azalma yaşanmıştır.[6]

Tablo 2. 1927 Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçesinin Erkek, Kadın ve Toplam Nüfus Sayısı

Vilayet ve Kazalar	Nüfus Mevcudu			Yüzölçümü	Km²'ye Düşen Nüfus	Yerleşim Birim Sayısı
	Erkek	Kadın	Yekûn			
Bitlis	11.386	8.369	19.755	2.210	8.9	148
Ahlat	4.290	3.669	7.959	2.480	3.2	74
Hizan	4.186	4.222	8.408	590	14.3	115
Bulanık	2.665	2.632	5.297	1.270	4.2	66
Malazgirt	3.765	3.201	6.966	3.015	2.3	104
Mutki	5.361	5.564	10.925	792	13.8	113
Muş	11.100	10.399	21.499	4.550	4.7	283
Varto	4.790	5.032	9.822	1.600	6.1	112
Toplam	47.543	43.088	90.631	16.507	5.4	1.015

Muş il merkezine karayolu ile uzaklığı 137 km olan Malazgirt ilçesi, Muş il merkezine en uzak ilçe konumundadır. 1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Bitlis ili toplam nüfusu 47.543'ü erkeklerden ve 43.088'i kadınlardan oluşmak üzere toplam 90.631'dir. 1927 Yılında

[2] "Muş", *Yurt Ansiklopedisi (1892-1983)* (İstanbul: Anadolu Yayıncılık,1981), 8. Cilt/6020; Özgür Aydın Bekar, *Muş Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 330.

[3] T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA), *Iğdır ve Tuzluca ilçelerinin Kars'a Malazgirt İlçesinin de Bayezid'e Bağlanması Hakkında Kanun Layihası*, 30-18-1-2/44-30-3.

[4] T.C. Resmî Gazete, *"Ağrı Vilayetinin Malazgirt Kazasının Muş Vilayetine Bağlanması"*(04.01.1936), 5902.

[5] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü*, 28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri,* 3. Fasikül, (Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası,1929), 8.

[6] Çiğdem Belgin Dikmen-Ferruh Toruk, "Malazgirt Kalesi ve Çevresi Koruma Önerileri." *International Social Sciences Studies Journal* , 7/89, (2021), 4528.

Bitlis'e bağlı ilçe olan Malazgirt, o dönemde 3.201'i kadın ve 3.765'i erkekten oluşan düşük nüfuslu ilçelerden birisiydi. Tablo 2'de yer alan 1927 yılı nüfus verilerine göre Malazgirt nüfusunun cinsiyete göre dağılımına bakıldığında Hizan, Mutki ve Varto ilçelerinde kadın nüfusun erkek nüfustan daha fazla olduğu görülürken, Bitlis ili, Ahlat, Bulanık, Malazgirt ve Muş ilçelerinde ise erkek nüfusunun kadın nüfusundan daha fazla olduğu görülmektedir.[7]

Kadın nüfusun erkek nüfusuna göre daha az olmasının ana sebeplerinden biri, Türkiye'de Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde aşiret kültürünün geçerliğinin sürdürülmesidir. O dönemdeki kültürel anlayışa göre kadının toplumdaki yeri çok fazla dikkate alınmamakta, bu tutum da nüfus sayımı verilerini olumsuz etkilemektedir. Malazgirt ilçesinin az nüfuslu bir yapıya sahip olmasının yanında ilçenin sosyal, kültürel ve siyasal yaşantısı üzerinde aşiret ve aileler baskın olmuştur. Cumhuriyet yıllarında Malazgirt ilçesinde kadın, sosyal hayatın görünürlüğünde ve kamusal alandaki görünürlüğü yok denilebilecek kadar azdır. Güçlü aşiret dokusu ve muhafazakâr yaşam tarzı, bölgede kadının sosyal hayat içindeki rolünün önünde en önemli engeller oluşturmuştur.[8]

Tablo 3. 1927 Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçe Nüfusunun Medeni Hali

Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Nüfus Toplamı	Medeni Hali				
			Bekar	Evli	Dul	Boş	Meçhul
Bitlis	Erkek	11.386	5.772	5.445	103	9	57
	Kadın	8.369	3.650	3.859	834	21	5
Ahlat	Erkek	4.290	2.446	1.789	54	1	-
	Kadın	3.669	1.785	1.650	229	5	-
Bulanık	Erkek	2.665	1.615	1.026	24	-	-
	Kadın	2.632	1.254	1.203	170	-	5
Hizan	Erkek	4.186	2.562	1.565	53	2	4
	Kadın	4.222	1.842	1.898	474	8	-
Malazgirt	Erkek	3.765	2.176	1.552	34	1	2
	Kadın	3.201	1.455	1.462	281	3	-
Muş	Erkek	11.100	6.127	4.801	162	5	5
	Kadın	10.399	4.598	4.956	834	11	-
Mutki	Erkek	5.361	3.317	1.938	102	3	1
	Kadın	5.564	2.994	2.080	490	-	-
Varto	Erkek	4.790	2.606	2.099	80	5	-
	Kadın	5.032	2.158	2.352	511	8	3
Toplam	Erkek	47.543	26.621	20.215	612	26	69
	Kadın	43.088	19.736	19.460	3.823	56	13

1927 yılında gerçekleşen genel nüfus sayımında belirlenen diğer bir hususta nüfusun medeni durumu ile ilgilidir. Bitlis ili toplam nüfusunun 9.422'si bekar, 9.304'ü ise evlidir. Bitlis ili genelinde 937 dul ve 30 boşanmış kişi vardır. Malazgirt ilçesi genelinde ise 3.631 bekar, 3.014 evli, 315 dul ve 4 boşanmış kişi vardır. Tablo 3'te yer alan veriler değerlendirildiğinde 1927 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Bitlis ili ve ilçelerinde bekar erkek ve kadın sayılarının evli erkek ve kadın sayısından daha fazla olduğu, bunun yanında bekar erkek sayısının evli erkek sayısından daha fazla olduğu görülmektedir. Malazgirt merkezinde de bekar erkek ve kadın sayısı evli erkek ve kadın sayılarından daha fazladır. Bölgedeki dul sayıları değerlendirildiğinde Bitlis ve ilçelerinde dul kadın sayıları 3.823 olup bu rakam dul erkek sayılarına göre daha fazladır.[9]

[7] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1. Fasikül, IV.
[8] İrşad Sami Yuca, *Cumhuriyet Döneminde Malazgirt (1923-1960) Mekân-Toplum-Siyaset-Hafıza*. (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023).
[9] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1. Fasikül, 165.

Tablo 4. 1927 Yılı Genel Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçe Nüfusunun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

		Yaş Grupları									
Vilayet ve Kazalar	**Cinsiyet**	**1Yaşından Küçük**	**1 ve 2**	**3-6**	**7-12**	**13-19**	**20-45**	**46-60**	**61-70**	**71+**	**Meçhul**
Bitlis	Erkek	624	971	1.461	777	1.008	5.450	788	214	78	15
	Kadın	442	769	1.337	636	687	3.539	633	211	105	10
Ahlat	Erkek	315	542	717	404	392	1.248	423	186	55	8
	Kadın	183	402	636	269	208	1.567	269	93	39	3
Mutki	Erkek	161	558	1.154	733	369	1.777	430	122	53	4
	Kadın	158	479	1.057	824	433	2.058	407	98	50	-
Hizan	Erkek	77	574	909	533	304	1.365	320	87	16	1
	Kadın	34	465	692	452	277	1.778	379	100	45	-
Muş	Erkek	502	1.226	1.885	1.106	973	4.068	914	295	128	3
	Kadın	448	1.010	1.714	838	751	4.664	661	208	105	-
Malazgirt	Erkek	232	407	675	338	317	1.397	285	82	30	2
	Kadın	193	307	544	217	192	1.401	219	80	48	-
Bulanık	Erkek	159	360	490	318	189	763	240	110	12	24
	Kadın	108	267	441	249	145	1.075	222	68	38	19
Varto	Erkek	208	612	790	433	420	1.625	438	180	82	2
	Kadın	182	510	820	262	334	2.224	421	191	86	2
Toplam	Erkek	2.278	5.250	8.081	4.642	3.972	17.693	3.838	1.276	454	59
	Kadın	1.748	4.209	7.241	3.747	3.027	18.306	3.211	1.049	516	34

1927 yılı genel nüfus sayımında elde edilen en önemli verilerden bir diğeri ise Türkiye'de bölgeler, iller ve ilçeler kapsamında nüfus oranlarının ve yapısının verilmiş olmasıdır. 1927 yılı genel nüfus sayımının daha önce gerçekleşen nüfus sayımlarından farkı bölgelere ait okur-yazar durumu, doğum yerleri ve sakatlık vb. bilgilerinin de elde edilebilir olmasıdır. Tablo 4'te 1927 yılında Bitlis iline bağlı olan Malazgirt ilçesinin toplam nüfusunun yaş gruplarına göre ayrılmış olduğunu görmekteyiz. Sonuçlar ışığında Malazgirt ilçesi yaş oranlarına bakıldığında toplam nüfus içerisinde 1 yaşından küçük 425, 1-2 yaşında 714, 3-6 yaşında 1.219, 7-12 yaşında 555, 13-19 yaşında 509, 20-45 yaşında 2.801, 46-60 yaşında 504, 61-70 yaşında 162, 71 ve üzeri 78 kişi mevcuttur. En kalabalık yaş grubunu 20-45 yaş aralığındaki kişiler oluşturmaktadır. En az nüfus grubunu ise 71 yaş ve üzeri kişiler oluşturmaktadır.[10] Tabloda yer alan veriler ışığında yaş grupları değerlendirilerek Malazgirt ilçesinde 1927'de gerçekleşen nüfus sayımı sonuçlarına göre genç nüfusun, nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu söylenebilir.

Malazgirt toplam nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında ilçede, erkek nüfusun kadın nüfusundan daha fazla olduğu görülmektedir. Veriler ışığında ilçede 60 yaş ve üzeri gruplarda ise kadın nüfusun erkek nüfusundan fazla olduğu görülmektedir. Bu durum kadınların ortalama ömrünün erkeklerden daha uzun olduğunu göstermektedir. Malazgirt'teki dağılım, ülkemiz geneline uygundur*.

[10] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1. Fasikül, 165.

* Türkiye'nin yaş grubu ve cinsiyete göre il/ilçe merkezi ve belde/köy nüfusu, 2023 TÜİK verileri incelendiğinde, il-ilçe merkezleri ile köyler ve beldeler dahil, 60-64 yaşında 1.980.198 erkek, 2.055.612 kadın, 65-69 yaşında 1.554.059 erkek, 1.686.354 kadın, 70-74 yaşında 1.077.788 erkek, 1.267.553 kadın,

Tablo 5. 1927 Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçe Nüfusun Okur-yazar Durumuna Göre Dağılımı

Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Okuma-Yazma Durumu	
		Bilen	Bilmeyen
Bitlis	Erkek	503	10.883
	Kadın	6	8.363
Ahlat	Erkek	280	4.010
	Kadın	7	3.662
Bulanık	Erkek	8	2.657
	Kadın	-	2.632
Hizan	Erkek	67	4.119
	Kadın	7	4.215
Mutki	Erkek	46	5.315
	Kadın	-	5.564
Malazgirt	Erkek	122	3.643
	Kadın	4	3.197
Muş	Erkek	409	10.691
	Kadın	15	10.384
Varto	Erkek	139	4.651
	Kadın	-	5.032
Toplam	Erkek	1.574	45.969
	Kadın	39	43.049

Tablo 5'e göre Bitlis ili merkezinde okuma-yazma bilen sayısı 509 iken, okuma-yazma bilmeyen kişi sayısı ise 19.246'dır. Ayrıca Bitlis ili merkezinde okuma-yazma bilen kadın sayısı sadece 6'dır. Malazgirt ilçesinde ise 122 erkek 4 kadın okuma-yazma biliyor iken okuma-yazma bilmeyen kişi sayısı 6.840'tır.[11] Okul sayılarının bölgedeki okuma-yazma oranını etkilediği dikkate alındığında 1927 yılı genel nüfus sayımı bina istatistiklerine göre illerde yer alan okul sayıları, ülke geneline oranla Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde daha düşüktür. 1927 yılı genel nüfus sayımı bina istatistiklerine göre Ağrı'da 21, Bitlis'te 25, Diyarbakır'da 19, Hakkari'de 2, Mardin'de 19, Siirt'te 17 ve Urfa'da 28 okul vardır.[12]

1927-1928 eğitim-öğretim yılında ülkede bulunan ilkokul sayısı 6.043, mevcut öğretmen sayısı 15.194 ve mevcut öğrenci sayısı ise 461.985'tir. Cumhuriyet kurulduğunda 1923-1924 eğitim-öğretim yılında okul sayılarının 4.894, öğretmen sayılarının 10.238 ve öğrenci sayılarının 341.941 olduğu dikkate alındığında geçen süre zarfında yaşanan gelişmelerin azımsanamayacağı söylenebilir. Fakat bu dönemde 40 bin iskân ve köy bulunduğu ve köylerde yaklaşık 6.000 öğretmenin görev yaptığı düşünülürse, bu rakamlar doğrultusunda 34.000 köyün henüz okulsuz ve öğretmensiz olduğu görülmektedir.[13] Cumhuriyetin kuruluş yıllarıyla başlayan eğitim seferberliği ile harf devrimi, millet mektepleri, halk evleri ve köy enstitüleri vb. faaliyetler sayesinde ülkede okur-yazar oranının yıllara yaygın bir şekilde önemli ölçüde artış sağladığı görülmektedir.[14] Toplam nüfus içinde okuma-yazma oranını artırmak özellikle de kadın nüfusun

75-79 yaşında 656.329 erkek, 886.599 kadın, 80-84 yaşında 357.820 erkek, 546.603 kadın, 85-89 yaşında 163.397 erkek, 288.413 kadın ve 90 yaş ve üzeri 70.963 erkek, 166.928 kadın mevcuttur.

[11] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1. Fasikül, 165.
[12] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 3. Fasikül, 73-74.
[13] Yasemin, Doğaner, "Halkevleri", *Atatürk Ansiklopedisi*, (Erişim 11 Aralık 2024).
[14] Gülbin Fırat Onat, 1927 Nüfus Sayımına Göre Erzincan Vilayetinin Demografik Özellikleri, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/3, (2020), 2360.

okuma-yazma oranını arttırmak adına okul sayıları artırılmalı ve okul çağı dışında olanlar için okuma-yazma kursları açılmalıdır.[15]

1964 yılında Malazgirt'te yayın hayatına başlayan Köyün Sesi gazetesinde yer alan başlıklar değerlendirildiğinde bölgede bir halk kitaplığı bulunduğu fakat bu kitaplığın kış mevsimi müddetince yakacak sıkıntısı olması nedeniyle açılmadığı sadece 16:00-17:00 saatleri arasında okuyucuların kitapları imza karşılığı alabildiği görülmektedir. Ayrıca 19 Şubat 1932'de resmen faaliyetlerine başlayan Halkevleri düşünüldüğünde, Malazgirt ilçesinde Halkevi, 1964 yılında kurulmuş ve faaliyetlerine başlamıştır. 7 Aralık 1964 tarihli Köyün Sesi gazetesinde yer alan "İlçemizde Halkevi Kuruldu" başlıklı habere göre Malazgirt kültür hareketlerini organize ve çevrenin kültürel seviyesini yükseltmek amacıyla merkezi Ankara'da bulunan Halkevlerinin şubesi ilçede açılmış, siyasi hiçbir gayesi olmadığı ve kamu yararına çalışacağı belirtilmiştir[16] İlçede Halkevi kurulduktan sonra köylerde Halkodalarının açılması için başlatılan girişimler olumlu sonuçlar vermiş, henüz ilk haftası dolmadan 10 köy bünyesinde Halkodaları açılmıştır. Halkodalarının ise kültür hareketlerine uygun bir şekilde köylerde halk dershanesi açtığı belirtilmiş, halkın ayağına götürülen bu hizmetten azami oranda istifade etmelerinin yararlı olacağı vurgulanmıştır.[17]

Malazgirt'te okuma-yazma oranının düşük olması nedeniyle açılan bu kurslar önemlidir. 1964 Aralık ayında ilköğretim hizmetine uygun yirmi okuma-yazma kursunun köylerde, iki okuma-yazma kursunun ilçe merkezinde ve bir kursun ise cezaevinde olmak üzere yirmi üç okuma-yazma kursunun açıldığı, başvuruların ve eğitimlerin devam ettiği belirtilmiştir.[18] Aynı gazetenin 28 Mayıs 1965 tarihli sayısında okumayı teşvik etme amacıyla eklenen köşe yazısı bir o kadar anlamlı ve dikkat çekicidir. Gazetenin 2. sayfasında yer alan köşe yazısında "Malazgirt Kitaplığı senin eserindir, onu maddeten ve manen besle kitapları senin emrindedir, kahveye gideceğine kitaplığa git, okumak faydalıdır" mesajı yer almaktadır.[19]

Tablo 6. 1927 Yılı Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçe Nüfusunun Mesleki Durumu

Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Zirai	Ticari	Sınai	Serbest	Memur	PTT	Ordu	Hakimler	Muhtelif	Toplam	Mesleksiz veya Meçhul
Bitlis	E	3.051	546	350	89	163	19	2.010	35	296	6.559	4.827
	K	701	2	1	7	-	-	-	-	2	713	7.656
Ahlat	E	1.387	67	51	36	43	5	130	1	136	1.856	2.434
	K	35	-	2	-	-	-	-	-	4	41	3.628
Bulanık	E	1.060	4	1	9	3	-	-	5	3	1.085	1.580
	K	14	-	-	-	-	-	-	-	-	14	2.618
Hizan	E	1.715	24	12	12	27	-	31	6	9	1.836	2.350
	K	46	1	2	-	-	-	-	-	-	49	4.173
Malazgirt	E	1.534	19	9	10	14	5	328	3	1	1.923	1.842
	K	3	-	-	-	-	-	-	1	-	4	3.197
Muş	E	4.851	191	87	47	83	9	652	15	36	5.971	5.129
	K	37	1	2	2	-	-	-	-	1	43	10.356
Mutki	E	1.956	20	5	15	14	1	110	3	-	2.124	3.237

[15] Murat Yılmaz, Malazgirt İlçesi'nin (Muş) Nüfus Coğrafyası, *Turkish Studies*, 11/2, (2016), 1380.
[16] *Köyün Sesi*, "İlçemizde Halkevi Kuruldu" (07.12.1964),1.
[17] *Köyün Sesi*. "Halkodaları açıldı" (14.12.1964),1.
[18] *Köyün Sesi*. "Okuma-Yazma Kursu" (18.12.1964),1.
[19] *Köyün Sesi*. "Malazgirt Kitaplığı Senin Eserindir, Onu Maddeten ve Manen Besle Kitapları Senin Emrindedir, Kahveye Gideceğine Kitaplığa Git, Okumak Faydalıdır" (28.05.1965), 1.

	K	514	-	-	-	-	-	-	-	-	514	5.050
Varto	E	2.834	18	13	22	30	-	159	1	6	2.583	2.207
	K	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	5.031
	E	17.888	889	528	240	377	39	3.420	69	487	23.937	23.606
Toplam	K	1.351	4	7	9	-	-	-	1	7	1379	41.709

1927 yılı nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye'de ülke nüfusunun mesleki dağılımı değerlendirildiğinde zirai meslekler %47.71 ile birinci sırada, sınai meslekler %3.27 ile ikinci sırada, ticari meslekler %2.81 ile üçüncü sırada, umumi meslekler ise %2.75 ile dördüncü sırada yer almaktadır. Muhtelif mesleklerle uğraşanların dağılımı ise %1.34, serbest meslek ile uğraşanlar % 0.58 ve mesleksiz kişilerin oranı da %41.54'tür.[20] Tablo 6'da yer alan verilere göre Bitlis ve ilçelerindeki mesleki dağılım değerlendirildiğinde tarımla uğraşan kişi sayısının fazla olduğu görülmektedir. Malazgirt ilçesinde ise 1.537 kişi tarım, 9 kişi sanayi, 19 kişi ticaret, 10 kişi serbest, 14 kişi memur, 1 kişi muhtelif meslek, 4 kişi hâkim, 5 kişi posta ve telgraf teşkilatı çalışanı, 328 kişi ordu çalışanı ve 5.039 kişi mesleksiz ya da mesleği meçhul olarak tanımlanmıştır. Tablo verilerine göre, Malazgirt'te kadınların meslek grubu dağılımı değerlendirildiğinde tarımla uğraşan 3 kadın ve 1 hâkim çalışan dışında geriye kalan kadın nüfusun mesleksiz veya mesleği meçhul olarak kayıt altına alındığı görülmektedir.[21]

İlçede yer alan ve önemli tarım alanlarından birisi olan Malazgirt Ovası, ülkemiz içinde büyük bir öneme sahiptir. İlçenin ekonomisi ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Murat Nehri ve çevresinde sulu tarım yapılmakla birlikte bölgede kuru tarım faaliyetleri de yapılmaktadır. Tarım arazileri dışında çayır ve mera grubu alanlarında yüksek potansiyele sahip olması bölge de hayvancılık potansiyelinin de olduğunun göstergesidir. Kuru tarım yapılan bölgede tarım, doğal iklim şartlarına bağlıdır. Kurak zamanlarda üretim azalırken yağışın bol olduğu zamanlarda ise verim artmaktadır. Bu anlamda hayvancılık, tarım mesleğine alternatif olarak yapılabilmektedir. Bölgede faaliyetler tarım ve hayvancılık üzerine yoğunlaşırken ilçe genelinde sanayi ve hizmet sektörünün yeterince gelişmediği söylenebilir. Bölgede küçük çaplı bir sanayi yerleşkesi bulunmaktadır. Bölgede tarım arazilerinin, çayır ve mera alanlarının bulunması tarım ve hayvancılık mesleğini yönelimi artırırken, ekstansif tarım metotlarının kullanımı, tarım alanlarının miras yoluyla bölünmesi, farklı geçim kaynaklarının bulunmaması ve yaşanan işsizlik vb. nedeniyle ilçe halkı ekonomik sorunlar yaşamaktadır. Bu nedenlerle Malazgirt, göç veren bir ilçe görünümüne sahiptir. Bunların yanında aileler arasında süren husumetler ve kan davaları, eğitim ve sağlık alanındaki ihtiyaçlarda göçe neden olmaktadır.[22] (Yıldırım,2023).

1960'lara gelindiğinde Malazgirt ilçesinde basılan ilk yerel gazete olan Köyün Sesi gazetesi vasıtasıyla ilçede yaşanan ekonomik, sosyal, siyasi, eğitim ve sağlık alanlarındaki problemler gazetelere yansımaya başlamıştır. "Sağlık Bakanlığından Alaka Bekliyoruz" başlıklı haberde Malazgirt ve Bulanık ilçesinin sağlık alanındaki sorunları ortaya konmuş, her iki ilçenin sağlık taleplerini karşılayan tek hastanenin Bulanık Hastanesi olduğu belirtilerek, bu hastanenin 70.000 nüfusa bakan tek hastane olduğu vurgulanmıştır. Muş ilinde yer alan hastanenin her iki ilçeye uzaklığı aynı zamanda geliş-gidişin maddi açıdan bölge halkını ekonomik anlamda zorladığını dile getiren gazete, bu yüzden iki ilçeye hizmet veren Bulanık Hastanesinin yatak kapasitesinin artırılarak hastaneye dahiliye polikliniğinin açılmasını ve bir röntgen cihazının

[20] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 3.Fasikül, 24.
[21] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1.Fasikül,187.
[22] Osman Yıldırım. *Malazgirt İlçesinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*. (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023),167.

temin edilmesi gerektiğini Sağlık Bakanlığı'ndan talep etmiştir. Bu eksikliklerin tamamlanmasıyla birçok vatandaşın hayatının kurtulabileceği ifade edilmiştir.[23]

Dikkati çeken bir diğer gazete başlığı ise 1964'te Malazgirt ilçesine bağlı Konakkuran köyünde yapımı devam eden bölge yatılı ortaokulunun tamamlanmış olduğuna dair gazete haberidir. Okulun ve pansiyon kısmının açılışının Ankara'dan gelen bir heyet tarafından yapıldığı ve aynı zamanda açılış konuşmasında başarılı ve önemli bir işin gerçekleştirildiği dile getirilmiş, okulun yapımında görev alan mühendis ve müteahhitler tebrik edilmişlerdir. Geçmişte eğitim sorunları nedeniyle, ilköğretim derecelerini tamamlayan fakat okula devam edemeyen öğrencilerin problemi çözülerek açılan bu okulun köylere yakın olması ile birçok kişinin okumasına vesile olunduğu açıktır.[24]

Tablo 7. 1927 Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçe Nüfusunun Dinlere Göre Dağılımı

		DİNLER									
Vilayet ve Kazalar	**Cinsiyet**	**İslam**	**Katolik**	**Protestan**	**Ortodoks**	**Ermeni**	**Hıristiyan**	**Musevi**	**Diğer Dinler**	**Dinsiz veya Dini Meçhul**	**Toplam**
Bitlis	Erkek	11.384	-	-	-	2	-	-	-	-	11.386
	Kadın	8.368	-	-	-	-	-	1	-	-	8.369
Ahlat	Erkek	4.290	-	-	-	-	-	-	-	-	4.290
	Kadın	3.669	-	-	-	-	-	-	-	-	3.669
Bulanık	Erkek	2.665	-	-	-	-	-	-	-	-	2.665
	Kadın	2.632	-	-	-	-	-	-	-	-	2.632
Malazgirt	Erkek	3.765	-	-	-	-	-	-	-	-	3.765
	Kadın	3.201	-	-	-	-	-	-	-	-	3.201
Hizan	Erkek	4.186	-	-	-	-	-	-	-	-	4.186
	Kadın	4.222	-	-	-	-	-	-	-	-	4.222
Mutki	Erkek	5.223	-	-	-	138	-	-	-	-	5.361
	Kadın	5.428	-	-	-	135	1	-	-	-	5.564
Muş	Erkek	11.092	-	-	-	7	1	-	-	-	11.100
	Kadın	10.394	-	-	-	5	-	-	-	-	10.399
Varto	Erkek	4.790	-	-	-	-	-	-	-	-	4.790
	Kadın	5.032	-	-	-	-	-	-	-	-	5.032
Toplam	Erkek	47.395	-	-	-	147	1	-	-	-	47.543
	Kadın	42.946	-	-	-	140	1	1	-	-	43.088

1927 Yılı genel nüfus sayımı verilerine göre Türkiye'de genel nüfusun % 97.36'lık kısmını İslam dininde olanlar ve %2.64'lük kısmını gayri müslimler oluşturmaktadır. Yani nüfus genelinin %97.36'lık kısmını İslam, % 1.89'unu İseviler ve % 0.60'nı ise Museviler oluşturmaktadır. Sair dinler ise % 0.13'lük kısmını ve dini meçhul veya dinsizler ise genel nüfusun %0.02'lik kısmını oluşturmaktadır. Gayri Müslimlerin ağırlıklı yer aldığı coğrafi bölgeler değerlendirildiğinde gayri müslim nüfusun 247.318 kişisi İstanbul Vilayeti dahilinde (%68.72), 24.626 kişi İzmir Vilayetinde

[23] Köyün Sesi. "Sağlık Bakanlığından Alaka Bekliyoruz". (12.02.1965), 2.

[24] Köyün Sesi, (04.12.1964),1; Hakan Bayram, *Malazgirt Yerel Basın Örneğinde Köyün Sesi Gazetesine Yansıyan Kültürel, Siyasal ve Sosyal Gelişmeler*, (Muş: Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 68.

(%6.84) ve 17.182 kişi ise Mardin Vilayetinde (% 4.77) bulunmaktadır. Bu durumda Umum Gayri Müslimlerin %80.33'lük kısmı İstanbul, İzmir ve Mardin vilayetlerinde bulunmaktadır.[25]

Tablo 7'de yer alan verilere göre 1927'de Bitlis ve çevresinde 90.341 Müslüman, 287 Ermeni kayıt altına alınmıştır. Verilere göre Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu ilçe Mutki ilçesidir. Muş merkezde 1 Hristiyan erkek ile Mutki'de ise 1 Hristiyan kadın kayıt altına alınmıştır. Musevi bir kişi ise Bitlis merkezinde bulunmaktadır. Malazgirt ilçesinde ise 3.765'i erkek ve 3.201'i kadın nüfus olmak üzere 6.966 Müslüman tespit edilmiştir.[26] 19. yy.'da Malazgirt yerleşiminin bulunduğu alanlarda azımsanamayacak oranda Ermeni nüfus bulunuyorken Osmanlı-Rus savaşlarının etkisi ile özellikle köylerden yaşanan göçler sonrasında Ermeni nüfusunun yok denecek kadar azaldığı söylenebilir.[27]

Tablo 8. 1927 Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçe Nüfusunun Maluliyet (Sakatlık) Durumu

Vilayet ve Kazalar		MALULİYETLER						
	Cinsiyet	Maluliyetsiz	Kör	Sağır Dilsiz	Topal	Çolak	Kambur	Diğer Maluliyetler
Bitlis	Erkek	11.213	30	12	16	5	-	110
	Kadın	8.300	19	5	12	3	4	26
Ahlat	Erkek	4.184	18	5	2	-	1	80
	Kadın	3.646	12	1	-	-	-	10
Bulanık	Erkek	2.642	4	-	3	-	-	16
	Kadın	2.628	2	-	1	-	-	1
Hizan	Erkek	4.150	11	-	2	1	1	21
	Kadın	4.205	1	1	5	-	-	10
Malazgirt	Erkek	3.655	11	11	3	2	-	83
	Kadın	3.169	11	2	-	1	-	18
Muş	Erkek	10.949	22	9	3	7	-	110
	Kadın	10.358	12	3	3	1	-	22
Mutki	Erkek	5.312	4	-	4	3	-	38
	Kadın	5.551	2	-	7	-	-	4
Varto	Erkek	4.682	21	3	2	-	-	82
	Kadın	4.996	19	4	-	-	-	13
Toplam	Erkek	46.787	121	40	35	18	2	540
	Kadın	42.853	78	16	28	5	4	104

1927 yılı genel nüfus sayımı verileri ile ülke nüfusunun sağlık durumu da sorgulanmış ve bu sayede genel nüfusun sakatlık durumu verileri elde edilmiştir. Böylelikle sakatlık durumları değerlendirilerek, ülkeye yapılacak yatırımlar ve sakatlık durumlarına göre bireylerin ihtiyaçları belirlenerek hizmet sektöründe yapılacak yatırımların temeli bu dönemde atılmaya çalışılmıştır.

1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre ülke nüfusunun malul oranı erkeklerde %2.07 iken kadınlarda % 0.81 olmak üzere her iki cinsiyetin ortalaması %1.42'dir. Ülke geneli 193.348 kişi olan malullerin, maluliyet türüne göre dağılıma bakıldığında 15.322'si erkek, 11.638'i kadın olmak üzere toplam 26.960 kişi kör, 9.801'i erkek, 5.041'i kadın olmak üzere toplam 14.842 kişi sağır, 32.714'ü erkek, 17.328'i kadın olmak üzere toplam 50.042 kişi topal, 16.290'ı erkek, 2.804'ü kadın olmak üzere toplam 19.094 kişi çolak, 1.864'ü erkek, 1.172'si kadın olmak üzere toplam 3.036 kişi kambur, 59.857'si erkek ve 19.517'si kadın olmak üzere toplam 79.374 kişi ise diğer maluliyetlere sahiptir. Veriler ışığında diğer maluliyetleri olan kişiler hariç olmak üzere

[25] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 3.Fasikül, 30.
[26] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1.Fasikül,209.
[27] Çiğdem Belgin Dikmen-Ferruh Toruk, "Malazgirt Kalesi ve Çevresi Koruma Önerileri", 4529.

en yüksek malul oranı topallarla körlere aittir. Bütün maluliyetlerde erkek malul sayısı kadın malul sayılarından fazladır.[28]

Tablo 8'de yer alan verilere göre Bitlis ili ve ilçelerinde 89.640'ı maluliyetsiz olmak üzere, 199 kişi kör, 56 kişi sağır-dilsiz, 63 kişi topal, 23 kişi çolak, 6 kişi kambur ve 644 kişi diğer maluliyetlere sahiptir. Malazgirt ilçesinde ise 6.824 kişi maluliyetsiz, 22 kişi kör, 13 kişi sağır-dilsiz, 3 kişi topal, 3 kişi çolak, 101 kişi ise diğer maluliyetlere sahiptir.[29]

Tablo 9. 1927 Nüfus Sayımına Göre Malazgirt İlçesinde Ana Lisanlar

Vilayet ve Kazalar	Cinsiyet	Türkçe	Rumca	Ermenice	Fransızca	İtalyanca	İngilizce	Arapça	Acemce	Yahudice	Çerkezce	Kürtçe	Arnavutça	Bulgarca	Diğer-Sair vs.
Bitlis	Erkek	5.870	-	1	-	-	-	54	-	-	2	5.458	-	-	1
	Kadın	3.480	-	2	-	-	-	1	-	-	-	4.886	-	-	-
Hizan	Erkek	125	-	-	-	-	-	1	-	-	-	4.060	-	-	-
	Kadın	71	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4.151	-	-	-
Bulanık	Erkek	15	-	-	-	-	-	-	-	-	173	2.477	-	-	-
	Kadın	14	-	-	-	-	-	-	-	-	163	2.455	-	-	-
Ahlat	Erkek	2.007	-	-	-	-	-	-	-	-	115	2.155	-	-	13
	Kadın	1.642	-	-	-	-	-	-	-	-	94	1.933	-	-	-
Mutki	Erkek	161	-	142	-	-	-	118	-	-	-	4.886	-	-	54
	Kadın	50	-	130	-	-	-	132	-	-	-	5.252	-	-	-
Malazgirt	Erkek	456	-	-	-	-	-	10	-	-	-	3.297	-	-	2
	Kadın	146	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3.055	-	-	-
Muş	Erkek	3.257	-	5	-	-	-	35	-	-	5	7.745	-	-	53
	Kadın	2.664	-	5	-	-	-	26	-	-	565	7.094	-	-	45
Varto	Erkek	529	-	-	-	-	-	1	1	-	-	4.127	-	-	132
	Kadın	202	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4.647	-	-	181
Toplam	Erkek	12.420	-	148	-	-	-	219	1	-	295	34.205	-	-	255
	Kadın	8.269	-	137	-	-	-	159	-	-	824	33.473	-	-	226

1927 yılı genel nüfus sayımı verilerine göre ülke nüfusunun %86.42'lik kısmı yani 11.778.810 nüfus aile lisanı olarak Türkçe, kalan %13.58'lik kısmı ise 1.851.678 kişi Türkçe'nin gayri lisanlarını konuşmaktadır. Türkçenin gayri lisanlarının başlıcalarını Kürtçe 1.184.446 nüfus (%8.69), Arapça 134.273 nüfus (%0.98), Rumca 119.822 nüfus (% 0.88), Çerkezce 95.901

[28] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 3.Fasikül, 29.
[29] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1.Fasikül,209.

nüfus (%0.70), Yahudice 68.900 nüfus (%051), Ermenice 64.745 nüfus (% 0.48) oluşturmaktadır.[30]

Malazgirt ilçesi, Asurlardan Osmanlı İmparatorluğu'na kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu bölgede yapılan izinli-izinsiz birçok kazıda geçmiş dönemlere dair izlere rastlanmıştır. Bu anlamda bölge etnografik açıdan çeşitlilik arz etmektedir. Malazgirt, Türk, Kürt, Ermeni ve birçok topluluğun bir arada yaşadığı dikkat çekici bir yapı sergilemektedir.[31]

1927 Yılı genel nüfus sayımı verileri değerlendirildiğinde Malazgirt ilçesinde 602 kişi Türkçe konuşurken 6.352 kişi ise Kürtçe konuşmaktadır. Tablo 9'da yer alan verilere göre Türkçe ve Kürtçe konuşanlar haricinde 10'u Arapça ve 2'si meçhul lisanlar olarak kayıt altına alınmıştır. Aynı zamanda Tablo 10'de yer alan veriler ışığında Bitlis vilayeti, 1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre ana lisanlarında 67.678 kişi ile Kürtçe oranı en yüksek olan vilayetler arasındadır.[32] Bunun yanında Bitlis ili ve ilçelerinde Türkçe konuşanlar dışında 1.119 kişi Çerkezce, 378 kişi Arapça, 285 kişi Ermenice ve 481 kişi ise meçhul lisanlar olarak kayıt altına alınmıştır.[33]

Özellikle partili yıllarda doğu bölgeleri için hazırlanan raporlarda Muş ili ve Bulanık, Varto, Malazgirt gibi ilçelerinde yer alan Kürt ağırlıklı demografik yapının değişimine yönelik politikalar izlendiği söylenebilir. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarından sonra bölgeye bir takım Çeçen, Çerkez, Terekeme, Oset gibi ailelerin iskân edilmiş olması Cumhuriyet yıllarında bu bölgede iskân etme yöntemlerini de etkilemekteydi.[34] I. Dünya savaşından sonra gerçekleşen tehcir, göç ve iskân süreçleri, Muş ve ilçelerinde özellikle Ermeni tehciri ve savaş sürecinde Müslüman gruplar arasında yaşanan muhacirlik hem şehirlerde hem de kırsal da demografinin değişimine neden olmuştur.[35]

Tablo 10. Ana Lisanlarında Kürtçe Nisbeti Yüksek Olan Vilayetler

Vilayetler	Kişi Sayısı	Vilayet Nüfusuna yüzde nisbeti	Vilayetler	Kişi Sayısı	Vilayet Nüfusuna yüzde nisbeti
Hakkâri	17.005	88.94	**Sivas**	42.271	12.82
Van	57.723	76.63	**Gaziantep**	16.348	7.58
Bitlis	67.678	74.67	**Cebelibereket**	7.211	6.70
Siirt	75.962	74.16	**Kırşehir**	8.160	6.43
Diyarbakır	132.209	68.78	**Aksaray**	8.141	6.41
Mardin	109.841	60.86	**Ankara**	21.430	5.30
Bayazıt	60.926	58.26	**Çorum**	12.311	4.96
Elâzığ	112.493	52.88	**Konya**	21.396	4.24
Urfa	182.788	42.06	**Amasya**	3.256	2.83
Malatya	28.323	41.81	**Adana**	5.744	2.52
Erzincan	54.877	41.47	**Yozgat**	5.020	2.40
Kars	42.945	20.96	**Tokat**	6.080	2.31
Maraş	26.857	14.37	**Kayseri**	4.780	1.90
Erzurum	36.422	13.47	**Gümüşhane**	1.943	1.59

[30] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 3.Fasikül, 31.
[31] Osman Yıldırım. *Malazgirt İlçesinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*,167.
[32] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 3.Fasikül, 32.
[33] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1.Fasikül,231.
[34] Ahmet Öztürk, *Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve İskân (1856-1905).* (Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017),98.
[35] Muhammet Kemaloğlu, Terekeme-Karapapak Türklerinin Yerleşim Alanları, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/3, (2012).

	Yekûn-Total	**1.170.140**

Tablo 10’da yer alan veriler ışığında toplam 28 vilayette 1.170.140 kişi ana dili olarak Kürtçe konuşmaktadır. Bu miktar bütün Kürtçe konuşanların %98.79’luk kısmını oluşturmaktadır.

Tablo 11. 1927 Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Malazgirt İlçe Nüfusunun Doğum Yerleri

	Cinsiyet	Türkiye	Irak	İran	Suriye	Sair Afrika-Asya Memleketleri	Almanya	Bulgaristan	Fransa	Yunanistan	Macaristan	İtalya	Rusya	Sırbistan	Meçhul
Bitlis	E	11.336	3	9	-	-	-	1	-	-	-	-	5	-	32
	K	8.362	-	4	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	2
Ahlat	E	4.007	-	241	-	-	-	-	-	-	-	-	40	1	
	K	3.669	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Bulanık	E	2.456	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	204	-	-
	K	2.441	-	63	-	-	-	-	-	-	-	-	127	-	1
Hizan	E	4.183	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	K	4.208	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	14	-	-
Malazgirt	E	3.748	-	1	-	2	-	-	2	-	-	-	11	-	1
	K	3.185	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	-	-
Muş	E	10.856	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	242	-	1
	K	10.160	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	237	-	-
Mutki	E	5.361	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	K	5.564	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Varto	E	4.772	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	16	-	1
	K	5.007	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25	-	-

1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçları değerlendirildiğinde Bitlis ili ve ilçeleri doğum yeri verilerine göre bölgede 46.719 erkek ve 42.596 kadın olmak üzere toplam 89.315 kişi Türkiye doğumludur. Tablo 11'de yer alan veriler ışığında Bitlis ve ilçelerinde 5 kişi Irak, 320 kişi İran, 5 kişi Suriye, 2 kişi sair Afrika-Asya memleketleri, 2 kişi Bulgaristan, 1 kişi Fransa, 3 kişi Yunanistan, 938 kişi Rusya, 1 kişi Sırbistan ve 39 kişi ise meçhul olarak kayıt altına alınmıştır. Malazgirt ilçesi doğum yeri verileri değerlendirildiğinde 3.748'i erkek ve 3.185'i kadın olmak üzere toplam 6.933 kişi Türkiye doğumludur. Ayrıca ilçede 1 kişi İran, 2 kişi diğer Afrika-Asya memleketleri, 2 kişi Fransa, 27'si Rusya olarak kayıt altına alınmıştır. İlçede 1 kişinin ise doğum yeri meçhuldür.[36]

3. Sonuç

Nüfus sayımları aracılığıyla bir ülke nüfusunun nitelik ve niceliğine dair veriler elde edilmektedir. Bu sayımlar bir ülkenin nüfus miktarını tespit etmenin yanında nüfusun artış oranı, yaş dağılımı, cinsiyeti, çalışan nüfusun sayısı, sektörel dağılımı, kır ve şehir nüfusu, eğitim durumları vb. gibi

[36] T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1. Fasikül,267.

birçok veri elde edilerek ülke planlaması gerçekleştirilebilir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan 1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Malazgirt ilçesinin toplumsal, sosyal, demografik ve ekonomik durumu, toplam nüfus, cinsiyet durumu, meslek, yaş, doğum yeri, din, dil, okur-yazarlık, medeni hal ve sakatlık verileri kapsamında değerlendirilmiştir.

1927 yılında gerçekleşen genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Malazgirt toplam nüfusu 6.966'dır. Nüfusun 3.201'i kadınlardan geri kalan 3.765'i ise erkeklerden oluşmaktadır. Bölgenin nüfus yoğunluğu Bitlis şehir merkezi ile Bitlis iline bağlı Muş ilçesinde toplanmıştır. Malazgirt ise, Bitlis'in toplam nüfusu içerisinde Bulanık ilçesinden sonra nüfusu en az olan ikinci ilçedir. Malazgirt nüfusu yaş grupları değerlendirildiğinde, en kalabalık yaş grubu 20-45 yaş grubu, en az kişinin olduğu yaş grubu ise 71 yaş ve üzeridir. Malazgirt ilçesinin medeni durumu değerlendirildiğinde, nüfusun 3.631'i bekar, 3.014'ü evli, 315'i dul ve 4 kişinin ise boşanmış olduğu görülmektedir. Malazgirt'te okuma-yazma bilen kişi sayısı sadece 126 olup, okuma-yazma bilmeyen kişi sayısı da 6.840'tır. Bölgenin mesleki dağılımı değerlendirildiğinde çalışan nüfusun büyük çoğunluğu tarımla uğraşırken, ilçe nüfusunun 5039 kişisi ise mesleksiz ya da mesleği meçhul olarak kayıt altına alınmıştır.

Malazgirt ilçesinin doğum yeri verilerine göre, 1 kişi İran, 2 kişi diğer Afrika-Asya memleketleri, 2 kişi Fransa, 27'si Rusya ve 1 kişi doğum yeri meçhul olarak kayıt altına alınmıştır. Malazgirt toplam nüfusu içerisinde 6.933 kişi ise Türkiye doğumludur. Malazgirt ilçe nüfusunun dinlere göre dağılımı değerlendirildiğinde Malazgirt'in toplam nüfusu (6.966 kişi) dini İslam olarak kayıt altına alınmıştır. Maluliyet verilerine göre Malazgirt'te 6.824 kişinin sakatlığının olmadığı 142 kişinin de farklı sakatlık durumları olduğu görülmektedir. Genel nüfus sayımı sonuçları ile ülkede konuşulan dillerin tespitinin de yapıldığı görülmektedir. 1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçlarına göre Malazgirt'te 602 kişi Türkçe, 10 kişi Arapça, 6352 kişi ise Kürtçe konuşmaktadır. Malazgirt ilçesinde ağırlıklı olarak halk arasında Kürtçe konuşulmaktadır.

1927 yılı genel nüfus sayımı sonuçları, cumhuriyetin ilk dönemlerinde ülkenin nüfus miktarı, cinsiyeti, okur-yazar durumu, yaş, meslek, din, dil, medeni durum, doğum yeri ve sakatlık durumlarını anlamak açısından çok önemli verilerdir. Yapılan bu çalışma ile literatüre Malazgirt'in cumhuriyet dönemi toplumsal, sosyal, demografik ve ekonomik yapısı ortaya konmaya çalışılmış ve Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki Malazgirt hakkında tarihsel literatüre katkıda bulunulmuştur.

Kaynakça

Bayram, Hakan. *Malazgirt Yerel Basın Örneğinde Köyün Sesi Gazetesine Yansıyan Kültürel, Siyasal ve Sosyal Gelişmeler*. Muş: Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

BCA, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, *Iğdır ve Tuzluca ilçelerinin Kars'a Malazgirt İlçesinin de Bayezid'e Bağlanması Hakkında Kanun Layihası.* 30-18-1-2/44-30-3. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr.

Bekar, Özgür Aydın. *Muş Ovası ve Çevresinin Coğrafi Etüdü*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.

Dikmen, Çiğdem Belgin - Toruk, Ferruh. "Malazgirt Kalesi ve Çevresi Koruma Önerileri." *International Social Sciences Studies Journal* , 7/89, (2021), 4525-4545. http://dx.doi.org/10.26449/sssj.3541.

Doğaner, Yasemin. "Halkevleri", *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim 11 Aralık 2024. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/halkevleri/#:~:text=T%C3%BCrk%20Ocaklar%C4%B1%2010%20Nisan%201931,g%C3%BCn%2014%20ayr%C4%B1%20merkezde%20a%C3%A7%C4%B1lm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r.

Fırat Onat, G. 1927 Nüfus Sayımına Göre Erzincan Vilayetinin Demografik Özellikleri, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9/3, (2020), 2350-2368. https://doi.org/10.15869/itobiad.740165.

Kemaloğlu, Muhammet. Terekeme-Karapapak Türklerinin Yerleşim Alanları, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/3, (2012). 55-81.

Köyün Sesi. "İlçemizde Halkevi Kuruldu". (07.12.1964),1.

Köyün Sesi. "Halkodaları açıldı". (14.12.1964),1.

Köyün Sesi. "Okuma-Yazma Kursu". (18.12.1964),1.

Köyün Sesi. "Sağlık Bakanlığından Alaka Bekliyoruz". (12.02.1965),2.

Köyün Sesi. "Malazgirt Kitaplığı Senin Eserindir, Onu Maddeten ve Manen Besle Kitapları Senin Emrindedir, Kahveye Gideceğine Kitaplığa Git, Okumak Faydalıdır". (28.05.1965), 1.

"Muş", *Yurt Ansiklopedisi (1892-1983)*. 8. Cilt/6020, İstanbul: Anadolu Yayıncılık,1981.

Öztürk, Ahmet. *Kafkasya'dan Muş Yöresine Göçler ve İskân (1856-1905).* Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. "*31 Aralık 2023 Tarihli Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları"*. Erişim 09 Aralık 2023. https://data.tuik.gov.tr.

T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri*, 1. Fasikül, Ankara: Hüsnütabiat Matbaası, 1929. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=265164&dkymId=59995.

T.C. Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü. *28 Teşrinievvel 1927 Umumi Nüfus Tahriri,* 3. Fasikül, Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası,1929. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=265450&dkymId=1564.

T.C. Malazgirt Kaymakamlığı. "Tarihi ve Coğrafi Yapı". Erişim 10 Aralık 2024. http://www.malazgirt.gov.tr/tarihi-ve-cografi-yapi.

T.C. Resmî Gazete, "Ağrı Vilayetinin Malazgirt Kazasının Muş Vilayetine Bağlanması" (04.01.1936), 5902. https://www.resmigazete.gov.tr/

Yıldırım, Osman. *Malazgirt İlçesinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.

Yılmaz, Murat. Malazgirt İlçesi'nin (Muş) Nüfus Coğrafyası, *Turkish Studies*, 11/2, (2016), 1361-1388.

Yuca, İrşad Sami. *Cumhuriyet Döneminde Malazgirt (1923-1960) Mekân-Toplum-Siyaset-Hafıza*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2023.

MATAD

Yazar(lar) / Author(s)

Doktora Öğrencisi, Elif Yıldız Yüce
Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Ankara Türkiye
e-posta: elifyildizyucee@gmail.com.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article İnformation

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 15.12.2024
Kabul tarihi-Date of acceptance: 02. 05. 2025
Yayım tarihi-Date of publication: 31. 05. 2025

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared that they complied with ethical principles during the preparation of the study.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

intihal.net iThenticate

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

"Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından 121K984 Numaralı proje ile desteklenmiştir." Projeye verdiği destekten ötürü TÜBİTAK'a teşekkürlerimizi sunarız

Lisans- License

CC BY NC

Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Siyaseti ve Hanların Tutumu (XIX. Yüzyıl)

Öz

Jeostratejik konumu nedeniyle Kuzey Kafkasya, asırlarca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış, tarih boyunca da güçlü devletlerin mücadelesine tanıklık etmiştir. Bilhassa Dağıstan, 1785 yılı itibariyle Çarlık Rusya'nın bölgedeki ilerleyişi karşısında oldukça dinamik bir yapıya sahip olmakla hem siyasal hem de toplumsal mobilizasyonun odağı olmuştur. Bu minvalde çalışmada Rusya'nın 19. asır itibariyle 23 milyon km²'yi aşan geniş bir coğrafyaya hâkim olduğu ve bölgedeki hâkimiyetini muhkem kılmaya çalıştığı bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Dağıstan merkezli stratejik yaklaşımı analiz edilecektir. Zira Dağıstan'ın bir tampon bölge olarak işlevi ve bölgesel aktörlerin faaliyetleri neticesinde Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'a yönelik politikası çok boyutlu bir diplomatik ve stratejik angajman şeklinde tezahür etmiştir. Bölgedeki hanlara askeri ve siyasi desteğin yanı sıra Rusya ile olan münasebetlerinin boyutu da bu çalışma için önem arz etmektedir. Nitekim Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Millî Savunma Bakanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı'ndan temin edilen arşiv belgelerinden faydalanılarak, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin bölge hanları ve ahalisiyle olan temaslarına genel bir bakış açısıyla yaklaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Dağıstan, Hanlar, Ahali.

Dagestan Politics of the Ottoman Empire and the Attitude of the Khans (XIX. Century)

Abstract

Due to its geostrategic position, the North Caucasus has hosted numerous civilizations for centuries and witnessed the continuous struggle among great powers. Specifically, since 1785, Dagestan became a dynamic center of political and social mobilization in response to the expanding influence of Tsarist Russia in the region. This study examines the Ottoman Empire's strategic approach centered on Dagestan during the 19th century, when the Russian Empire extended its control over more than 23 million square kilometers and sought to solidify its dominance in the Caucasus. As Dagestan functioned as a buffer zone and due to the activities of local actors, the Ottoman policy toward the region took the form of a multidimensional diplomatic and strategic engagement. The study focuses on the military and political support provided to local khans, as well as the nature and extent of the Ottoman Empire's relations with Russia. Drawing on archival documents from the Presidential State Archives of Türkiye and the Military History and Strategic Studies Directorate of the Ministry of National Defense, this research provides a comprehensive overview of Ottoman interactions with Dagestani khans and communities throughout the 19th century.

Keywords: Ottoman Empire, Russia, Degestan, Khans, Community.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Yüce, Elif Yıldız, "Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Siyaseti ve Hanların Tutumu (XIX. Yüzyıl)". *MATAD*, 1(1) ss. 27-39.

1. Giriş

Türkiye ve Rusya arasında bir tampon bölge statüsünde bulunan Kafkasya Bölgesi, dağlık coğrafi yapısına karşın muhtevasında barındırdığı çeşitli etnik grupları ile kozmopolit bir özellik taşımaktadır. Akdeniz, Ege ve Marmara denizi, Boğazlar, Karadeniz, Azak deniz vd. birbirinin ardı sıra bulunan iç denizlerin teşkil ettiği bir su koridorunun doğusunda yer almakta olup Hazar Denizi ve Karadeniz arasında da bir köprü görevi görmektedir. Bu yönüyle de Asya ve Avrupa kıtalarının birbirine bağlanmasını sağlamaktadır.[1] Kuzey ve Güney olmak üzere iki açıdan incelenen Kafkasya en kadim çağlardan bugüne kadar Çerkesler, Abhaz-Adigeler, Çeçenler, Dağıstanlılar, İnguşlar Osetler, Lezgiler, Megrel, Svan, Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler gibi toplulukların yurdu olup, u yönüyle etnik bir çeşitliliğe sahiptir.[2] Bu sebeple Kafkasya'da çok sayıda etnik kökene mensup gruplar yaşadığından, çeşitli dillerin konuşulması ve pek çok dinin varlığından bahsetmek mümkündür. Bunun yanı sıra Müslüman ve Hristiyan halkın dışında Dağ Yahudilerinin de yaşadığı bir coğrafya olan Kafkasya'da[3] Daryal, Derbent gibi önemli geçitlerin haricinde çok sayıda akarsu, nehir ve önemli enerji kaynakları mevcuttur. Bu minvalde bölgedeki askerî ve kültürel hareketliliğin temel nedeni olarak coğrafî konumu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bir bölgenin coğrafî konumu, kaderini de belirleyen en önemli etken olmaktadır.

2. Jeostratejik Açıdan Dağıstan

Tarih boyunca önemini koruyan Kafkasya, göç yolları ve önemli ticaret yollarının geçiş noktasında yer aldığından sadece kadim tarihi ile değil, zengin sosyo-kültürel yapısıyla da dikkat çekmektedir.[4] Bugün ise Güney ve Kuzey Kafkasya olmak üzere iki açıdan incelenmekte ve Rusya Federasyonu'na bağlı yedi özerk cumhuriyetten oluşmaktadır. Söz konusu özerk cumhuriyetler sırasıyla; Dağıstan, Çeçenistan, Kabardey, İnguşetya, Balkar-Karaçay, Kuzey Osetya, Adige, Çerkes'dir. Ayrıca Stavropol ve Karasnodar adında da iki kray mevcuttur.[5]

Rusya Federasyonu'na bağlı özerk bir Cumhuriyet olan Dağıstan ise, neredeyse dünya kavimlerinin göç güzergâhları üzerinde adeta bir geçit olarak tarih boyunca yer edinmiştir. Bu durum, dünyanın çeşitli bölgelerinden Dağıstan'a göçleri beraberinde getirmiştir. Sadece göçlerle de sınırlı kalmayıp çok sayıda devlet bu bölgede egemen güç olmak için mücadele etmiştir. Araplar ve Farslar kendi halklarını bu coğrafyaya yerleştirerek bölgedeki varlıklarını muhkem kılmak istemişlerdir.[6] Çünkü Dağıstan; doğudan Hazar Denizi'ne kadar devam eden Don-Volga nehirlerinin yakınlaştığı nokta ile batıdan Karadeniz sahilleri ve güneyden ise Aras, Çoruh ve Arpaçay nehirlerine kadar uzanan bölgeyi kapsamaktadır.[7] Nitekim Kafkasya'nın

[1] İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s.2.
[2] Davut Dursun, "*Kafkasya*," Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA), c. 24, İstanbul: TDV Yayınları, 2001, 157.
[3] Jabır Osmanlı ve Ahmet Güç, "Çarlık Rusyası ve Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Yaşayan Dağ Yahudilerinin Dini ve Sosyal Durumları (Religious and Social Situation of Azerbaijan's Mountain Jews During Tsarist Russia and the Soviet Union)," *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 1 (Haziran 2020): 51.
[4] Osman Tekir, "Kuzey Kafkasya'da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları," *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 3 (Eylül 2016): 24.
[5] Kray, seçilmiş bir meclisten ve bir validen oluşan federal bir birimdir. Daha fazlası için bkz. Mokhmad Akhiyadov, "Kuzey Kafkasya'da Din, Siyaset ve Etnisite," *İnsamer Kuzey Kafkasya Raporu*, Ocak 2020, 1, 49.
[6] Mahmut Bi, *Kafkasya Tarihi* C.1, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, 672.
[7] Mehmet Uyar, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nden Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne: Dağıstan'da Siyasal Gelişmeler (1978-1921) (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020), 1.

kuzeydoğusunda yer alan Dağıstan, geniş ve bereketli toprakları ile tarih boyunca önemini korumuş ve korumaya da devam etmektedir.

3. Kafkasya'nın Çarlık Rusya İçin Önemi

Önemini asırlarca sürdüren Kuzey Kafkasya, XVI-XX. asırlar arasında önemin güçlü devletlerinin mücadele sahası haline gelmiştir. Elbette bu durum bölgenin coğrafî konumuyla doğrudan bağlantılıdır. Slav menşeili olmalarının yanı sıra ari kökenli kavimlerle de ırkdaş oldukları bilinen Ruslar[8], daha 1400'lü yıllarda Kafkasya ile ilgilenmeye başlamışlardır. Ancak öncesinde III. Ivan dönemine rastlamakla ilk Rus varlığı 1489'da Kazan'ın ele geçirilmesi ile başlayıp, daha sonra Kuzey Kafkasya'ya sirayet etmiştir. III. İvan'ın ölümünden sonra Kazan, Rusların elinden çıkmışsa da IV. İvan'ın tahta geçmesiyle 1552 yılında tekrar ele geçirilmiş ve yine onun döneminde dört sene sonra da Astrahan'ın işgaliyle süreç devam etmiştir.[9] Dolayısıyla Ruslar bu durumu fırsat bilerek Kafkasya coğrafyasına yavaş yavaş sirayet etmişlerdir. XVII. yüzyıla kadar Rusların bölgedeki ilerleyişleri kümülatif bir şekilde gerçekleşmiştir.[10] Altınorda Devleti'nin yıkılması sonucu Moskova Knezliği'nin kurulması ile Kafkasya'da Rus işgallerinin başladığını söylemek yerinde olacaktır.[11]

Rusların Kafkasya'daki ilerleyişlerinin asıl hedefi önceden de belirtildiği gibi bölgenin jeopolitiği ile doğrudan bağlantılıdır. Bu ilerleyiş, XVII-XVIII. yüzyıllarda daha da belirgin bir hâl alarak Orta Asya'da da aynı eksende devam etmiştir. Bu durumda Rusların Kafkasya-Türkistan-Orta Asya sahasına yönelik hedefleri aslında aynıdır. Türkistan'da ki amaçlarından biri de bu bölge aracılığıyla Afganistan, İran ve Hindistan ülkeleriyle ticari ilişki ağı kurmaktır. Nitekim Rusya'nın Orta Asya ülkelerinde ilerleyebilmesi için Türkistan sahasında nüfuz elde etmesi gerektiğinden Kafkasya'da uyguladığı siyaset ile Türkistan ve Orta Asya sahasında uyguladığı politika neredeyse aynı çizgide devam etmiştir. Özellikle XVI. asırdaki Rus siyasetinin temelinde; Kafkasya'da etkin bir politika izledikten sonra Anadolu'ya geçmek ardından İran ve en temel gayesi olan Akdeniz'e ulaşmak yer almaktadır[12]

Rusya'nın bölgeye tesir etmesi dostane ilişkiler ile başlamıştır. Kafkasya'nın Rus idari sistemine dâhil olması Çar I. Petro ile devam edip; II. Yekaterina döneminde hâkimiyet sahasının genişletilme fikri benimsenmiştir. Öte yandan Kafkasya halklarının gönüllülük esasıyla Rus idaresi altına girmeleri için de girişimler başlatılmıştır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Oset, İnguş, Büyük ve Küçük Kabardey toprakları Rus idaresi altına girmeye başlamışsa da[13] 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası vuku bulan Kazak isyanları ve ülke içi huzursuzluklar Kafkasya'nın işgal sürecini bir o kadar da yavaşlatmıştır. Yaş Antlaşması sonrasında da uzun süreli savaşların yaşanmasından ötürü Rusya, Kafkasya'yı tek hamlede işgal etmeye yoğunlaşamamıştır. Bu sebeple sağlam bir plan ile daha temkinli bir şekilde Osmanlı'nın hem Balkan ve Avrupa seferlerini hem de İran ile olan savaşlarını göz önünde bulundurarak

[8] Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 4.
[9] Muhammed Taşkesengil, "116. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü," *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 36 (2017): 149.
[10] Daha fazlası için bkz. Yusuf Yıldız, "18. Yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'yı Hristiyanlaştırma Politikası," Tarih Peşinde Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi 18 (2017): 431-433.
[11] Necmettin Aygün, "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Rusların Sınır İhlâlleri 1826," *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi* (CTAD) 6 (2007): 2-3.
[12] Kuanış Karajan ve Jandos Kumğanbayev, "Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Ülkeleri Üzerinde Uyguladığı Politikalar ve Halkın Yaşam Biçimi," *Akademik Bakış Dergisi* 37 (Kırgızistan 2013): 2-3.
[13] Tekin Aycan Taşçı, "Kafkasya'da Rus İdari Yapıları (1785-1845)," *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 27 (Güz 2019): 75-76.

rakiplerinin güç kaybetmesini beklemiştir. Bu doğrultuda, İran üzerinden sıcak denizlere ulaşmak her ne kadar temel gayesi olsa da kalıcılığı sağlamak isteyen Rusya, XVIII. asır itibariyle bölgede Slav koloniler vasıtasıyla Kafkasya önlerinde kuvvetli bir istinat sahası teşkil etmiştir. Yavaş ama planlı ilerlemesi Rusya'nın bölgedeki emellerini gerçekleştirmesini de olanaklı kılmıştır.[14]

Osmanlı Devleti ve İran'a karşı nüfuz elde ederek her iki taraftan gelecek saldırıları kontrol altına alabilecek tüm hazırlıkları tamamlayıp askeri gücünü kuvvetlendirmiş ve Kafkasya'ya tamamen odaklanarak, neredeyse çoğu bölgede hâkimiyetini tesis etmekle de kalmayıp, askerî siyasî ve idarî yapılanmalarla da muhkem kılmaya başlamıştır. Nitekim durum bölge halkı tarafından kabul görmek yerine Gazavat denilen bir istiklâl mücadelesi başlatarak bölgede çetin mücadelelere sebebiyet vermiştir.

4. Rus Varlığına Karşın Bölge Halkının Tutumu ve Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Politikası

Rusların bölgedeki ilk faaliyetleri doğrudan işgal politikasıyla değil, dostane ilişkiler çerçevesinde gelişmiştir. Dostane yürütülen ilişkilerin seyri zaman içerisinde değişerek askerî güç kullanma politikasına evrilmiştir. Özellikle Rus Çarı Petro daha sistemli, daha şiddete meyilli politikalar geliştirerek, Hazar Denizi kıyısında yer alan tüm ülkeleri Rus hâkimiyeti altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Onun gayesi aynı zamanda doğu-batı eksenli bir Rus ticari merkezi inşasıydı. Adeta Avrupa'nın ticari yönü için Hazar kıyısındaki ülkelerde uygun bir zemin oluşturmaya çalışmıştır.[15] . XVIII. asrın 70'li yılları Kafkasya'ya yerleşmeye başlayan Rusya'ya istediği komşu ülkelere böylece ticaret kapısı aralamıştır. Ancak bölgedeki varlıkları onları gerçek bir dost zanneden Kafkasya halkı tarafından başlangıçta sevinçle karşılanmışsa da bölgede kaleler yaptırmaları ve askerî hareketlilikleri zamanla bunun dostane olmayıp bölgeye yerleşme amaçlı olduğunu fark ettirmiştir. Bu sebeple bölgedeki hareketliliğin ve ilişkilerin de seyri tamamen değişmiştir.[16] Hâkimiyet sahasının genişletilme fikrinin kuvvetlendiği Yekaterina döneminde, "Vilayet Yönetimi'nin geliştirilmesi ile Dağlı bilhassa Kuzey Kafkasya'nın Rus hâkimiyetine alınması hedeflenmiştir. Zira 1771'de İran'ın hâkimiyetinde olan Dağıstan'ın Derbent ve çevresinin Çarlık Rusya tarafından zapt edilmesinin halk tarafından bölgenin işgali olarak algılanması ve kabul görmemesi Rusya'ya karşı bir reflekse yol açmıştır.[17] Rusya, bölgede askerî-idarî ve siyasî bir yapılanma gayesiyle ilerlemekteyken buna artık dur deme vaktinin geldiğini düşünen ve Osmanlı arşiv vesikalarında asıl adı Aşurman olarak zikredilen fakat İmam Mansur olarak bilinen bir çoban[18] İslâmiyet'in kurallarını esas alan dini bir direniş başlatmıştır.[19] Özellikle Müridizm temelli bu direniş batı kaynaklarında sıkça geçmekte, kelimenin menşei ise Arapçadan gelmekte ve bir tasavvuf önderinin etrafındaki talebeleri temsil

[14] Yılmaz Nevruz, *Umumi Kafkasya Tarihine Giriş III* (Kafkasya Kültür, Eğitim ve Sosyal Yardım Vakfı, Kafkasya Vakfı Yayınları, 1. Baskı, C. III, İstanbul 2019), 29-30.
[15] Orhan Alizade, "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası," *Akademik Bakış Dergisi* 7, c. 4 (2010): 5-6.
[16] Naz Penah ve Elchin Shakirov, "Kafkasya'da Özgürlük Mücadeleleri ve Müridizm," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 66, c. 12 (Ekim 2019): 415.
[17] Semiha Babazade, *Müridizm ve Kafkasya'daki Mücadelesindeki Rolü* (Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya 2019), 23-26.
[18] Başkanlık Osmanlı Arşivi, *Hatt-ı Hümâyûn*, Dosya No: 25, Gömlek No: 1247 (29 Z 1200/13.10.1786).
[19] Elif Yıldız Yüce, *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı-Kuzey Kafkasya Hâkimleri Arasındaki İlişkiler (İmam Mansur ve Şeyh Şâmil Dönemleri)* (Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Siirt 2020).

eden Mürid kelimesinden türemektedir.[20] Ancak bu kavram Nakşibendî-Halidî müntesiplerinden hareketle Kuzey Kafkasya'da farklı bir boyuta dönüşerek Rus işgallerine karşı yarı dinî yarı politik bir anlam kazanmıştır.[21] Bu direniş hareketi, Kuzey *Kafkasya'da Gazavât Hareketi* olarak bilinmekte ve *İmamlar Dönemi'*nin de başlangıcı sayılmaktadır. Söz konusu istiklâl mücadelesi tüm Kafkasya halklarının nazarında Güneş'in doğuşu gibi sevinç uyandırmıştır.[22] Zira İmam Mansur böylece Dağıstan'da İmamlar Dönemi'nin sadece önder ismi değil, aynı zamanda ilk ulusal devlet düşüncesinin de müessisi olarak tarihe geçmiştir.[23] Bu istiklâl mücadelesi İmam Mansur'dan sonra da; Gazi Molla Muhammed, Hamzat Bek ve bu direnişin sembol ismi sayılan Şeyh Şâmil'in 1859 yılında teslim olmasına kadar neredeyse 76 yıl boyunca çetin bir şekilde sürmüştür. Bu sebeple Rusların bu coğrafyada gerçekleştirmek istedikleri askerî halk idarî yapılanması ancak Gazavât'ın son lideri Şeyh Şâmil'in teslim olması sonrası gerçekleşebilmiştir.[24]

4.1. Osmanlı Devleti'nin Dağıstan Politikası: Hanlar ve Ahaliyle Olan Münasebetleri

Bölgede Rus varlığı belirmeden evvel Dağıstan hanları, beyleri veya halkı, 1475 yılında Kefe'nin fethini müteakip Kırım Hanlığı ile beraber Osmanlı'ya tabiiyet bildirmişlerdir. Osmanlı-Safevi savaşlarında da Osmanlı Devleti'ne destek veren bölge hanlıkları, Dağıstan'ın Osman Paşa komutasındaki Osmanlı birlikleri tarafından 1578'de fethedilmesinin ardından yaklaşık 28 sene daha Osmanlı Devleti'ne bağlı yaşamışlardır. Bu bağlılık sadece 1600'lü yıllarda değil Rusların bölgede varlık tesis etmeye başlamalarından sonra da devam etmiş, hatta Dağıstan ahalisi, Osmanlı'da devletin pek çok kademesinde görev almıştır. Böylece bölgede Osmanlı-Dağıstan ikili ilişkilerinin XVIII-XIX. asırlarda askeri yardımlar doğrultusunda devam ettiği aşikârdır. Her ne kadar 1813 Gülistan Antlaşması ile Dağıstan, Ruslara bırakılmış olsa da İmam Mansur ile başlayan ve bu istiklâl mücadelesinin sembol ismi Şeyh Şâmil dönemi sonlarına kadar devam Gazavât süresince bölgedeki askerî hareketlilik doruk bir noktada seyretmiştir.[25] Özellikle 1800'lü yıllarda Osmanlı Devleti'nin Dağıstan politikasındaki hareketlilik de yine Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Rusya-Osmanlı-Dağıstan üçgeninde oldukça açık bir şekilde gözlemlenebilmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti için Dağıstan halkı yeri geldiğinde olası bir savaş durumunda yardım talep edebildiği sadakatli bir toplum olarak da dikkat çekmektedir. Hatta 1801 tarihli bir arşiv belgesinde Mısır'da din karşıtı yürütülen birtakım faaliyetler kapsamında büyüyen olaylara karşın kış şartlarının elverişli olmamasına rağmen Osmanlı Devleti'nin

[20] Patrick J. Ambrogio, "İslamizing an Insurgency: Considerations on Radicalization in the North Caucasus," *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Caucasus Studies (JOCAS)* 4, no. 7-8 (Mayıs 2019): 5.

[21] Müridizm ve Gazavat terimleri aynı anlamı tam anlamıyla ifade etmemektedir. Zira Gazavat; Müslüman olmayan toplumlara ve siyasî oluşumlara karşı düzenlenen seferlerin çoğul adıdır. Müridizm se yine İslâmiyet'in şer'i hükümlerini esas alan daha çok tarikat kökenli "Mürşit-Mürit" kavramlarını içeren bir oluşumdur. Her iki terim Kuzey Kafkasya'da Rus işgalleri karşısında ortaya çıkan dinî bir örgüt olarak tek bir noktada birleşse de Gazavat'ın uygulanma esaslarını da yine Müridizm belirlemiştir. Daha fazlası için bkz. Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat," *Karadeniz Araştırmaları Dergisi* 25 (2010): 78, 85-86.

[22] Detaylı bilgi için bkz. John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şâmil* (Çev. Murat Özden; İstanbul, 1996), 72-73.

[23] Aytek Kundukh, *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)* (Haz. Tarık Cemal Kutlu; İstanbul: Gözde Kitaplar Yayınevi, 1987), 31.

[24] Askerî halk idaresi Kuzey Kafkasya'da bazı bölgeleri yönetmek için yürürlüğe giren ve dönemin şartları ile beliren askerî kökenli bir idari yapılanma sisteminin adıdır. Daha fazlası için bkz. Mustafa Tanrıverdi, "Rusya'nın Kafkasya Müslümanlarını İdare Yönetimi Olarak Askeri-İdari Halk Yönetiminin Teşekkülü ve Uygulanışı (1860-1917)," *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi* 75 (2021): 256.

[25] Abdul-Ali Aliyev, *Tarihi Süreçte Dağıstan'da Din* (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2008), 86.

Dağıstan hanı El-Hac Ahmet Han'dan askeri yardım talebinde bulunması bu durumu destekler niteliktedir.[26]

1800'lü yıllarda Rusya'ya karşı mücadele etmek isteyen diğer bölge hanlarının Osmanlı Devleti ile olan münasebetlerinde askerî faaliyetler ön planda olmakla bu da 9 Mart 1807 tarihine ait bir arşiv vesikasından anlaşılmaktadır. Bu minvalde Kırım Hanı ve Osmanlı Devleti arasındaki bir yazışma dikkat çekicidir. Zira Kırım Hanı Girazyzâde Hacı Giray ve kardeşi Selâmet Giray 1805 yılında başlayan ve Rusya ile Fransa arasında yaşanan Napolyon savaşlarını fırsat bilerek civardan Dağıstanlılar, Çerkezler ve Abaza gibi kabilelerin desteğini almıştır. Söz konusu hanların Rusya'ya hücum ettiklerini içeren belgede Osmanlı'dan askerî yardım talebinde bulundukları dikkat çeken bir ayrıntıdır. Buna karşılık Anapa'ya vezir, muhafız veya serasker tayini ile birlikte 3 bin-5 bin civarı asker, yine Anapa'ya on kıt'a top, yüz nefer topçu tertip edilmesini talep etmişlerdir. Gerekli yardımın gerçekleşmesi durumunda da tereddütsüz bir şekilde hücuma geçeceklerini ve hangi durumda olursa olsun Osmanlı'ya bağlılıklarını sürdüreceklerini belirtmişlerdir. Yine aynı belgede Büyük ve Küçük Kabardey halkının da bu ittifakta yer aldığı, ancak Rusya'nın harekete geçmesiyle Osmanlı sınırına alınmaları için bekledikleri bilgisi de yer almaktadır.[27] Bölgede hanların faaliyetlerine dair belgeler talep içerikli olabildiği kadar bölgenin ahvaline dayalı bilgiler de içerebilmektedir. Erzurum Valisi Osman Paşa'ya ait bir tahrirat tam da bu yönde bilgiler içermektedir. 1808 tarihli belgede Dağıstan Şamahı Hanı Mustafa Han'ın civar bölgelerdeki hanlarla birleşip Rusya'ya karşı ittifak sağladığı bilgisi yer almaktadır. Ayrıca bölgede yaşanan savaş nedeniyle mevcut sürat toplarının yetersizliği de dile getirilerek ordunun erzak, cephane ve top kısaca mühimmat ihtiyacının olduğu belirtilirken, Çıldır Eyaleti'ndeki derebeylerin aralarının da düzeldiği bildirilmiştir. Yine aynı belgede, bölgeye çok sayıda erzak, beş yüz nefer tüfekçi, beş yüz kişilik piyade ve çok sayıda mühimmatın gönderildiği bilgisi yer almaktadır. [28]

Aynı yıllar içerisinde neredeyse pek çok Dağıstan hanı Rusların bölgedeki ilerleyişlerine mukabil ittifak arayışı içerisinde olmuştur. Kimi bu ittifakı sağlarken, kimi de doğrudan Osmanlı Devleti'nden beklemiştir. Yine bir Dağıstan hanı olan Dağıstanlı Şehsuvar Bey'in, Ruslara karşı bölgedeki beyler ile ittifak kurma isteğine karşın, harekete geçmeleri için Osmanlı Devleti'nden hutbe fermanı almaları,[29] Osmanlı Devleti'nin Dağıstan hanlarına bir destek göstergesidir. Bunun yanı sıra bu desteklerin kimi zaman Dağıstan hanlarından herhangi bir talep doğrultusunda olmadan da gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Zira Şatırzâde Emin Efendi ile beraber Çerkes, Kabardey Dragon, Komon ve Abaza beylerinin Dağıstan'daki ahvalden Osmanlı'yı haberdar etmeleri üzerine Kuban'da bulunan Sultan Giray'a Nurettin Payesi verilerek Seraskerlik rütbesi tevcih edilmiştir. Öte yandan bölgeye askerî takviye amacıyla Kastamonu, Canik, Trabzon ve Çorum gibi Anadolu'nun pek çok yerinden iki bin asker tertip edilmesi yine arşiv vesikalarında yer alan bir başka bilgidir.[30]

Dağıstan hanlarının ittifak kurmasının Rusya üzerinde kimi zaman caydırıcı bir etkisinin olduğundan bahsetmek mümkündür. Özellikle ahaliyle beraber hareket etmeleri daha etkili sonuçlar doğurmuştur. Serhay Han, Şirvan Han, Selim Han, Kuba Hanı Şeyh Ali Han gibi hanların kurmuş oldukları ittifaka ahali-yi Dağıstan'dan Hüseyin Efendi, Mehmet Efendi,

[26] BOA, HAT, 154/6468 (11 R 1216/17.11.1801).
[27] BOA, HAT, 149/6274 (29 Z 1221/09.03.1807).
[28] BOA, Cevdet-Dâhiliye, Dosya No:223, Gömlek No:11130 (11 Z 1223/19.12.1808).
[29] BOA, HAT, 410/21379 (08 Ra 1225/13.04.1810).
[30] BOA, HAT, 963/41243 (17 Ra 1225/22.04.1810).

Süleyman Mirza ve Hacı Mehmed gibi diğer beylerin de dâhil olması kurulan ittifaka bir güç katmıştır. Dolayısıyla bu da Rusların Demirkapı'dan İran'ın güneyine kadar inme planlarını bir nebze de olsa sekteye uğratmıştır. Fakat buna rağmen bölgenin her türlü askerî teçhizat eksiği olması sebebiyle Osmanlı Devleti'ne bu yönde top ve topçu talebinde bulunulmuştur. Bunun yanı sıra belgede dikkat çekici bir başka ayrıntı da Tuti Hanım isimli bir kadının da yer almasıdır. Bu doğrultuda Rus yayılımı karşısında kurulan ittifaklara bölge kadınlarının da destek verdiği anlaşılmaktadır.[31] Yukarıda belirtilen talepler çoğu zaman yanıt bulmuş ancak bazen de sadece manevi destek görmüştür. Kaytak Hanı'nın talebine verilen karşılık, bunu doğrulamaktadır. Zira Kaytak Hanı Adil Usumi tarafından gönderilen Müftü Hacı Yusuf ve Şeyh Seyit Mirza'nın Rusya karşısındaki taleplerine Osmanlı Devleti tarafından daha evvel yine Kaytak Hanı Ahmed Han döneminde sağlanan yardımları belirterek (elli bin kuruş atiye, asker ve mühimmat) hil'ât verilmesi yeterli görülmüştür.[32]

Rusların, Dağıstan ve civarındaki ilerleyişlerinin giderek ivme kazanması hanların neredeyse tümünü bir araya getirecek kadar etkili olmuştur. Adil Han, Hasan Han, Adil Han'ın ulemalarından Hacı Kurban Efendi tarafından teşkil edilmiş bir ittifak Ruslara hücum etmişse de mağlup edilmeleri neticesinde Serhay Han'ın oğlunu rehin olarak almaları, Dağıstan ahalisi ile hanları tarafından daha büyük bir kine ve nefrete sebebiyet vermiştir. Buna mukabil Serhay Han'ın da bu ittifaka dâhil olmasıyla Ruslara karşı elde edilen muvaffakiyet Anapa Muhafızı Seyit Ahmed Paşa tarafından Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir.[33] O halde Osmanlı'nın bölgedeki hadiselere müdâhil olmadığı dönemlerde bile olup bitenleri ilgiyle takip ettiği aşikârdır. Keza Seyit Ahmed Paşa'da tüm bu gelişmeleri Adil Han'ın uleması Hacı Kurban Efendi'nin Osmanlı'dan yardım ve himâye talebi neticesinde öğrenerek Devlet-i Âliyye'ye bildirmiştir.[34] Benzeri bir havadis de Kars Muhafızı Salih Paşa'dan Erzurum Valisi Galip Paşa'ya gönderilen şukkada yer almaktadır. Burada bir miktar Dağıstanlının Kınak Suyu üzerinde Ruslara iki binden fazla kişi ile saldırı gerçekleştirmeleriyle galip gelmelerinden bahsedilmiştir. Hatta bu saldırı esnasında Deli Mayor isimli bir Rus sergerdesi beraberindeki kişi ile Dağıstanlılar tarafından mağlup edilmiştir. Bunun yanı sıra Dağıstan Hanı Arslan Han'ın da bu saldırıya destek verdiği, çok sayıda Rus askerinin etkisiz hale getirildiği, General Yermolov'un Dağıstan'a kadar giderek Arslan Han ile sulh etmek isteyip Arslan Han'ın itimat etmeyip sulha yanaşmadığı bilgisi de yer alırken, bunlar da Erzurum Valisi Galip Paşa tarafından bildirilmiştir.[35]

Osmanlı Devleti, Dağıstan beylerinden talep alabildiği gibi gerekli gördüğü durumlarda da Dağıstan beylerinin desteğini talep etmiştir. II. Mahmut döneminde Rusya'nın Rumeli'deki Osmanlı sınırlarına saldırarak Osmanlı'ya savaş açması sonucu Erzurum Valisi Galip Paşa'ya bizzat II. Mahmut tarafından bir ferman gönderilmiştir. Bu doğrultuda; Dadyan beylerinin, Çeçen beylerinin, Açıkbaş hanının, Tiflis hanı ve ahalisinin, David Han ve Güril kabilesinin, Dağıstanlı Kasım Hanzâde Sait Beyin, Müftü Çelebi Efendi'nin, Tiflis hanı Aleksandr'ın ve dâhi bölge ahalisinden eli silah tutan kimselerin Ruslara mukavemet göstermeleri, gerekirse İran'da bile asker bulundurmaları hatta İran'ın da desteği istenmiştir. Böylece Ruslara karşı birlik kurulması

[31] BOA, HAT, 1108/44645(16 M 1228/19.01.1813).
[32] BOA, HAT, 1265/48968 (29 Z 1230/ 02.12.1818). Dağıstan halkı civar hanlar tarafından desteklendiği gibi bölgeden başka topluluklar tarafından da desteklenmiştir. Lezgi halkı bunlardan bir tanesidir. Lezgiler, Dağıstanlılarla beraber Rusya'ya karşı birlik olmuşsa da Rusya tarafından Tiflis'de yenilgiye uğratılmışlardır. Daha fazlası için bkz. BOA, HAT, 1315/51271 (29 Z 1234/19.10.1819).
[33] BOA, HAT, 1106/44622 (19 Ş 1234/ 13.06.1819).
[34] BOA, HAT, 1105/44601 (29 Z 1234/ 19.10.1819).
[35] BOA, HAT, 1107/44627a, (11.S.1241/25.09.1825), BOA, HAT, 1107/44627b (07.Ra.1241/24.10.1825)

hedeflenmiştir.[36] Öte yandan Dağıstanlı Ammalat Bey'de Ruslara karşı bölgede ciddi bir ayaklanma başlatıp en az yirmi bin küsur kişi ile saldırı gerçekleştirerek mukavemet göstereceğini ifade ettiğinden mevsim şartlarının uygun olması halinde Anapa'ya gönderilmesi kararlaştırılmıştır.[37] Dağıstan hanlarının Ruslara karşı mukavemet göstererek daima bir taarruz halinde olduklarını ve bunun neredeyse XVIII- XIX. yüzyıllar boyunca sürdüğünü söylemek oldukça mümkündür. Özellikle Kırım Harbi'nin başladığı yıllarda bile bu durum arşiv vesikalarına yansımıştır. Zira Dağıstanlı Abdullah Bey, Osmanlı Devleti'ne gelerek bölgedeki tüm beyleri Rusya'ya karşı toplamak için bizzat izin istemiştir.[38]

Osmanlı Devleti'nin Dağıstan'daki mücadelelere fiilen destek vermesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi esnasında da devam etmiştir. Dağıstanlı Müslümanlara yardım edilmesi gerektiği Batum Kumandanlığına bir telgrafla bildirilmiştir. Bu doğrultuda Ahmet Muhtar Paşa beraberinde kuvvetli bir orduyla Kars'ta Rusları mağlup ederken, İsmail Paşa'da hudut boylarında bir mücadele gerçekleştirmiştir. Öte yandan yine Batum Kumandanlığından gelen bir haberde hudutlardaki desteklerin Dağıstan ve Çerkezistan için yeterli olmadığı, Rusların burada Dağıstanlılara yönelik şiddetini arttırdığı ve ivedilikle buraya askerî takviye gerektiği belirtilmiştir. Daha da önemlisi Osmanlı Devleti harekete geçerek bu bağlamda Asakir-i Muavine denilen takviye bir ordu ve Martini Henry marka tüfekleri Batum'a gönderilmiş, gerekli durumlarda kullanılabileceği belirtilmiştir.[39] Dağıstan halkına destek amacıyla gönderilen kimseler genellikle bölgeyi iyi bilenler arasından seçilmiştir. Gazi Mehmet Paşa komutasında gönderilen dört kişiye Dağıstan ahalisini Rusya'ya karşı harbe davet etmeleri belirtilirken manevi anlamda destek sunmaları için de ulema sınıfından üç kişi gönderilmiştir. Öte yandan; 12 Temmuz 1877'de Rus ordusundan beş süvari alayının görünmesi üzerine de derhâl Edhem Paşa komutasında dört tabur asker, bir batarya top daha takviye edilmiştir. 14 Temmuz'da Mirliva Mustafa Savfet Paşa komutasında da iki alay sınıra doğru gönderilmiştir. Ayrıca Oltu Kazası'nı korumak için dört alay süvari ve dört batarya top daha o cihete doğru takviye olarak gönderilmiştir. Ancak erken ateş açılması ve havanın yağışlı olması sebebiyle bu safhada başarı elde edilememiştir. Öte yandan bu esnada Ferik Ali Paşa kumandasındaki asâkir-i şahâneden üç asker şehit olmuştur.[40]

Dağıstan ise oldukça çetin geçen bir Osmanlı-Rus Harbi'ne tanıklık etmiş ve bölge halkı Osmanlı Devleti için canla başla mücadele etmiştir. Dağıstan hanlarıyla koordineli bir münasebet izlenirken üst kademedeki kimseler ve ahaliyle de bazı temasların olduğu göze çarpmaktadır. Bu bilgiyi destekleyen çok sayıda arşiv vesikası bulunmakla birkaçına değinmekte fayda vardır. Erzurum'da oturan Dağıstan Sefiri Hacı Süleyman Efendi Dağıstan halkına destek vermek maksadıyla kendi isteği doğrultusunda Dağıstan'a gönderilmiş olup, olası bir durumda İranlıların ve Buhara halkının güneyden gelmesiyle Rusların hezimete uğrayacağı düşünülmüştür.[41] Yani Dağıstanlı yetkililerin bazen bu şekilde talepleri karşılanırken, bazen de Osmanlı topraklarına gelen üst düzey Dağıstanlı ve Çerkes yetkililer ise misafir edilerek kendilerine hürmet edilmiştir. Hatta yirmi yedi kişilik bir grubu misafir eden bir evin günlük tüm ihtiyaçları da yine Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır.[42] Ahalinin isteklerini geri çevirmeyen Osmanlı Devleti tarafından her türlü kolaylık sağlanmış ve aralarında Hicaz'a gitmek

[36] BOA, HAT, 783/36613 (16 Za 1243/30.05.1828).
[37] BOA, HAT, 1105/44602 (29 Z 1243/12.07.1828).
[38] BOA, ATASE, Kutu:8 Gömlek:4 Sıra:34 (29.09.1853).
[39] BOA, ATASE, Kutu:5 Gömlek:0 Sıra:36 (07.07.1877).
[40] BOA, ATASE, Kutu:16 Gömlek:0 Sıra:1009 (24.07.1877).
[41] BOA, HAT, 1032/42884c (24 R 1244/30.09.1829).
[42] BOA, C. DH, 345/17222 (26 M 1246/17.07.1830).

isteyen kimselere bu doğrultuda yardım edilmiştir. Birkaç adamıyla Osmanlı topraklarına göç eden Hacı Abdurresul Harim ve Hacı Yahya Bey adlı kişilerin Hicaz'a gidebilmeleri için Mısır ve Hicaz görevlileriyle yazışmaların yapıldığı yine arşiv belgelerinde yer alan bir bilgidir.[43] Osmanlı Devleti'ne göç etmiş ancak Dağıstan'a geri dönmek isteyen İmamüddin Efendi adlı kişinin Dağıstan'a geri dönmesine izin verilmesi ve gidinceye kadar kendisine hürmet edilmesi de bu durumu destekler bir başka örnektir.[44]

Osmanlı topraklarına hicret etmiş Dağıstanlı muhacirler devletin her türlü imkânlarından istifade edip, oldukça iyi muameleyle karşılanmışlardır. Zira Osmanlı Devleti kadın-erkek, yaşlı-genç-çocuk ayrımı yapmaksızın tüm muhacir halka ilgi ve şefkatle yaklaşmıştır. Osmanlı topraklarına yerleşmiş ancak başka bir ülkede yaşamak isteyenler için de her türlü kolaylık sağlanmıştır. Bu doğrultuda Dağıstanlı muhacirlerden Şeyh'-ül Hac Ahmed Efendi ve akrabaları da dâhil çevresindeki otuz yedi kişinin Mekke'ye hicret etmeleri için kendilerine yevmiye tahsis edilerek, yol masrafları karşılanmıştır.[45] Gerek ülke içinde gerekse ülke dışında Osmanlı bayrağı altında yaşayan muhacir halkın çoğunluğu devletten gerekli tüm yardımları görmüşlerdir. Yine devletin yardım eli uzattığı kimselerden biri de Fatma isimli Dağıstanlı bir muhacirdir. Kendisi tophane yakınlarında Karabaş mahallesine iskân edilmiş ancak maddi imkânı elverişsiz bir yaşam sürdürdüğünden bu duruma devlet derhâl müdahale ederek kendisine attiye-i seniyye denilen özel hediyeler sunulmuştur.[46]

Osmanlı topraklarında iskân olunan muhacirlerin hakları gözetilerek ne şekil olursa olsun haksızlığa uğramamaları sağlanmıştır. Bu duruma, 1850 yılına ait bir arşiv belgesinde rastlanılmaktadır. Zira bu belgede Dağıstan ahalisinden Mehmed isimli bir muhacire babasından kalan ve Kastamonu sınırları içerisinde yer alan bir evi muhtarın zapt etmesinden bahsedilmektedir. Dağıstanlı Mehmed Bey'in durumu devlete bildirip babasından kalan evin zapt olunarak muhtar Cenger oğlu Mehmed'in kendisine iade etmesini belirtmesi üzerine söz konusu hadisenin Dağıstanlı muhacire karşı bir haksızlık olması hasebiyle çözüme kavuşması gerektiğinden Kastamonu valisine olayın muhakeme edilmesi gerektiği bildirilmiştir.[47] Zaman zaman muhacirlerin iskânında sorunlar yaşansa da bölge yetkilileri bu sorunların çözümü için de ayrıca çabalamışlardır. İzmir civarına iskânları düşünülen Dağıstan, Nogay ve Çeçen muhacirlerin yeterli yardım gelmemesinden ötürü iskânları gerçekleşememiştir. Beklenen ölçüde iane sağlanamamasından ötürü herhangi bir mağduriyet yaşamamaları adına kabile reisleri aracılığı bir süre sonra memleketlerine geri dönmeleri sağlanmıştır[48]. Farklı bölgelere iskân ettirilen Dağıstan halkı da yine Osmanlı Devleti tarafından ilgi ile takip ettirilmiş, bu doğrultuda Bağdat'ta Süleymaniye'de iskân ettirilen Dağıstanlı Hacı Şirin Efendi'nin uygun bir işte istihdam edilmesi sağlanmıştır.[49]

Kafkasya Bölgesinden muhacir olarak gelen âlim ve ulemalar da Osmanlı iskân faaliyetleri kapsamında gerekli değeri görmüşlerdir. Amasya Mutasarrıflığı dâhilinde Niksar Kazası'na iskân olunan Dağıstan'ın önemli âlimlerinden olan ve Hz. Osman'ın (r.a) soyuna mensup Şeyh Yahya ve Şeyh Zekeriyya efendiler vergiden muaf olmak için dilekçe vermişlerdir. Böylece

[43] BOA, C. DH, 53/2631 (17 R 1261/19.09.1845).
[44] BOA, Mektubi Kalemi Evrakı (A.} MKT), Dosya No:178 Gömlek No:26 (07 R 1261/15.04.1845).
[45] BOA, A.MKT. 76/89 (27 R 1263/14.04.1847).
[46] BOA, A.MKT. 180/77 (17 R 1265/12.03.1849).
[47] BOA, Deavi Evrakı (A.} MKT.DV) Dosya No:24 Gömlek No:45 (18 R 1266/03.03.1850)
[48] BOA, Umum Vilayat Evrakı (A.} MKT.UM) Dosya No:470 Gömlek No:16, (24 Ş 1277/05.05.1861).
[49] BOA, A.MKT.DV, 221/99 (11 Za 1278/03.05.1862).

vergi ve üç çift öşür ödemelerinden muaf tutulmuşlardır[50] İskân ve istihdamın yanı sıra Osmanlı ülkesine hicret etmek isteyen Dağıstan halkına da yardımcı olmaya çalışan Osmanlı Devleti, hicret esnasında zorluk yaşayan aileleri yakından takip etmiştir. Hatta arşiv vesikalarında durumu özetleyen çok sayıda örneğe rastlanmaktadır. Buna göre Dağıstan'ın önemli isimlerinden Hacı Haşim Efendi'nin oğlu Abdülkadir'in ailesiyle beraber Osmanlı ülkesine hicret etmek isteyip de Rusya tarafından onay verilmemesi ve süreci Osmanlı Devleti tarafından dikkatle takip edilirken, Dağıstan ulemalarından da Şeyh Ali Efendi ve ailesinin hicretinde de benzer bir durum yaşanmıştır. Hicretlerinin herhangi bir engel olmaksızın gerçekleşmesi gerekirken onaylanmayışının Petersburg Sefareti 'ne bildirilmesi bir başka hadisedir.[51] O halde Osmanlı Devleti'nin kendi ülkesine hicret etmek isteyen Dağıstan ahalisine oldukça ilgili davrandığı gözlemlenirken bunu destekleyen başka bir bilgi de 1870 yılına ait arşiv belgesinde yer almaktadır. Burada da yine Dağıstanlı bir ulema olan Hacı Ali Efendi ve ailesinin Rusya'ya vergi borçları bulunduğundan Osmanlı ülkesine hicretleri engellenmiş olup, sorunun çözülmesi için konu derhâl Rusya Hariciye Nezareti'ne bildirilmiştir.[52] Nitekim Rusya, bölgedeki egemenliğini daha iyi bir şekilde tesis etmek için Müslüman halkı Osmanlı Devleti'ne hicret etmeye mecbur bırakacak politikalarına devam etmekteyken, halk böylece Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başlamıştır. Bu göç hareketleri 1850'li yıllar bilhassa Kırım Harbi sonrasında 1862-1864 yıllarında en yoğun dönemini yaşamıştır.[53] Muhaceret kapsamında Osmanlı Devleti'nin muhacirlere yönelik politikaları ve yaklaşımı ise Osmanlı ülkesini adeta bir baba ocağı kılarken, Dağıstan'dan Osmanlı topraklarına göç edecek kimseler için de motivasyon oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti her ne kadar Dağıstan hanlarını ve ahalisini destekleyici bir politika yürütmüş olsa da Rusya ile olan ilişkilerin de göz ardı edilmediği arşiv belgelerine yansımıştır. Öyle ki, devletlerarası siyasi bir krizin yaşanmaması için Osmanlı Devleti çoğu zaman dengeli bir duruş sergilemiştir. Elbette buna dair çok sayıda örnek vardır ancak 1845 yılında yaşanan Hasan Hasbi hadisesi bu durumu örnekleyen en bariz örneklerden biridir. Zira dönemin Gazavat önderi Şeyh Şâmil adına Ruslarla mücadele etmek maksadıyla Çıldır'dan topladığı iki yüz kişi ile harekete geçip, Civane Köyü'nden yüz ve Aliye kazasından topladığı dört yüz kişi ile Ahıska Kalesi'ni kuşatmıştır. Durumun giderek tedirgin bir hâl alması üzerine Trabzon'daki Rus Konsolosluğu durumu derhâl Osmanlı Devleti'ne bildirmiş ve iki ülke arasında ciddi bir krize dönüşmeden Osmanlı Devleti Hasan Hasbi'nin yakalanması için harekete geçmiştir. İlk olarak 3 Mart 1846 'da Çıldır'da yakalanan Hasbi ve adamları Erzurum'a [54] ve ardından vapurla İstanbul'a gönderilmiştir.[55] Hasan Hasbi'nin yakalanması hususu sadece Rusların hadiseyi Osmanlı'ya bildirmelerine bağlı gelişmemiştir. Şerif Bey adlı biri Osmanlı'ya olan sadakatinden ve bağlılığından ötürü Hasbi ve adamlarının yaptıklarının Osmanlı'ya zarar vereceğini

[50] BOA, İrade Meclis-i Vala (İ.. MVL.) 553/24812 (05. M 1866/20.05.1866).
[51] BOA, Hâriciye Nezâreti-Tercüme Odası (HR.TO.), Dosya No:489 Gömlek No:77 (25.05.1864), BOA, HR.TO, 617/11 (19.10.1870).
[52] BOA, HR.TO, 617/86 (11.05.1872).
[53] Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi,* S.31, 2011, s.21.
[54] Çıldır ve Ardahan Osmanlı-Rus sınırı sayıldığından ve Hasan Hasbi Hadisesi sınır ihlâline vardığından Rus elçiliği Trabzon ve Erzurum'daki büyükelçilikleri durumdan haberdar etmiştir. Konuya dair daha fazla bilgi için bkz. Beşir Mustafayev-Elif Yıldız Yüce, "Arşiv Belgelerine Göre Şeyh Şâmil Ve Naiplerinin Kuzey Kafkasya'daki Direnişinde Devlet-i Aliyye Osmanlı'nın Tutumu: "Hasan Hasbi Örneği", *Elmi İş, Beynelxalq Elmi Jurnal, (Azerbaycan İlim Merkezi İlmi İş Uluslararası Dergisi, Scıentıfic Work)*, Nu: 06/55, s.4-17, DOI: 10.36719/AEM/2007-2020 Bakı/Azerbaycan, İyul 2020, s.9, BOA,Mühimme Kalemi Evrakı (A.}MKT.MHM), Dosya No:1 Gömlek No:86 (8 Za 1261/ 08.11.1845), BOA, İrade Mesail-i Mühimme (İ.MSM),Dosya No:26 Gömlek No:729 (29 Za 1261 /29.11.1845).
[55] BOA, A.MKT, 37/4 (05 Ra 1262/03.03.1846).

düşünmüştür. Elbette başlarda Hasbi ve adamlarını uyarmışsa da onlar tarafından öldürülmekle tehdit edilmiştir. Bu tehdidin üzerine Şerif Bey bizzat kendisi Çıldır Kaymakamlığı'na Hasbi ve adamlarını ihbar etmiştir. Aynı şikâyetin Trabzon Rus Konsolosluğu'ndan gelmesi üzerine Osmanlı Devleti derhâl harekete geçmiştir. Tiflis üzerine gelmeyi ve Şeyh Şâmil'in ordusuna iltihak etmeyi düşünen Hasbi ve adamları Çıldır'da yakalanmışlardır. Trabzon Rus Konsolosluğu'nda zaten bu hadisenin böylece men edilmesini istemekteydi.[56] Yargılanması için de Meclis-i Valâ-yı Ahkâm-ı Adliye mensuplarından oluşan bir komisyon kurulmuş ve Hasan Hasbi tutuklanmışsa da çok geçmeden firar etmiştir.[57] Yeniden yakalanması için çaba gösterilmesi ve Rusya'ya karşı zor durumda kalınmaması adına özveri ile hareket eden Osmanlı Devleti bu hadisede tamamen bir denge politikası yürütmüştür. Benzeri bir hadise de Osmanlı topraklarında yaşayan muhacirlerle alakalı olmakla Rusya bu kimselerden Pasaportu olmayanların kendi ülkesine giriş-çıkış yapmalarını yasaklamıştır. Arslan Çavuş isimli Dağıstanlı bir muhacirin Kafkasya sınırlarından vizesiz olarak geçmesi ve Tiflis şehbenderliği tarafından tevkif edilmesi isteği Osmanlı Devleti'ne bildirilmiştir. Tıpkı Hasan Hasbi hadisesinde devletlerarası bir krizin önüne geçildiği gibi bu olayda da Osmanlı Devleti, Rusya ile olası bir krizin önüne geçmek istemiş ve bu doğrultuda Arslan Çavuş, tutuklanarak Ruslara teslim edildikten sonra Sibirya'ya sürgün edilmiştir. Öte yandan bölgede Rus yayılımı devam ederken Osmanlı ülkesinden bölgeye akraba veya tanıdıklarını görmek için gitmek isteyenlere de gittikleri zaman başlarına bir olay gelmemesi için pasaport verilmemesi kararlaştırılmıştır.[58]

5. Sonuç ve Değerlendirme

Asırlarca çok sayıda medeniyete ev sahipliği yapmış ve tarih boyunca da güçlü devletlerin mücadele sahası olmuş olan Kafkasya'nın kuzeyinin son derece stratejik öneme haiz bir bölge olduğu XVIII ve XIX. yüzyıllarda tekrar anlaşılmıştır. Bilhassa Dağıstan'ın coğrafi konumu, geniş ve bereketli toprakları tarih boyunca önemini koruduğunu göstermiştir. Bu sebeple Rusların bölgeye sirayet etmelerinin bölgenin jeostratejik yapısıyla doğrudan bağlantılı olduğu gözlemlenmiştir. Dostane ilişkiler ile yürütülen Rus politikasının seyrinin zaman içerisinde değiştiği fark edilmiştir. Bu kapsamda Rus Çarı Petro'nun sert politikalar izlediği göze çarparken Yekaterina'nın ise "Vilayet Yönetimi'nin geliştirilmesi ile hâkimiyet sahasının genişletilmesi ve bu doğrultuda İran üzerinden sıcak denizlere ulaşmak her ne kadar temel gayesi olsa da kalıcılığı sağlamak istediği anlaşılmıştır. XVIII. asır itibariyle bölgede Slav koloniler vasıtasıyla Kafkasya önlerinde kuvvetli bir istinat sahası teşkil etmesi bu durumu açıklar bir örnek teşkil etmiştir. Bölge halkının ise bir refleks olarak Gazavat adı verilen bir istiklâl mücadelesi başlatmaları bölgede ayaklanmalara hatta çetin mücadelelere sebebiyet verdiği görülmüştür. Bu sebeple söz konusu çalışmada Osmanlı-Rusya-Dağıstan üçgeninde Gazavat önderlerinin haricinde Osmanlı-Dağıstan hanları ve ahalisi arasındaki münasebetler Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belgeler doğrultusunda ele alınmıştır. Kırım Hanı Girazyzâde Hacı Giray ve kardeşi Selâmet Giray'ın Rusya-Fransa harbi sırasında Dağıstanlılar, Çerkesler ve Abaza gibi kabilelerin desteğiyle Rusya'ya hücum etmelerinin yer aldığı belgede Osmanlı'dan mühimmat ve askerî takviye istemeleri münasebetlerin askerî boyutunu göstermiştir. Bir başka belgede Şatırzâde Emin Efendi ile beraber Çerkes, Kabardey, Dragon, Komon ve Abaza beylerinin Dağıstan'daki ahvalden Osmanlı'yı haberdar etmeleri üzerine

[56] BOA, A.MKT. MHM. 1/86 ((8 Za 1261/ 08.11.1845).
[57] BOA, Amedi Kalemi Evrakı (A.} AMD), Dosya No:1 Gömlek No:60(03 Ra 1262/04.03.1846), BOA, A.} MKT, 39/32.
[58]BOA, HR.TO, 89/3 (04.06.1874).

Kuban'da bulunan Sultan Giray'a Nurettin Payesi verilerek Seraskerlik rütbesi tevcih edilmesi de Osmanlı Devleti'nin Dağıstan hanlarını desteklediğini ön plana çıkarmaktadır. Öte yandan Kastamonu, Canik, Trabzon ve Çorum gibi Anadolu'nun pek çok yerinden iki bin asker tertip edilmesi de yine desteklendiklerine dair bir bilgi olmuştur. Başka bir belgede geçtiği üzere Serhay Han, Şirvan Han, Selim Han, Kuba Hanı Şeyh Ali Han, ahali-yi Dağıstan'dan Hüseyin Efendi, Mehmet Efendi, Süleyman Mirza ve Hacı Mehmed tarafından kurulan ittifaka Tuti isimli bir kadının da katılması bölge kadınlarının da mücadelede yer aldıklarını gösteren ilgi çekici bir ayrıntı olmuştur. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ittifaklara her daim destek verdiğini söylemek mümkün olmasa da olup bitenleri ilgi ile takip ettiği yine arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Ahaliye karşı da desteklerini esirgemeyen Osmanlı Devleti onlar için her türlü kolaylığı sağladığı görünmektedir. Başka bir arşiv belgesinde de Hacı Abdurresul Harim ve Hacı Yahya Bey adlı kişilerin Hicaz'a gidebilmeleri için Mısır ve Hicaz görevlileriyle yazışmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra Dağıstanlı bir ulema olan Hacı Ali Efendi ve ailesinin de Rusya'ya vergi borçları bulunduğundan Osmanlı'ya muhaceretleri engellenmiş ve sorunun çözülmesi için yine Osmanlı Devleti devreye girerek Rusya Hariciye Nezareti'ne başvurulmuştur. Ancak Rusya olan ilişkilerin de göz ardı edilmemesi adına Osmanlı Devleti'nin dengeli bir politika yürüttüğü gözlemlenmiştir. Bu da Gazavat önderi Şeyh Şâmil adına adam toplayan naibi Hasan Hasbi'nin yakalanıp tevkif edilmesinden ve Rusya'ya vizesiz giden bir Dağıstanlı muhacirin yakalanıp Sibirya'ya sürgün edilerek cezalandırılmasından anlaşılmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Dağıstan politikasının arşiv vesikalarından elde edilen bilgiler neticesinde Hanlar ve Ahali çerçevesinde 1800'lü yıllarda Osmanlı-Rusya-Dağıstan üçgeninde askerî boyutta şekillendiği saptanmıştır.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşiv Kaynakları

Osmanlı Arşiv Kaynakları

BOA, *Amedi Kalemi Evrakı: Fon Kodu: (A.} AMD), Dosya No:1* Gömlek No:60

BOA, *Deavi Evrakı: Fon Kodu: (A.} MKT.DV) Dosya No:24 Gömlek No:45*, 221/99.

BOA,*Mühimme Kalemi Evrakı: Fon Kodu: (A.} MKT.MHM), Dosya No:1* Gömlek No:86.

BOA, *Cevdet-Dâhiliye, Fon Kodu: Dosya No:53, Gömlek No:26231, 223*/11130, 345/17222, BOA, *Mektubi Kalemi Evrakı: Fon Kodu: (A.} MKT), Dosya No:37 Gömlek No:4*, 39/32, 76/89, 178/26, 180/77.

BOA, *Umum Vilayat Evrakı: Fon Kodu: (A.} MKT.UM), Dosya No:470 Gömlek No:16*.

BOA *Hatt-ı Hümâyûn, Fon Kodu: HAT, Dosya No:25 Gömlek No:1247*, 149/6274, 154/6468. 410/21379, 783/36613, 963/41243, 1032/42884c, 1105/44601, 1105/44602, 1106/44622. 1107/44627a, 1107/44627b, 1108/44645,, 1265/48968, 1315/51271.

BOA, *Hâriciye Nezâreti-Tercüme Odası: Fon Kodu: (HR.TO.), Dosya No:489 Gömlek No:77*, 617/11, 617/86, 89/3.

BOA, *İrade Mesail-i Mühimme: Fon Kodu: (İ.MSM), Dosya No:26 Gömlek No:729*.

BOA, *İrade Meclis-i Vala: Fon Kodu:(İ..MVL.) Dosya No:553 Gömlek No:24812*.

Millî Savunma Bakanlığı Arşiv Kaynakları

ATASE: *Kutu:8 Gömlek:4* Sıra:34 (29.09.1853)

ATASE, *Kutu:5 Gömlek:0* Sıra:36 (07.07.1877).

ATASE, *Kutu:16 Gömlek:0* Sıra:1009 (24.07.1877).

NOT: Tarihlendirmelerde "Türk Tarih Kurumu Takvim Çevirme Kılavuzu" esas alınmıştır.

Kütüphane Kaynakları

Akhiyadov, Mokhmad. "Kuzey Kafkasya'da Din, Siyaset ve Etnisite." *İnsamer Kuzey Kafkasya Raporu*, Ocak 2020.

Aliyev, Abdul-Ali. *Tarihi Süreçte Dağıstan'da Din*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, 2008.

Alizade, Orhan. "18. Yüzyılın İlk Yarısında Rusya'nın Kafkasya'da İşgalcilik Politikası." *Akademik Bakış Dergisi* 4, no. 7 (2010): 105-114.

Ayan, Ergin. "Kafkasya'ya Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi." *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 1, no. 2 (2010): 20-50.

Aygün, Necmettin. "Kafkasya'da Rus-Osmanlı Mücadelesi ve Kars Dolaylarında Rusların Sınır İhlalleri, 1826." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (CTAD)*, no. 6 (2007): 89-116.

Babazade, Semiha. *Müridizm ve Kafkasya Mücadelesindeki Rolü*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı, 2019.

Baddeley, John F. *Rusların Kafkasya'yı İstilası ve Şeyh Şâmil*. Çeviren Murat Özden. İstanbul: [Yayınevi adı yok], 1996.

Berber, Ferhat. "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler." *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, no. 31 (2011): 17-49.

Berkok, İsmail. *Tarihte Kafkasya*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1958.

Bî Mahmut. *Kafkasya Tarihi*, Cilt 1. Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.

Çelebioğlu, Tuğba. *1990 Sonrası Türkiye-Gürcistan İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, 2005.

Dursun, Davut. "Kafkasya." *TDVİA* 24 (İstanbul, 2001): 158-160.

Gökçe, Cemal. *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*. Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, Nu: 1. İstanbul: 1979.

İmkander. *Kafkasya Raporu*. İstanbul: 2013.

Karajan, Kuanış, ve Jandos Kumğanbayev. "Rusya İmparatorluğu'nun Orta Asya Ülkeleri Üzerinde Uyguladığı Politikalar ve Halkın Yaşam Biçimi." *Akademik Bakış Dergisi*, no. 37 (Kırgızistan, 2013): 3-5.

Kırzıoğlu, Fahrettin. *Osmanlılar'ın Kafkasya-Ellerini Fethi (1451-1590)*. Ankara: TTK Yayınları, 1998.

Kundukh, Aytek. *Kafkasya Müridizmi (Gazavat Tarihi)*. Hazırlayan Tarık Cemal Kutlu. İstanbul: Gözde Kitaplar Yayınevi, 1987.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK, 1987.

Mustafayev, Beşir ve Elif Yüce. "Arşiv Belgelerine Göre Şeyh Şâmil ve Naiplerinin Kuzey Kafkasya'daki Direnişinde Devlet-i Aliyye Osmanlı'nın Tutumu: Hasan Hasbi Örneği." *Elmi İş, Beynelxalq Elmi Jurnal* (Azerbaycan İlim Merkezi İlmi İş Uluslararası Dergisi, Scientific Work), no. 06/55 (Bakı/Azerbaycan, Temmuz 2020): 4-17. DOI: 10.36719/AEM/2007-2020.

Nevruz, Yılmaz. *Umumi Kafkasya Tarihine Giriş III*. 1. Baskı, Cilt III. İstanbul: Kafkasya Kültür, Eğitim ve Sosyal Yardım Vakfı, Kafkasya Vakfı Yayınları, 2019.

Osmanlı, Jabır, ve Ahmet Güç. "Çarlık Rusya'sı ve Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Yaşayan Dağ Yahudileri'nin Dini ve Sosyal Durumları (Religious and Social Situation of Azerbaijan's Mountain Jews During Tsarist Russia and the Soviet Union)." *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7, no. 1 (Bursa, Haziran 2020): 49-74.

Özsaray, Mustafa. *Çerkeslerin İslamlaşması: Çerkeslerin Eski Dinleri ve İslamiyet'in Kuzey Kafkasya'ya Girişi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.

Penah, Naz ve Elchin Shakirov. "Kafkasya'da Özgürlük Mücadeleleri ve Müridizm." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12, no. 66 (Ekim 2019): 413-420.

Puşkin, Aleksandr. *Erzurum Yolculuğu*. Çeviren Ataol Behramoğlu. 7. Baskı. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2019.

Tanrıverdi, Mustafa. "Rusya'nın Kafkasya Müslümanlarını İdare Yönetimi Olarak Askeri-İdari Halk Yönetiminin Teşekkülü ve Uygulanışı (1860-1917)." *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, no. 75 (2021): 521-279.

Taşkesengil, Muhammed. "16. Yüzyılda Korkunç İvan'ın Rus Tarihindeki Rolü." *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, no. 36 (2017): 149.

Tavkul, Ufuk. "Kafkasya İçin Türkiyat Araştırmalarının Önemi." *I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, 25-26 Mayıs 2006, 187-202.

Tekir, Osman. "Kuzey Kafkasya'da Mevcut ve Potansiyel Etnik Çatışma Alanları." *Kafkasya Çalışmaları-Sosyal Bilimler Dergisi* 2, no. 3 (Eylül 2016): 23-46.

Temizkan, Abdullah. "Kuzey Kafkasya'da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat." *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, no. 25 (2010): 78, 85-86.

Uyar, Mehmet. *Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nden Dağıstan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne: Dağıstan'da Siyasal Gelişmeler (1917-1921)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, 2020.

Yıldız, Muharrem. *Dünden Bugüne Kafkasya*. İzmir: Yitik Hazine Yayınları, 2006.

Yüce, Elif Yıldız. *Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı-Kuzey Kafkasya Hâkimleri Arasındaki İlişkiler (İmam Mansur ve Şeyh Şâmil Dönemleri)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Siirt: Siirt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, 2020.

MATAD

Yazar(lar) / Author(s)

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Güneş
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş-Türkiye.
e-posta: i.gunes@alparslan.edu.com.tr.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article İnformation

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 23. 01. 2025
Kabul tarihi-Date of acceptance: 23. 05. 2025
Yayım tarihi-Date of publication: 31. 05. 2024

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared that they complied with ethical principles during the preparation of the study.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

intihal.net iThenticate

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License

CC BY NC

Ortaçağ Tarih Yazımında İlhanlı ve Timurlu Devirleri

Öz

İlhanlı devri yazıcılığının başlaması devletin kuruluşu ile paralel bir tarihi seyir izlemiş ve ilk devirlerde yazılan eserler daha çok özel tarihler olup saray çevresinde yetişen şahıslarca kaleme alınmıştır. Daha sonra bu yazılı gelenek, yerini özel tarihlerden umumi tarihlere bırakmış ve tarih alanında yapılan çabalar kısa bir süre içinde nitelikli eserlerin vücut bulmasıyla sonuçlanmıştır. Nitekim bu başarılı denemelerin en önemli semeresi ise şüphesiz İlhanlı Hükümdarı Gazan Han devrinde yazılmaya başlanan ve Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî'nin adıyla kaleme alınan Cami'u't-Tevarih gibi "Dünya Tarihi" projesidir. Aynı başarı Timurlular devrinde de devam etmiş ve hem Timur hem de oğulları ile torunlarının âlimleri desteklemeleri sayesinde birbirinden değerli birçok önemli kaynak kaleme alınmıştır. Bu devrin en önemli özelliklerinde biri de hem İlhanlı hem de Timurlular devrini ait haberleri birlikte işleyen kitapların yazılmış olmasıdır. Nitekim Mirhând, Hândmir, H˘afî ve Hafız Ebru gibi tarihçiler, Timurlular devrinde eserlerini kaleme almalarına rağmen sadece kendi devirleri için değil Moğol/İlhanlı tarihi konusunda da önemli başvuru eserlerdir. Bundaki en önemli sebep aynı tarih yazım geleneği takip etmeleri ve İlhanlılar ile Timurlular tarihini aynı tarihi sürecin parçası olarak kabul etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu makale de eserler hakkında bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimler: İran, İlhanlılar, Timurlular, Tarih Yazıcılığı.

Ilkhanid and Timurid Transaction in Middle Age of History Writing

Abstract

Beginning of Ilkhanid era writing followed a historical parallel with the establishment of the state, and the works written in the early ages were mostly special dates and were written by people who grew up around the palace. Later, this written tradition was replaced by special dates from public dates, and efforts in the field of history resulted in the emergence of qualified works within a short time. As a matter of fact, the most important fate of these successful attempts is undoubtedly the "World History" project, such as Jami' al-tawarikh , which was started to be written in the time of the Gazan Khan of Ilkhanids ruler and written in the name of Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî. The level reached by these works has not been exceeded both in its period and in the following periods and they have become the classic works of this period in all respects. One of the most important features of this period is that the books that cover the news belonging to both the Ilkhanid and Timurid periods were written together. As a matter of fact, although historians such as Mirhând, Hândmir, H˘afî and Hafız Abru wrote their works in the Timurid period, they are important reference works not only for their own era but also for the history of Mongolian / Ilkhanid. The most important reason for this is that they follow the same tradition of historiography and accept the history of İlhanids and Timurids as part of the same historical process. In this article, an evaluation will be made about the works.

Keywords: Iran, Ilkhanids, Timurids, Historical Writing.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Güneş, İbrahim. "Ortaçağ Tarih Yazımında İlhanlı ve Timurlu Devirleri". *MATAD*, 1(1), ss. 40-59.

1. Giriş

XIII. asrın ilk yarısında başlayan ve İslam coğrafyasının tarihi seyrini altüst eden Moğol istilası, birçok alanda olduğu gibi tarihçilik yazılı geleneğinin de değişmesine neden olmuştur. Nitekim İlhanlı ve sonrası tarih yazıcılığı, Orta Çağ İslam tarihçiliğinde Farsça yazılmış eserler içerisinde şüphesiz en önemli devri temsil etmektedir. Söz konusu bu dönemde Farsça yazılan eserler içerisinde hem nicelik olarak hem de nitelik olarak bir hayli başarılı eserler vücuda getirilmiştir. Bunun yanında Farsça, bu dönemde tarih yazımında Arapçadan sonra ikinci önemli dil haline gelmiştir. Daha önceki tarihi süreçte her ne kadar azımsanmayacak sayıda eser kaleme alınmışsa da Farsçanın Arapça karşısında sönük bir yazılı geleneği temsil ettiği görülmektedir. İlhanlılar devrinden itibaren Farsçanın İran merkez olmak üzere Irak, Türkistan, Hindistan ve Anadolu yazılı geleneğin hemen hemen tek yazı türü haline geldiği görülmektedir.

İran sahasındaki yazım geleneği İlhanlılar öncesi dönem "Hindistan Okulu" denilen ekolü temsil etmekteydi. Bu ekol X. asırda Samanoğulları ile ortaya çıkmış, fakat bu ekolle yazılan eserlerin niteliği zayıf olup daha çok taklit ve kopya eserler olarak kabul edilebilir. Nitekim bunlar daha çok Arapçanın etkisinde olup, bu dille yazılanların taklitleri olduğu görülmektedir. Eserlerin çoğu da yöresel veya hanedan bazlı olayları ihtiva eden mahallî eserlerdi. Bunlar içerisinde en başarılı olanlar ise şüphesiz Gerdizî'nin *Zeynü'l-Ahbar*'ı, Beyhakî'nin *Tarih-i Mesudî*'si, Anonim *Melikname,* Nizamülmülk'ün *Siaysetname'*si, Anonim *Mücmelü't-Tevarih,* İbnü'l-Belhî'nin Fârsnâme'si, Ravendî'nin *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur'*u *ve* Cüzcanî'nin *Tabakat-ı Nasırî* adlı eserleridir. Fakat bunların da sayısı az olup Arapça kaynaklarla karşılaştırıldığında yetersiz kaldıkları görülmektedir.

İran'da Moğol egemenliğinden itibaren ortaya çıkan tarih ekolüne ise "İlhanlı Okulu" olarak tesmiye edilmiştir. Şaşırtıcı olarak, Moğolların birçok alandaki yıkımına rağmen tarih ilmi bu devirde büyük ilerleme göstermiştir. İlhanlı Devleti (1256-1336) devrinden başlayan ve Timurlular devrinde doruğa ulaşan Farsçanın tarih yazım geleneğinin en önemli unsuru haline gelmesiyle vücuda getirilen eserler, İslam tarihçiliğinin başarılı temsilcileri olmakla beraber, aşağıda da anlatılacağı gibi birçok yönleriyle müstesna bir yere sahiptirler.

2. İlhanlılar Devri Tarih Yazıcılığının Gelişimi

Moğol istilasının İslam coğrafyasında yol açtığı tahribat, o döneme kadar ortaya konmuş eserlerin önemli bir kısmının yok olmasına neden olmuştur. Ancak Cengiz Han'dan sonra kurulan Moğol devletleri arasında yer alan İlhanlılar, Farslılar, Araplar ve Türkler gibi köklü İslam toplumlarının yaşadığı zengin kültürel ve bilimsel merkezlere hâkim olmaları sayesinde bu birikimi miras almışlardır. Bu zengin miras, Moğol tarihinde nadir görülen bir entelektüel ilerlemenin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca Moğol saldırılarından kaçan İranlı âlim ve sanatçılar, başta Anadolu olmak üzere Hindistan ve Türkistan gibi geniş coğrafyalara yayılmış ve bu süreç Farsçanın gelişmesine ve kültür dili hâline gelmesine vesile olmuştur. Bu durum, İran'dan başlayarak büyük ölçüde Müslüman nüfusun yaşadığı İslam coğrafyasının doğu kesiminde Farsçanın bilim dili olarak Arapçanın yerini almaya başlamasına zemin hazırlamıştır.

İlhanlı dönemi müellifleri, önceki Farsça yazılı eserlerin karakteristik özelliklerini taşımalarının yanı sıra kendi ekollerini de oluşturmayı başarmışlardır. Bu dönemde kaleme alınan eserler, Arapçadan sonra en fazla itibar gören çalışmalar arasında yer almıştır. Ancak bu dönemde, Eyyûbîler devrinde güçlenen ve Memlûklar devrinde zirveye ulaşan Arapça tarih yazımı geleneğiyle rekabet edecek düzeye ulaşamadıkları da belirtilmelidir. Nitekim Memlûklar devri tarih yazıcılığı, İslam tarihçiliğinin altın çağı olarak kabul edilmektedir.

İlhanlılar döneminde tarih ilmi önemli bir sıçrama yapmış ve büyük bir kısmı günümüze ulaşan, kıymetli birçok eser peş peşe kaleme alınmıştır. Bu denli değerli eserlerin ortaya konulmasının birçok sebebi bulunmaktadır. Söz konusu sebeplerin başlıcaları şu şekilde sıralanabilir: 1. İlhanlı hükümdarlarının tarih bilimine özel bir ilgi duymaları ve kendi tarihlerine dair eserlerin yazılmasını teşvik etmeleri, 2. İlhanlı hükümdarlarının tarihçileri ödüllendirmeleri ve bu nedenle dönemin âlimlerinin birbirleriyle rekabet ederek daha nitelikli eserler ortaya koyma çabası içinde olmaları,3. Bu çabaları destekleyecek ve himaye edecek devlet erkânı ve farklı toplumsal kesimlerden birçok kişinin tarih ilminin gelişmesine katkı sağlayacak entelektüel birikime sahip olması, 4. Atâmelik Cüveynî, Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî, Vassâf, Kaşanî ve Mustevfî Kâzvinî gibi Farsçanın inceliklerini ustalıkla kullanan ve tarihçilik alanında derin bir bakış açısına sahip müelliflerin bu dönemde yaşamaları,5. XII. yüzyıldan itibaren Arap tarih yazıcılığının etkisinden kademeli olarak uzaklaşan Farsça yazım geleneğinin, büyük bir sıçramayı başlatacak entelektüel altyapıya ulaşması, 6. Farsçanın, edebiyatın bir kolu olarak görülen tarih yazımında geniş bir kullanım alanı bulması; Kur'an-ı Kerim ayetleri, şiirler, özlü sözler ve sanatsal unsurlar içeren metinlerin, dönemin okuyucularının ilgisini çekmesi ve böylece yalnızca uzmanlar tarafından değil, saray mensuplarından okuma yazma bilen geniş bir kesime kadar ilgi gören bir tür hâline gelmesi, 7. İranlı müelliflerin, Şuubiye hareketinin etkisiyle Arapçanın İslam tarih yazımındaki hâkimiyetini kırmaya yönelik çabaları ve bu süreçte Farsçanın tüm imkânlarını başarılı bir şekilde kullanmaları, 8. Bu dönemde önemli tarihî olayların sıkça yaşanması nedeniyle tarih yazımı için geniş bir malzeme havuzunun oluşması ve bu dinamik süreci kayıt altına alma arzusu taşıyan müelliflerin eser üretmeye teşvik edilmesi, 9. İlhanlı Devleti'nin geniş sınırlara ulaşmasıyla birlikte farklı milletlere ait yazılı kaynakların aynı havzada toplanması, bu milletlerin birbirlerinin eserlerinden haberdar olması ve böylece zengin bir tarihî birikimin meydana gelmesi.

Bununla birlikte İlhanlı devri tarih yazıcılığı iki dönemde ele alınabilir. Birincisi Atâmelik Alâeddin Cüveynî'nin[1] temsil ettiği ve daha çok özel tarih şeklinde yazıldığı dönem ile Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî'nin[2] temsil ettiği umumi tarzın benimsendiği ikinci dönem

[1] Hayatı hakkında bkz: J. Boyle, "Djuwayni", *EI²* 2/606–607; Orhan Bilgin, "Cüveynî, Ata Melik", *DİA* 8/140–141.

[2] Hayatı ve eseri hakkında bkz: Şemseddin Günaltay, "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", Belleten 1, (Ankara 1937), 165–179; Karl Jahn, "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İTED* 3–4 (İstanbul 1966), 227–236; Osman Turan, "Reşid üd- Din ve Türk Tarihi", *Selçuklular ve İslamiyet*, (İstanbul: Ötüken Nşr.iyat, 2005), 201–208; John Andrew Boyle, "Rashīd al-Dīn: The First World Historian", *British Institute of Persian Studies* 9, (1971), 19–26; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1998) 234–237; a.mlf, "Camiü't-Tevarih", *DİA* 7, 132-134; Z.Velidi

olarak tasnif edilebilir. Birinci dönem, şüphesiz Cüveynî'nin etkisiyle büyük bir başarı kazanmış ve Farsça yazım geleneğini derinden etkilemiştir. Cüveynî, kendisinden sonra yetişen tarihçiler üzerinde güçlü bir etki bırakmıştır. Onun en önemli takipçisi Vassâf olup eserini, Cüveynî'nin *Tarih-i Cihân-Gûşa* adlı çalışmasına zeyl olarak kaleme almıştır. Bu ekolün bir diğer önemli temsilcisi ise Kâşânî'dir. Onun, İlhanlı hükümdarı Olcaytu adına yazdığı *Târîh-i Olcaytû* adlı eseri, İlhanlı tarih yazımında önemli bir yer tutmuş ve özellikle Timur devri tarihçileri için bir örnek teşkil etmiştir. Bu üç önemli eserin yanı sıra, İbn Muhammed eş-Şebânkârâî'nin *Mecmau'l-Ensâb'ı*, Zerkub-ı Şirazî'nin *Şiraznâme'si*, Afdaladdin Kirmânî'nin *Selçukıyân Guz der Kirmân'ı* ve anonim *Tarih-i Sistân* gibi eserler de dönemin tarih yazıcılığı açısından dikkate değerdir.

İkinci ekolün en önemli temsilcisi ise Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî'dir. Onun tarih yazıcılığı yalnızca İlhanlılar dönemi için değil, genel olarak Moğol tarihçiliğinin en önemli aşamalarından biri olarak kabul edilmelidir. Reşîdüddîn'in başlattığı ve geliştirdiği bu yazım geleneğinin bir diğer önemli temsilcileri arasında Benâketî'nin *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fî Tevârîhü'l-Ekabîr ve'l-Ensâb'ı* ve Mustevfî'nin *Târîh-i Guzîde* adlı eserleri bulunmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, İlhanlılar döneminde yazılan eserler, kendilerinden sonra gelen tarihçiler üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Öyle ki Anadolu Selçuklularının son dönemlerinde kaleme alınan eserler ile Akkoyunlu, Karakoyunlu, Celayirli ve Timurlu tarihçilerinin yazım üsluplarında doğrudan bir referans noktası olmuştur. Nitekim İlhanlılar ve onları takip eden Timurlular dönemi tarihçileri, bu geleneği sürdürerek XVI. yüzyılda Safevîler devrine kadar Farsça tarih yazıcılığının en başarılı örneklerini vermişlerdir.

Ancak şu da belirtilmelidir ki İlhanlılar devrinde yazılan eserler güçlü bir ekolü temsil etse de Arapça tarih yazıcılığından farklı olarak, tarihî bilgiyi doğrudan aktarmaktan ziyade şiirler ve söz sanatlarıyla süslenmiş ağır bir üslupla sunmaları, bu geleneğin eksik yönlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Dönemin müelliflerinin önemli bir kısmı bu yöntemi benimsemiş ve birçok eser bu doğrultuda kaleme alınmıştır. Bu türün en uç örneği, Vassâf'ın *Tecziyetü'l-Emsâr ve Tezciyetü'l-A'sâr* adlı eseridir. Öyle ki söz konusu eserin yarıya yakını, son derece ağır bir üslupla yazılmış söz sanatları, yapay benzetmeler ve okuyucuyu yoracak derecede yoğun Arapça ve Farsça şiirler içermektedir. Bu durum, eserin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Ancak, dönemin edebiyat anlayışı göz önüne alındığında, müelliflerin bu tarzı tercih etmeleri bir ölçüde doğal karşılanmalıdır.

3. İlhanlı Devri Tarihçileri ve Eserleri

Daha önce de ifade edildiği üzere, İlhanlı dönemi tarihçiliği, Farsça eserler arasında her bakımdan en seçkin örnekleri barındıran bir dönem olmuştur. Bu dönemde anılması gereken ilk isim şüphesiz Atâmelik Alâeddin Cüveynî'dir. Tarihte "Sâhib-i Dîvân" olarak tanınan Cüveynî, İran'ın köklü bürokratik ailelerinden birine mensup olup 623/1226 yılında doğmuştur. Asıl adı Ebu'l-Muzaffer Alâeddin Atâmelik b. Bahâeddin Muhammed el-Cüveynî'dir. Ailesinin Büyük Selçuklular ve Hârzemşahlar döneminde önemli devlet görevlerinde bulunduğu söylense de bu bilgi kesin olarak doğrulanmış değildir. Ancak

Togan, "Reşid-üd-din Tabib", *İA* 9, 705–712;D.Morgan "Rashid-al-Din Tabib", *EI²* 8, 443; O.Gazi Özgüdenli, "Reşidüddin Fazlullah Hemedanî", *DİA* 35, 19–21.

aksi yönde bir kanıt da bulunmamaktadır. Bu aile asıl gücüne İlhanlılar döneminde ulaşmış, özellikle Atâmelik Alâeddin Cüveynî ve kardeşi Şemseddin Cüveynî, Hülegü Han (1256-1265) devrinden itibaren, bilhassa Abaka Han (1265-1282) döneminde, yüksek makamlara gelmişlerdir.

Atâmelik Alâeddin Cüveynî küçük yaşlardan itibaren iyi bir eğitim almıştır. 17 yaşından itibaren, Moğollar tarafından İran, Horasan, Irak ve Azerbaycan genel valiliğine atanan Argun'un özel kâtiplerinden biri olarak göreve başlamış ve bu vesileyle devlet yönetiminde önemli bir tecrübe kazanarak üst kademelere yükselmiştir. 1256 yılında, Moğolların batı sınırlarında fetihler gerçekleştirmekle görevlendirilen Hülegü Han'ın hizmetine girerek onun özel kâtipliğini yapmaya başlamıştır. Hülegü'nün 1256'da Alamut Kalesi'ni ele geçirmesi sırasında bizzat kaleye çıkmış, burada bulunan muazzam kütüphanenin bir kısmını kurtarmış ve daha sonra bu kitapları eserlerinde kaynak olarak kullanmıştır. Benzer şekilde, Hülegü'nün 1258'de Bağdat Seferi'ne katılmış ve şehrin fethi sırasında İlhanlı hükümdarının yanında yer almıştır. 1259 yılında Irak ve Huzistan valiliğine getirilmiş, Hülegü'nün 1265'teki ölümünden sonra ise Abaka Han döneminde bu görevine devam ederek büyük bir nüfuz kazanmıştır. Özellikle 1265-1282 yılları arasında bu bölgeleri, neredeyse bağımsız bir yönetici gibi idare etmiştir. Ancak, çevresindeki bazı kişilerin iftiralarına maruz kalmışsa da kardeşi Şemseddin Cüveynî'nin Abaka Han'ın veziri olması sayesinde bu süreçten zarar görmeden çıkmayı başarmıştır. Ancak Mecdü'l-Mülûk ile giriştiği mücadelede iftiraya uğraması, itibarını ve servetini kaybetmesine neden olmuştur.

Abaka Han'ın 1282'de ölümü üzerine tahta geçen Ahmed Teküder döneminde itibarı ve serveti kendisine iade edilmişse de Argun'un Ahmed Teküder'e karşı yürüttüğü taht mücadelesinden zaferle çıkması, Cüveynî ailesinin sonunu getirmiştir. Argun, henüz hükümdar olmadan önce babası Abaka Han'ın ölümünden Şemseddin Cüveynî'yi sorumlu tutmaktaydı. 1282'de Bağdat'a gelen Argun, Atâmelik Alâeddin Cüveynî'nin yakınlarına ve dostlarına işkenceler uygulamış, hatta bir rivayete göre, henüz yeni vefat eden ve çok sevdiği yardımcılarından Necmeddin Asfar'ın naaşını mezarından çıkararak yol ortasına attırmıştır. Bu olayın Cüveynî'yi derinden sarstığı ve baş ağrıları nedeniyle Mugan'da vefat ettiği rivayet edilir. Cenazesi Tebriz'e getirilerek Çerendab Mezarlığı'na defnedilmiştir. Argun'un hükümdarlığa gelmesinin ardından Cüveynî ailesinin tamamı cezalandırılmıştır. Argun, babası Abaka Han'ın zehirlenerek öldürülmesinden vezir Şemseddin Cüveynî'yi sorumlu tutmaktaydı. Bu nedenle başta Şemseddin Cüveynî olmak üzere, ailesinin ileri gelenleri bu süreçte idam edilmiştir. Böylece, İlhanlılar döneminde büyük bir etkiye sahip olan Cüveynî ailesi, siyasi sahneden tamamen silinmiştir.

Atâmelik Alâeddin Cüveynî Bağdad valiliği sırasında iyi bir yönetim sergilediği, şair ve edipleri himaye ettikleri bilinmektedir. Nitekim Zekeriyyâ el-Kazvînî *Acâibü'l-Mahlûkat*'ı, Cemâled-din Meysem b. Ali Şerhu *Nehci'1-Belağa*'yı ve İbn Bîbî *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l Alâiyye* adlı eserini kendisine ithaf etmişlerdir. Ayrıca Şeyh Sadî-i Şîrâzî ile Hümâm Tebrîzî'nin onu öven kasideler yazmışlardır. Onun *Tarih-i Cihân-Gûşa* adlı

eserinden başka Mecdü'l-Muluk'un iftirası sonucu hapse atılmasıyla sonuçlanan ve daha sonra serbest kalmasını anlatan *Tesliyetü'î-İhvan*[3] adlı başka bir eseri daha mevcuttur.

Atâmelik Alâeddin Cüveynî'nin 1259 yılında kaleme aldığı *Tarih-i Cihân-Gûşâ*, Farsça yazılmış tarih kaynakları arasında en itibarlılarından biri kabul edilmektedir. Bu eser, İlhanlılar döneminde yazılan ilk tarih kitabı olmasının yanı sıra, aynı zamanda bu devrin en önemli kaynaklarından biri olmuştur. Cüveynî'nin Farsçaya hâkimiyeti ve bu dilin sanatsal özelliklerini tarihî bilgilerle ustalıkla harmanlaması gerek kendi döneminde gerekse sonraki yüzyıllarda büyük bir şöhret kazanmasını sağlamıştır. Eserin sade ve anlaşılır bir üslupla kaleme alınmış olması, ayrıca müellifin konuları işleyişindeki başarısı, *Tarih-i Cihân-Gûşâ*'yı Farsça tarih yazım geleneğinin zirve noktalarından biri hâline getirmiştir. Bununla birlikte, Cüveynî'nin güçlü tarihçilik anlayışı ve elindeki malzemeyi bilgece kullanma yeteneği, eserini benzerlerinden ayıran en önemli özelliklerdendir. Ancak, Abaka Han devrindeki tüm olaylara yakından tanıklık etmesine ve tarihçilikteki ustalığına rağmen, bu dönemi kapsayan müstakil bir eser kaleme almamış olması büyük bir talihsizlik olarak değerlendirilebilir. Yoğun devlet işleri ve idarî sorumluluklarının, böyle bir çalışmaya girişmesini engellemiş olması muhtemeldir.

Tarih-i Cihân-Gûşâ, orijinal olarak üç cilt hâlinde kaleme alınmıştır. Eserin ilk cildi, eski Moğol gelenekleriyle birlikte Cengiz Han'ın ortaya çıkışını, savaşlarını ve yasalarını ele almakta; ardından, onun ölümünden sonra yerine geçen Ögedey döneminden başlayarak Göyük'ün ölümüne kadar geçen süreçte Moğolların faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. İkinci cilt, Harzemşahlar ile İsmailîler tarihine ayrılmış olup, özellikle Alamut'tan elde edilen kitaplardan faydalanılarak yazıldığı için bu konudaki en önemli kaynaklardan biri olma özelliği taşımaktadır. Yalnızca bu yönüyle bile eserin değeri kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, günümüze ulaşamayan birçok kaynağı içermesi nedeniyle, Harzemşahlar tarihinin yanı sıra Büyük Selçukluların son dönemleri açısından da fevkalade önem arz etmektedir. Üçüncü ve son ciltte ise Mengü Han'ın tahta geçişiyle birlikte batı sınırında görevlendirilen Hülegü'nün savaşları ve icraatları ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır. Eser, Alamut'un Hülegü tarafından ele geçirilmesiyle son bulmaktadır. Ancak eserin sonuna, Nasıreddin b. Muhammed et-Tusî tarafından, Hülegü'nün Bağdat'ı fethine dair bir zeyl eklenmiştir. Bu zeyl, *Tarih-i Cihân-Gûşâ* ile birlikte 1912-1937 yılları arasında Mirza Muhammed Kâzvinî tarafından yayımlanmıştır[4]. Söz konusu neşir de Prof. Dr. Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir[5].

Atâmelik Alâeddin Cüveynî, eserini kaleme alırken görevinden dolayı birçok olaya bizzat şahit olmuştur. Bu sayede anlattığı hadiselerin çoğunu ya doğrudan gözlemlemiş ya da olayları yakından takip eden kişilerden nakletmiştir. Buna ek olarak, dönemin bilgi sahibi şahsiyetlerinden edindiği sözlü aktarımlar, görevdeyken erişebildiği zengin arşiv vesikaları ve özellikle Alamut'un Moğollar tarafından zaptedilmesiyle eline geçen çeşitli kitaplar da eserinin kaynakları arasında yer almıştır[6]. Atâmelik Alâeddin Cüveynî ayrıca eserinde isimlerinden bahsettiği bazı telif eserlerden de faydalanmıştır. Bunların en

[3] Cüveynî, *Teslîyet'ül-İhvân,* tsh. Abbâs Mâhîyâr, (Tahran: 1361).
[4] Cüveynî, *Tarih-i Cihân-Gûşa,* nşr. Mirza Muhammed Kâzvinî), Cilt1-3, (Tahran: 1912–1937).
[5] Cüveynî, *Tarih-i Cihân-Gûşa,* çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1999).
[6] Cüveynî, 534.

önemlisi Muhammed el-Harezmî'nin *el-Keşşaf Ani'l-Esrari't-Tenzil*'i[7], Yakut el-Hamavî'nin *Mucemu'l-Büldan*'ı [8] , İbn Funduk el-Beyhakî'nin *Tecaribu'ul-Umem*'i [9] , *Meşaribu't-Tecarib*[10]adlı eser, el-Beyhakî'nin *Tarih-i Nasıri*'si[11], Razî'nin *Camiü'l-Ulum*[12], Anonim bir define kitabı (*Genc-name*), Hasan Sabbah'ın hayatını anlatan Anonim *Sergüzeşt-i Seyyidina*, Anonim *Cil ve Deylem Tarihi*[13]*,* Seyyid Sadreddin'in *Zübdetü'l-Tevarih*'i[14], Süllemi el-Beyhakî'nin *Ahbar-ı Vulat-ı Horosan*'ı[15] ve Sabî'nin *Tarih-i Tacî*'si[16] olmakla birlikte devrin birçok şairin şiirlerini de eserinin değişik yerlerinde kullanmıştır.

Tarih-i Cihân-Gûşa, hem kendi döneminde hem de sonraki asırlarda sıkça başvurulan temel kaynaklardan biri olmuştur. Özellikle Moğollar, Harzemşahlar ve İsmaililer tarihine dair sunduğu benzersiz bilgiler, eseri bu alanlarda vazgeçilmez bir başvuru kaynağı hâline getirmiştir. İçerdiği bilgilerin orijinalliği ve ayrıntılı tasviri, onu dönemin tarihî olaylarına dair en güvenilir referanslardan biri yapmıştır. Bununla birlikte, İlhanlı yönetiminde önemli bir görev üstlenmiş olması nedeniyle, bazı olayları aktarırken tam anlamıyla tarafsız kalamadığı da gözlemlenmektedir. Bu nedenle eseri kullanırken Moğol seferlerini anlatan ve devrin müelliflerinden İbnü'l-Esîr[17], Nesevî[18] ve Cüzcanî[19] gibi tarihçilerinin eserleriyle mukayese edilirse daha güvenilir olur.

Tarih-i Cihân-Gûşa Moğolların ilk devirleri hakkında sonraki tarihçilerce sıkça kullanılmıştır. Bunların en önemlisi ve aşağıda etraflıca anlatacak Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî'nin *Cami'u't-Tevarih* adlı hacimli eserinde özellikle Moğollar, Harzemşahlar ve İsmaililer bahislerini işlerken *Tarih-i Cihân-Gûşa*'dan geniş iktibaslara tesadüf edilmektedir. Bunun dışında Süryani tarihçilerden Ebu'l-Farac[20], İbn Tiktaka[21], Fazlullah

[7] Cüveynî, 82.
[8] Cüveynî, 129.
[9] Cüveynî, 249.
[10] Cüveynî, 249.
[11] Cüveynî, 275.
[12] Cüveynî, 249.
[13] Cüveynî, 573.
[14] Cüveynî, 275.
[15] Cüveynî, 573.
[16] Cüveynî, 547.
[17] İbnü'l-Esir*, el-Kâmil fi't Tarih,* thk. Abdullah Kadî, Cilt 1-11, Beyrut 2003; *el-Kâmil fi't Tarih*, Çev. Heyet, 1-12, (İstanbul: Bahar Yayınları,1989).
[18] Nesevî, Şehabeddin Muhammed, *Sîretü Celâleddin Mengübernî,*nşr. Mücteba Mînuvî, (Tahran: 1986); *Sîretü Celâleddin Mengübertî-Histoire Du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti*, nşr. ve Fransızca çev. O.Houdas, (Paris: 1895); *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, çev. Necim Asım, (İstanbul:MEB Yayınları 1934); *Sîretü Celâleddin Mengübertî,* Arap. Çev. Hafız Ahmed Hamdi, tz.
[19] Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırî,* Nşr. W.Nassau Lees-Hüseyin Abdullah, (Calcutta:1864).
[20] Ebu'l-Farac*, Ebû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul), Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları 1999).
[21] İbnü'l-Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-Adabi's-Sultaniyye ve d'-Düveli'l-İslamiye*, (Beyrut: tz).

el-Ömerî[22], Zehebî[23], Mustevfî[24], Benaketî[25], Mirhând[26] ve Hândmir[27] gibi tarih âlimleri eserlerini kaleme alırken *Tarih-i Cihân-Gûşa'*ya ait malumatı sıkça işlemişlerdir. *Tarih-i Cihân-Gûşa* modern tarihçiler tarafından da takdirle karşılanmış ve yukarıda temas edildiği gibi 1912-1937 yılları arasında İranlı âlim Mirza Muhammed Kâzvinî tarafından mükemmel bir önsöz ile Memorial Gibb çatısı altında neşredilmiştir. Daha sonra söz konusu bu neşir esas alınarak eser İran'da defalarca basılmıştır. 1958 yılında ise İngiliz Moğol tarihçisi J.A.Boyle tarafından *The History of the World Conquer* adıyla İngilizceye tercüme edilmiş[28], Türkiye'de ise Prof. Dr. Mürsel Öztürk hem bu çeviriyi hem de Mirza Muhammed Kâzvinî'nin neşrini esas alarak eseri Türkçeye kazandırmış ve bu tercüme 1988[29], 1999[30] ve 2014[31] yılında olmak üzere üç kez basılmıştır.

Cüveynî'den sonra burada zikredilecek en önemli müellif ise Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî (öl. 718/1318) ve onun abidevi eseri olan *Cami'u't-Tevarih*'tir. Aslen Yahudi olup daha sonra Müslüman olan Reşîdüddîn, gençlik yıllarında tıp tahsili görmüş Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe, İbranîce ve Çince gibi birçok dile vakıf olmuştur. Abaka Han devrinde İlhanlı sarayında çalışmaya başlamıştır. Daha sonra çeşitli işlerde görev aldıktan sonra Gazan Han (703/1314) devrinde vezirlik görevine getirilmiş ve Olcaytu'nun (703/1304-716/1316) ölümüne kadar bu görevde kalmıştır. Fakat daha sonra vezir Alişah ile giriştiği iktidar mücadelesinde Olcaytu'nun zehirlenerek öldürülmesi suçundan mahkûm edilmiş ve 718/1318 yılında idam edilmiştir. [32]

Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî başarılı vezirliği ve tabipliği dışında konumuzla asıl ilgisi, onun emsalsiz tarihçiliğidir. Gerçekte de Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî'nin yazdığı *Cami'u't-Tevarih* adlı eser İslam tarihçiliğinde çok önemli bir yere sahiptir. Nitekim onun tarih kitabı, o tarihe kadar İslam ümmeti odaklı tarihçilikten beynelmilel tarihçiliğe geçişin ilk ve en başarılı örneğidir. Şüphesiz sadece İslam eksenli tarihi rivayetler dışında İslam hudutları dışındaki Frenk (Avrupa), Moğol, Çin ve Hindistan tarihine ait bilgiler de kitapta işlenmiştir. Bu yönüyle eser modern anlamda dünya tarihçiliğin başlangıç noktası kabul edilebilir.

Cami'u't-Tevarih yazım sürecine gelirsek ilk bölümü olan *Tarih-i Mübarek Gazani*'yi[33], tarih ilmine merakıyla bilinen Gazan Han emri ile yazmaya başlamış ve Gazan Han'ın

[22] Şihabeddin Ahmed b. Fazlullah Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, thk. Abdullah b.Yahya el-Serîhî, Cilt 1-2, (Beyrut: 2003).
[23] Şemseddin Muhammed b.Osman Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm,* Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Cilt 1-53, (Beyrut :1997).
[24] Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, (Tahrân: 1364).
[25] Benâketî, *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarîhü'l-Ekâbir ve'l-Ensab* (Tarih-i Benâketî), nşr. Ca'fer Şi'ar, (Tahran: 1348).
[26] Mirh˘and, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, Cilt 1-5, (Tahran: 1338)
[27] H˘andmir*, Târîh-i Habîbu's-Siyer fi Âhbâr-i Efrâd-i Beşer*, nşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Cilt 1-4, (Tahran: 1372).
[28] *The History of the World Conqueror*, Trans. J.A. Boyle, Manchester 1958.
[29] Cüveynî, *Tarih-i Cihân-Gûşa*, Cilt I-III, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988).
[30] Cüveynî, *Tarih-i Cihân-Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1999).
[31] Cüveynî, *Tarih-i Cihân-Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2014).
[32] Zeki Velidi Togan, "Reşîd-üd-dîn Tabîb", *İA*, IX, 707.
[33] Bu eser müstakil olarak basılmıştır. Bk. Karl Jahn, *Geshichte Gāzān Hān's aus dem Ta'rīh-i Mubārak-i Gāzānī des Rašīd al-Dīn Fad-Alallāh b. 'Imād al-Daula Abūl-Hair*, London 1940.

ölümü ile yerine geçen kardeşi Olcaytu devrinde tamamladığından eseri yeni hükümdara takdim edebilmiştir. Fakat Olcaytu söz konusu bu eserin aynı kalması koşuyla genel bir tarih yazması için kendisini görevlendirmiştir. Bu vesile ile örneğine daha önce tesadüf edilmeyen ve devletin tüm imkânları seferber edildiği bir tarih yazma kurulu oluşturulmuş ve eser içinde Arap, Farslı, Çinli, Moğol ve Uygurlu âlimlerle birlikte Avrupalı bazı keşişlerin de yer aldığı bu kurulca yazılmaya başlanmıştır. Mevcut eser ise Reşîdüddîn'in adıyla telif edildiği bilinmektedir. Fakat ehlince malum olan bir tartışma ortadadır ki o da *Cami'u't-Tevarih*'in yazımında birçok şahsın görev almasına rağmen Reşîdüddîn'in esere tek başına sahip çıktığı iddiasıdır. Şüphesiz bunun en önemli sebebi Kaşanî'nin *Tarih-i Olcaytu* adlı eseri kaleme alırken *Cami'u't-Tevarih*'i kendisi yazdığı ve Reşîdüddîn'in de eseri kendi adıyla takdim ettiğine dair iddiasıdır.

1301 yılında yazılmaya başlanan 1304 yılında tamamlanan *Tarih-i Mübarek Gazani* adlı eser Reşîdüddîn'in bizatihi kendi çabası ile kaleme alındığı bilinmektedir. Daha sonra, yani 1304 yılında ise Gazan Han'ın ölümünden sonra Olcaytu söz konusu bu eseri de içine alacak daha kapsamlı bir dünya tarihi yazmasını istemiştir. Reşîdüddîn'ine tavzif edilen bu görev esasınca eser toplam üç cüzden oluşacaktı. Eser, cüzün bir kısmını meydana getiren *Tarih-i Mübarek Gazani*'nin oluşturulduğu ve Moğol tarihini kapsayan birinci cüz ile dünya tarihini içine alan ikinci cüz ve en son olarak hiç yazılmamış veya günümüze gelmemiş coğrafya kısmı olan üçüncü cüzden meydana gelecekti. İşte asıl *Cami'u't-Tevarih* olarak tesmiye edilen külliyat bu üç cüze verilen genel isimdir. Şimdi burada şunu anlamak mümkündür: bizim için asıl önemli olan ve Reşîdüddîn'in devrin olaylarını işlediği Moğol tarihi ile ilgili kısmı kendisinin yazdığı anlaşılmaktadır. Şayet yardım almış veya başkasına yazdırmış ise bunu ikinci bölümde yani "*Dünya Tarihi*"ni işlediği bölümde yapmış olmalıdır. Bu da Kaşanî'nin *Cami'u't-Tevarih'*in tümünü yazdığına dair kendi iddiasını geçersiz kılar. Bunun dışında ikinci kısmı oluşturan bölümde ise bugün orijinalleri mevcut olan devrin kaynaklarını bolca kullandığı görülmektedir. Örneğin Gazneliler devrini işlerken daha çok Utbî'nin *Tarih-i Yeminî*'sini[34], Selçukluları işlerken ise daha çok Ravendî'nin *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*[35] adlı eserini kullandığı görülmektedir.

Bunun yanında modern tarihçiler tarafından Alp Arslan ile Anadolu'nun fethine girişen Türkmen beylerinin adını verdiği bölümü işlerken kayıp olan Zahireddin Nişapurî'nin *Selçukname* adlı eserini kullandığı uzun bir dönem kabul ediliyordu. Fakat Zahireddin Nişapurî'ye ait *Selçukname*'nin aslı bulunup neşredildikten sonra[36] bunun sanıldığı gibi olmadığı ortaya çıkmıştır. Nitekim mezkûr *Selçukname*'de iddia edildiği gibi, değil Malazgirt savaşına katılan beylerin isimlerini verdiği, Malazgirt meydan muharebesi hakkında doğru dürüst malumat bile sunmadığı tespit edilmiştir. Şimdi burada haklı olarak akla şu soru gelmektedir: Reşîdüddîn söz konusu bu bilgiyi nereden almıştır? İlk olarak bu malumatı hiçbir esere dayandırmadan uydurmuş olması ihtimali akla gelebilir. Fakat Reşîdüddîn gibi devrin hükümdarları ve alimleri tarafından itibar edilen bir şahsın bunu yapmasını beklemek zordur ki, bunu yapması içinde de bir sebep yoktur. O halde başka bir ihtimali esas almak gerekir, o da varlığından bihaber olduğumuz ve söz konusu veriyi

[34] Utbî, *Kitab-ı Yeminî*, Trans. James Reynolds, (London: 1858).
[35] Râvendî, *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*, çev. Ahmed Ateş, Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları, 1999).
[36] A. H. Morton, *The Saljûqnâma of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî*, (London:2004).

ihtiva eden bilinmeyen farklı bir *Selçukname*'nin mevcut olabileceğidir. Bu da Moğol yıkıcılığından kurtulmuş ve Reşîdüddîn devrinde bir Selçuklu tarihinin var olduğu anlamına gelmektedir.

Cami'u't-Tevarih Gazneliler, Selçuklular, İsmaililer hakkında genişçe malumat veriyorsa da onun en büyük özelliği, şüphesiz Moğol tarihini işlediği bölümde verdiği bilgilerin kıymetidir. Şüphesiz Reşîdüddîn bu eseri olmasaydı Moğol tarihi hakkında bilinenler daha sınırlı kalırdı. Eseri Büyük Moğol hükümdarlarını Cengiz Han'dan Timur Kaan'a kadarki devrini işlemektedir. İlhanlılar kısmını ise ayrı olarak ele alır ve Hülegü Han'ın görevlendirilmesinden mevzua başlar ve bu bölümü Gazan Han'ın ölümü ile bitirir. Eserin Cengiz Han'dan Hülegü Han'ın Bağdad'ın zaptına kadar ki bölümü daha çok *Tarih-i Cihân-Gûşa*'nın bir özeti gibidir. Eser ayrıca İslam tarihi dışında mevzuları işlediğinden İslam öncesi Türkler hakkında da malumat verir ve halk arasında dolaşan destanî mahiyetindeki Oğuzname ile Oğuz boylarının sembollerini eserinde nakleder. Şüphesiz bu dikkate şayan bir özelliktir. Nitekim yukarıda da işaret edildiği gibi daha önce İslam kaynakları ümmet odaklı bir tarih disiplini etrafında şekillenmişti ve bu da ilk defa *Cami'u't-Tevarih* ile değişmeye başlamıştır. Bunun en büyük etkisi Moğol İmparatorluğu'nun sadece İslam coğrafyalarına değil Çin, Rusya ve Tibet gibi farklı din ve inançlara mensup zümreler üzerinde de hâkimiyet kurmasıyla ilişkilendirilebilir Ayrıca Müslüman tarihçiler Moğollar sayesinde kendi devrinde farklı coğrafyaların tarih yazımıyla tanışmışlar ve onların birikimlerinden faydalanmışlardır. Bu hususta şüphesiz en güzel örnek *Cami'u't-Tevarih*'dir ve eserin yazımındaki malzemenin bir kısmı da söz konusu bu kaynaklar oluşmaktaydı.

Cami'u't-Tevarih'in yazımındaki kaynakların çoğunluğunu kendinden önceki tarihçilerle sarayda yer alan farklı zümrelere ait kişilerin tarih birikimlerinin katkısı fazla olmuşsa da eserin Moğollarla ilgili kısımlarının önemli bir kısmını Reşîdüddîn'in kendi başından geçen hadiseler ile birlikte elinin altında bulunan zengin arşiv malzemesinden müteşekkildir. Reşîdüddîn'in vezir olması hasebiyle devletin sarayın bölümlerine rahatça girip çıkabilmekteydi ve bu sayede bir hayli imkâna ve malzeme malikti. Bu malzemelerinin içinde şüphesiz en değerlisi devlet hazinesinde mahfuz edilecek kadar kutsal sayılan ve Moğolların eski ataları ile Cengiz Han'dan bahseden "*Altın Defter*" adlı bir kitaptır. Günümüze kadar gelmemişse de Reşîdüddîn ile anonim *Moğolların Gizli Tarihi*[37] söz konusu bu eserden geniş nakillerde bulunmuşlardır.

Cami'u't-Tevarih'in dili sade olup araya şiirler serptiği de olmuştur. Fakat söz konusu bu şiirler eserin akışına engel olacak kadar sorun oluşturmazlar. Ayrıca Moğol hükümdarlarından bahsettiği bölümlerde konuya hükümdarın eş ve çocuklarını anlatan bir aile şeceresiyle başlar. Bu da biz tarihçileri kitabın içine dağılmış aile fertlerinin kimin kim olduğunu ortaya çıkarmadaki zahmetten de kurtarır. Bunlara ek olarak *Cami'u't-*

[37] *Moğolların Gizli Tarihi, Manggol'un niuça topça'an (Yüan-ch'ao pi-shi),* çev. Ahmet Temir, (Ankara: TTK Yayınları, 1948); trans. Fráncis Woodman Cleaves, London: 1982. Eser hakkında bkz: Ahmet Temir, "*Moğolların Gizli Tarihi*, Haenisch Tarafından Neşredilen Metin ve Lügatın Tasviri", *TM*, VII-VIII, İstanbul 1942, 349–351; Abdülkadir İnan, "*Moğolların Gizli Tarihi*, A., Kozin, Sokrovenneye Skazanie, (Yüan-çao bi-çi, I), Moskova-Leningrad,1941, 619.s", *Belleten* 21-22, Ankara 1942, 121-126; Akdes Nimet Kurat, "Yüan-ch'ao pi-şi yahut Yüan-çao bi-şi (*Moğolların Gizli Tarihi*)", *DTCFD* 2/3, Ankara 1944, 469-474.

Tevarih katı bir kronolojik takvim yöntemi takip eder. Nitekim olayları ele alırken olayın geçtiği gün, ay, yılı sık sık vurgular. *Cami'u't-Tevarih* yukarıda anlatılan bu özellikleriyle sadece Moğol tarihçiliğin değil tüm Müslüman tarihçiliğinin müstesna örneklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Eserin birçok neşri ve çevirisi bulunmaktadır[38].

İlhanlı devri tarihçiliğin üçüncü en önemli kaynağı Vassâf'ın *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar (Tarih-i Vassâf)* adlı mücessem eserdir. Söz konusu bu eser *Tarih-i Cihân-Gûşa* ve *Cami'u't-Tevarih*'ten sonra bu devrin en önemli kaynağı olarak kabul edilir. Yazarın ismi tam olarak Şerefü'd-dîn Abdullah b. Fazlullah Kâtib el-Şîrâzî'dir. Fakat daha çok Vassâf-ı Hazret adıyla bilinmektedir. 1265 yılında İran'ın Şiraz kentinde dünyaya gelmiştir. İyi bir eğitim aldığı anlaşılan Vassâf'ın Fars dilinin inceliklerine hâkim olması ve üstün edebi yeteneği sayesinde Reşîdüddîn'in dikkatini çekmiş ve kendisini himayesine almıştır. İlhanlı Devleti'nde "Divan-ı İstifa"da görev almıştır. [39]

Vassâf, daha çok *Tarih-i Vassâf* adıyla bilinen *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar* adlı eserini 1298 yılında yazmaya başlamış ve o devre kadar yazdığı üç ciltlik eseri 1303 yılında Reşîdüddîn aracılığıyla Gazan Han'a sunmuştur. Eser tarihe merakıyla bilinen Gazan Han'ın büyük teveccühünü kazanmış ve o sırada İlhanlı hükümdarı üçüncü Şam seferinde bulunduğundan eserini tamamlaması için Vassâf'ın Sincar şehrinde kalmasını istemiştir. Vassâf ise bunun yoğun ve zor bir iş olduğunu, elinin altında yeterince kitap ve malzeme olmadığı beyan ederek biraz daha süre istemiştir. Eserini bir kısmını ancak bu tarihten dokuz yıl sonra tamamlayabilmiş ve bu bölümü 1312 yılında yine aynı şekilde Reşîdüddîn'in aracılığıyla Olcaytu Han'a takdim etmiştir. Fakat eserini tümünü 1328 yılında tamamlayabilmiş ve 1330 yılında da vefat etmiştir.

Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar toplam beş ciltten oluşmaktadır. Vassâf bizzat kendisinin de dediği gibi *Tarih-i Cihân-Gûşa*'ya zeyl olarak kaleme alınmıştır. Eser Cüveynî'nin bıraktığı 1257 yılı olaylarıyla başlar. Kendisi eserini ele alırken *Tarih-i Cihân-Gûşa*'nın büyük bir etkisinde kaldığı görülmektedir. *Tecziyetü'l-Emsar ve Tezciyetü'l-A'sar* konusu kendinden önceki eserlerin konusu gibi Moğol tarihidir. Eser kısa bir önsözden sonra Hülegü Han'ın Bağdad'ı zaptı (1258) ile konuya başlar ve Ebu Said'in saltanatının ortalarına kadar, yani1328 yılı olaylarıyla son bulur. Eser şüphesiz Moğol tarihi araştırmaları hakkında çok önemlidir. Fakat yukarıda da denildiği gibi onu ağır üslubu

[38] ReşîdüddînFazlullah b. İmadüddevle et-Tabib el-Hemedani, *Câmi'ut-Tevârîh*, tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî, Cilt 1-4, (Tahran: 1373)*; Câmi'ut-Tevârîh,* tsh. Behmen Kerimi, Cilt 1-2, (Tahran: 1362); *Câmi'üt –Tevârîh,* nşr. E. Blochet, Cilt 2, (London: 1911); *Cami'u't-Tevarih*, Arap. çev. Muhammed Sadık Neş'et, Fuad Abdülmu'ti es-Sayyad, Muhammed Musa Hindavi, Cilt 1-2, (Kahire: tarihsiz); *Tarih-i Mubarek-i Gâzâni*, nşr. Karl Jahn, *Geschihte Gâzân-Hans aus dem Ta'rih-i Mubarek Gâzâni des Residal-Din Fadlallah b. 'Imad al-Daula Abu'l-Hair*, (London: 1940); *Historie des Mongols de la Perse*, Texte Persan, publie, traduit en français, accompagne des notes et d'un Memorie sur la vie et les Ouvrages de l'Auteur par Etienne Quatremere, (Amsterdam: 1968); *Jami'ut-tawarikh, Compendum of Cronicles, A history of the Mongols*, trans. W.M. Thackston, Cilt 1-2, Harvard 1998–1999; *Câmi Al-Tavârîh*, nşr. Ahmed Ateş, Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları, 1999). Son olarak yakın bir dönemde İlhanlılar kısmı Türkçeye çevrilmiştir. Bkz: Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedanî, *Câmi'ut-tevârîh,* çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani, Ankara: TTK Yayınları: 2013).

[39] Hayatı hakkında bkz: Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, 238–239; Erdoğan Merçil, "Vassâf", İA, XIII, 232–234; P.Jackson, "Wassāf", *EI²* 11,174; Osman G.Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Tarih-i Vassâf'ın Müellif Nüshası", *Belleten* 70, 258, (Ankara 2006), 28–52.

eserin modern tarihçiler tarafından kullanılmasını zorlaştırır ve bu yönüyle *Tarih-i Cihân-Gûşa* ve *Cami'u't-Tevarih*'in gerisinde kalır.

Eserin üslubu hakkındaki eleştirilerini bir kenara bırakırsak, Moğol araştırmaları hususunda önemli bir konumdadır. Gerçekte Vassâf'ın İlhanlı sarayında Cüveynî ve Reşîdüddîn'e nazaran hükümdara daha uzak görevlerde çalışması ve saray dışındaki halkın sosyal ve ekonomik durumunu daha yakından müşahede etmesi sayesinde eserini nispeten daha tarafsız yazmasını sağlamıştır. Bu yönü ile kendisiyle aynı çağda yazılan *Cami'u't-Tevarih'*in gözünden kaçmış veya dile getirmekten kaçınmış birçok meseleyi *Vassâf* açık bir şekilde dile getirebilmiştir. Ayrıca yer yer Moğolların iyilikleri ile birlikte kötülüklerinden de bahsetmesi onu tarafsız tarihçiliğinin bir göstergesi kabul edilir. Bu yönü ile *Cami'u't-Tevarih'*in anlattığı birçok hadiseyi karşılaştırmak üzere bir hayli ehemmiyetlidir. Eser 1852 yılı gibi erken bir dönemde taş basımı gerçekleşmiştir ve nihayetinde 1952 yılında Tahran'da tam metin olarak neşredilmiştir. Daha sonra İranlı âlim Abdu'l-Muhammed Âyeti eseri *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf* [40] adıyla kaynaktaki kendince gereksiz bölümlerini atarak sadeleştirmeye çalışmıştır. Eserin dilinin ağır olması sebebiyle kullanılması modern tarihçiler için külfetli bir iş olmuş ve eserin Farsçadan başka, kısmi bir Almanca çeviri dışında[41], fazla bir dile çevrilememesine sebep olmuştur.

Yukarıda zikredilen bu üç eser şüphesiz sadece İlhanlı devri tarih yazıcılığının değil İslam tarihçiliğin de müstesna örneklerini temsil ederler ve özellikle de İlhanlı devrinin en esas kaynaklarını oluştururlar. Nitekim bu üç kaynak dışında başka eserlerde kaleme alınmışsa da bunlar kadar başarılı ve nitelikli değillerdir. Bu sebeple orijinal yönleri olmadığından bunlardan kısaca bahsedeceğiz. İlk olarak zikredilmesi gereken eser Kâşânî'nin İlhanlı hükümdarı Olcaytu (1304-1316) adına kaleme aldığı *Tarîh-i Olcaytû*[42] adlı hususi tarih kaynağıdır. Kitap sade bir dille kaleme alınmış olup çeşitli tarihlerde neşirleri mevcuttur. Bu eser Türkçeye kazandırılmışsa[43] da henüz basılmamıştır.

Kâşânî dışında bir diğer önemli eser Benâketî'nin *Ravzatü'l-ulî'l-Elbâb fi Tevarîhü'l-Ekâbir ve'l-Ensab* adlı hacimli eserdir. Söz konusu eser İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in emri ile *Cami'u't-Tevarih* boy ölçüşen bir kitap yazması istenmesi üzerine kaleme alınmıştır. Fakat eser her yönüyle *Cami'u't-Tevarih*'in gölgesinde kalmış ve adeta onu özeti gibi durmaktadır. Eser 1318 yılı olaylarıyla sona erer. Mustevfî'nin (öl.1350) *Tarih-i Guzîde*[44] adlı kitabı de İlhanlı devrinin önemli kaynaklarından sayılsa da bu eser de *Cami'u't-Tevarih*'in özetinden başka bir şey değildir. Fakat aynı müellifin *Nuzhetu'l-Kulûb*[45] adlı eseri Coğrafya yazıcılığının en değerli eserlerinden kabul edilmektedir. İlhanlı devri devlet teşkilatı ve yönetimi hakkında Hinduşah Nehçivanî'nin *Düstûr'l-Katib fi Ta'yînü'l-Meratib*[46] adlı eseri fevkalade değerlidir. Bunlara ek olarak Nasıreddin Munşî el-Kirmanî'nin *Sımtu'l-Ula li'l-Hazrü'l-Ulya*[47] adlı eseri 715-720/1315-1320 yılları arasında Karahitaylar tarihi

[40] Abdu'l-Muhammed Âyeti, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Tahran 1346).
[41] Geschichte Wassaf, trans. Hammer-Purgstall, Cilt 1, (Viyana: 1856).
[42] Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed el-Kâşânî, *Târîh-i Olcâytû*, (Tahran: 1386).
[43] Kâşânî, *Tarîh-i Olcaytû,* çev. Deya Örs, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: 1992).
[44] Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, (Tahrân: 1364).
[45] Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, nşr. G. Le Strange, (London-Leiden: 1915).
[46] Hinduşah Nehçivanî, *Düstûr'l-Katib fi Ta'yînü'l-Meratib*, nşr. Abdulkerim Alizade, (Moskova: 1971).
[47] Nasıreddin Munşî el-Kirmanî, *Sımtu'l-Ula li'l-Hazrü'l-Ulya*, nşr. Abbas İkbal, (Tahran: 1362).

hakkında yazılmış değerli bir kaynaktır. Ayrıca aynı dönemde ve yine aynı şekilde Karahitaylar tarihini anlatan *Tarih-i Şahî*[48] adlı anonim bir eser daha bulunmaktadır.

Yukarıda zikredilen Farsça yazılmış eserler dışında İbn Muhammed eş-Şebânkârâî'nin *Mecmau'l-Ensâb*'ı, Seyf-i Herevî'nin *Tarihname-yi Herat*'ı[49], Şemseddin Ejderî'nin *Gazanname*'si, Eherî'nin *Tarih-i Şeyh Uveys*'i[50], Zerkub-ı Şirazî'nin *Şirazname'si,* Ahmed-i Tebrizî'nin *Şahinşahname*'si ile *Cengizname*'si ve en son olarak *Anonim Tarih-i Sistân*[51] gibi çeşitli tür ve tarihte yazılan eserler de bu devrin önemli eserleri arasında gösterilebilir.

İlhanlıların İran merkezli tarihçiliği dışında buradaki tarihi eserlerin etkisi ile birlikte Anadolu topraklarında birtakım tarih kitapları kaleme alınmaya başlanmıştır. Nitekim daha çok İbn Bîbî olarak da bilinen el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî el-Rûgedî'nin *el-Evâmir el-Alâ'iyye fî el-Umûr el-Alâ'iyye (Selçuknâme)* isminde 1186 ve 1280 yılları arasındaki olayları kapsayan Farsça bir Selçuklu tarihi yazmıştır[52]. Bu eseri önemi gereği Mahmûd b. Muhammed el-Aksarâyî'nin (ö.733/1332-33) *Müsâmeretü'l-Ahbâr*[53] adlı kaynak takip eder. Söz konusu bu eserlerin Selçukluları hakkındaki değerleri haddinden fazladır. Anadolu tarihi hakkında sınırlı kalan Orta Çağ tarihçiliğin bu iki eseri dışında günümüzde daha çok *Anonim Selçukname*[54] olarak da bilinen ve yazarı meçhul olan Farsça eser daha vardır ki söz konusu bu kitap 765/1363 yılında Selçuklu hanedanından bir şahsa ithaf edilen edilmiştir. Verdiği bilgiler kısa olmakla beraber Orta Çağ Anadolu tarihi için II. Dönem beylikler tarihi hakkında çok değerlidir. Ayrıca Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî tarafından yazılan *Bezm u Rezm*[55], Selçuklu sonrası Anadolu tarihi hakkında 1398 yılı olaylarına kadar kullanabilecek Farsça yazılmış mühim bir eserdir. Fakat üslubunun ağır olması yüzünden eleştirilebilir.

Abdullah b. Ömer Beyzavî'nin (öl.685/1285) *Nizamü't-Tevarih*'i[56] genel tarzda yazılmış bir tarih kitabı olsa da verdiği bilgiler çok kısadır. Eserin Türkçe çevirisi de bulunmaktadır[57]. Anadolu tarihi hakkında Niğdeli Kâdı Ahmed'in 733/1333 yılında yazdığı *el-Veledu'ş-şefîk ve Hafidu'l-Halîk*[58] ve İbnü's- Serrâç'ın *Teşvîkü'l- Ervâh ve'l-Kulûb ilâ Zikri Allâmi'l-Guyûb*[59] adlı eserler yine aynı şekilde Farsça yazılmış olup Anadolu'nun Orta Çağ dini yapısı hakkında değerli bilgiler verirler. Burada zikredilmeyi hak eden bir diğer kaynak ise

[48] Anonim, *Tarih-i Şahî*, nşr. Bastanî Perîzî, (Tahran: 1389).
[49] Seyf-i Herevî, *Tarihname-yi Herat,* nşr. M.Asaf Fikret, (Tahran: 1381).
[50] Ebu Bekr Kutbî el- Eherî, *Tarikh-i Shaikh Uwais*, trans. J.B. Van Loon,(Mouton: 1954).
[51] Anonim, *Tarih-i Sîstân*, nşr. Melikü'ş-Şuara Bahar, (Tahran: 1366).
[52]İbn Bibi Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadi, *el-Evamirü'l Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Cilt 1-2, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1996).
[53] Aksarâyî, *Müsameratü'l Ahbar,* çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2000).
[54] *Anonim Selçukname*, çev. Feridun Nafiz Uzluk, (Ankara: 1952); Anonim, *Tarih-i Âl-Selçuk der Ânatoli*, (Nşr.. Nadire Celalî, (Tahran: 1377).
[55] Aziz b. Erdeşir-i Esterebadî, *Bezm-u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989).
[56] Abdullah b. Ömer Beyzavî, Nizamü't-*Tevarih,* nşr. Mir Haşım Hidayet, (Tahran: tz).
[57] Abdullah b. Ömer Beyzavî, Nizamü't-*Tevarih,* (Çev. Haşim Karakoç), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1998.
[58] Niğdeli Kâdı Ahmed, *el-Veledu'ş-şefîk ve Hafidu'l-Halîk*, haz. Ali Ertuğrul, Cilt, (Ankara: TTK Yayınları, 2015).
[59] İbn Serrâç El Kureşi, *Teşvîkü'l- Ervâh ve Tuffâhü'l- Ervâh*, Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi Arapça Yazma No: 272. Bu kaynak hakkında bkz: Mikâil Bayram, "Türkiye Selçukluları Tarihi Hakkında Yeni Bir Kaynak" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Ayrı Basım, Sayı 12 Konya 2002.

Kâşifî'nin Farsça yazılmış *Gazaname-i Rum*[60] adlı eseri olup Osmanlıların ilk devrileri hakkında önemlidir.

4. Timurlular Devrinde Tarihçilik

İlhanlılar devrinde yazılan kaynakların niteliği sayesinde devlet yıkılmasına rağmen söz konusu devletin hâkimiyetindeki sahalarda Farsça yazım geleneği devam etmeyi başarmıştır. Bu sebeple mahalli bölgelerde tarih yazımı aksatmadan devam etmiş ve devam eden bu gelenek sayesinde İlhanlılardan sonra en parlak devrini Timurlular devrinde tekrar etmeyi başarmıştır.

İlhanlıların yıkılmasıyla bu devre nazaran mahalli yönetimlerin bünyesinde daha az sayıda eserler vücuda getirilmiştir. Muzafferiler (1318-1393) devri için Muhammed Kutbî'nin *Tarih al-Muzaffer*[61]adlı eser mühim olup 793/1390-1391 yılında sade bir dille yazılmıştır. Muzafferiler devrinde yazılan bir diğer eser ise siyasetname tazında kaleme alınmış Şihâb en-Neyrîzî'nin *Miftahu's-Saade fî Kavâidi's-Siyâde* adlı eseridir[62]. Bunlara ek olarak Muhammed el-Caferî'nin *Tarih-i Yezd*'i[63] Yezd Atabekliği (1141-1318) hakkında en önemli eser kabul edilmektedir. Fakat Farsça telif eserlerin içine düştüğü bu kısa süreli durgunluktan sonra tarihçilik, Timurlular devrinde tekrar eski ihtişamına kavuşmuştur.

Cengiz Han'dan yaklaşık bir buçuk asır sonra ortaya çıkarak İslam beldelerinin yakıp yıkan Timur'un kurduğu ve kendi adıyla anılan devleti devrinde Farsça yazım geleneği tekrar canlanmış ve bu dönemde bir hayli nitelikli eserler verilmeye başlanmıştır. Timur devrindeki tarihçilik halefleri devrinde de başarılı bir şekilde devam etmiştir. Bunda Timur'un oğulları ve torunlarının çok iyi bir eğitim almasında da etkisi çoktur. Fakat bu devirde başkentin Semerkand olması sebebiyle eserlerin yekûnu burada yazılmaya başlanmıştır. Bu da Tebriz merkezli Farsça yazım geleneğinin Semerkand veya Herat'a kaymasına sebep olmuştur. Bunun yanında Timur ve halefleri devrinde tarih ilminin yanında diğer sosyal ve fen ilimlerinde de büyük gelişme göstermiştir. Nitekim bu dönem bilimsel literatürde "Timur Rönesansı" olarak adlandırılmış ve Timurlular devrindeki bu bilimsel gelişme XVI.asrın ortalarına kadar devam etmiş ve gelişmenin bir parçası olarak tarih ilmi de büyük ilerleme sağlamıştır.

Timur devri tarihçilik saray etrafında yazanlar ve mahalli yörelerde yazanlar olmak üzere iki kısımda ayrılmıştır. Birinci kısım tarihçilerden en önemlileri aşağıda etraflıca anlatacağımız Nizameddin Şamî, Gıyaseddin Ali Yezdî, el-Fuşencî, Caferî, Tacü's-Selmanî, Abdürrezak Semerkandî, Mirhând, Hândmir, H˘afî, Muineddin Natanzî ve Hâfîz Ebrû gibi tarihçilerdir. İkinci yani bölgesel anlamda tarih yazımını benimseyen tarihçiler ise İsfizarî, Mera'şî , İbn Hasan Uleyaullah , Hüseyin Yezdî ve Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kavinî gibi müelliflerdir.

Timurlu Devleti'nin kurucusu Emir Timur hakkında devrin Arapça ve Farsça eserlerinde bolca bilgi malumat mevcut ise de onun hayatını doğrudan konu alan üç eser günümüzde

[60] Kâşifî, *Gazaname-i Rum*, çev. M. Ebrahim M. Esmail, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: 2005).
[61] Muhammed Kutbî, *Tarih al-Muzaffer*, nşr. Hüseyin Neva'î, (Tahran: 1364).
[62] Şihâb en-Neyrîzî, *Miftahu's-Saade fî Kavâidi's-Siyâde,* çev. Abdollah Dodangeh, Basılmamış Doktora Tezi, (İstanbul: 2015).
[63] Muhammed el-Caferî, *Tarih-i Yezd,* nşr. İrec Avşar, (Tahran: 1384).

istifadeye açıktır. Bunlar Nizameddin Şamî, *Zafername*'si, Mevlâna Şerafeddin Ali Yezdî'nin *Zafername*'si ve İbn Arapşah'ın *'Acâ'ibu'l-Makdûr fî Nevâ'ibu (Ahbâru) Timur* adlı eserleridir. İbn Arapşah'ın eseri değerine rağmen Arapça yazıldığından konumuz dışında olup biz burada kısaca Nizameddin Şamî ve Mevlâna Şerafeddin Ali Yezdî üzerinde duracağız. Her iki eser de yukarıda işaret edildiği üzere hususi tarzda kaleme alınmış biyografik eserler olup Emir Timur'ın etrafında dönen siyasi ve askeri olaylar hakkında emsalsiz bilgiler verirler. Söz konusu her iki eser de Timur devri tarihçiliğin temelini oluşturmuşlardır. Nitekim kendilerinden sonra yazılan kaynakların üzerinde ciddi bir etki bıraktıkları görülmektedir.

Nizameddin Şamî aslen Tebrizli olup uzun bir süre Celayirliler hizmetinde bulunmuş, Timur'un Bağdad'ı zapt etmesi üzerine Timur ile karşılaşmıştır. Daha sonra Memlûklar, onun Timur aleyhine casusluk yaptığı gerekçesiyle Halep'te hapse atmışlardır. Fakat Timur 803/1400 yılında Halep'i ele geçirince onu himayesine almış ve bundan sonraki tüm seferlerine iştirak etmiştir. Nizameddin Şamî, bizzat tanık olduğu Timur'un birçok savaşını ihtiva eden eserini yine onun adına kaleme almıştır. Söz konusu bu kitabını 1404 yılı olaylarına kadar getirmiş daha sonra Hâfîz Ebrû buna bir zeyl yazmıştır. Eser birçok yönüyle takdire layıktır. Müellif 814/1411-1412 yılında vefat etmiştir. Eser Türkçeye çevrilmiş olup[64] Timur hakkında en değerli eserlerden birisidir[65].

Timur hakkında Nizameddin Şamî'den sonra en kıymetli kaynak Şerafeddin Ali Yezdî'nin *Zafername* adını taşıyan özel vakayinamesidir. Şerafeddin Ali Yezdî, adından da anlaşılacağı gibi İran'ın Yezd şehrine bağlı bir köyde doğmuştur. Çok iyi bir eğitim aldıktan devletin çeşitli kademelerinde görev almıştır. 1454 yılında doğduğu şehirde vefat etmiştir. Çok iyi bir şair ve edip olmasına rağmen asıl şöhreti tarih alanında yakalamıştır. Timurlu hükümdarı Şahruh'un torunu Mirza Muhammed Sultan'ın Timur'un hayatını anlattığı bir kitap yazmasını istemesi üzerine eserini kaleme almıştır. 824/1421 yılında yazmaya başladığı eserini 828/1425 yılında tamamlayabilmiştir. Eser Nizameddin Şamî'nin eseri olan *Zafername*'nin tekrarı gibi gözükse de araya yeni bilgiler de eklemeyi bilmiştir. Ayrıca Nizameddin Şamî'nin sade üslubunu ek olarak kendi eserindeki metni şiirler ve süslü sözlerle zenginleştirmiştir. Bu özelliği ile eser kendinden sonraki yazarları etkilemiştir. Eserin çeşitli neşirleri olmakla beraber yakın bir dönemde Türkçeye de çevrilmiştir. [66]

Şehabeddin Yezdî'nin *Cami'u't-Tevarih-i Hüseynî*[67] adlı eseri yine bu devrin önemli kaynaklarındandır. 855-857/1452-1254 yılları arasında yazılan eser sadece Timurlular tarihi için değil Selçuklular ve İlhanlılar tarihi için de bir hayli değerlidir. Gıyaseddin Ali Yezdî'nin *Saadetname* veya *Ruzname-i Gazavat-ı Hindistan* adlı eseri ise 802/1404 yılında yazılmış olup adından da anlaşılacağı gibi Emir Timur'un Hindistan seferlerini konu alır. Seyîfeddîn Hâcî b. Nizâm 1471 yılında *Âsâru'l-Vûzerâ*[68] adlı eseri kaleme almıştır. Söz

[64] Nizameddin Şamî, *Zafername*, çev. Netaci Lügal, (Ankara: TTK Yayınları,1987).
[65] Gülay Öğün Bezer, "Şamî, Nizameddin", *DİA* 38, 330.
[66] Şerafeddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013). Ayrıca bkz: Tahsin Yazıcı, "Şerafed-din", *İA* 11, 427; Kaan Dilek, "Şerafeddin Ali Yezdî", *DİA* 38, 552.
[67] Şehabeddin Yezdî, *Cami'u't-Tevarih-i Hüseynî*, nşr. İreç Afşar, Karaçi 1987. Bu neşirde Timurlulara ait kısım mevcuttur.
[68] Seyîfeddîn Hâcî b. Nizâm, *Âsâru'l-Vûzerâ*, tsh. Mîr Celâleddin Hüseynî, (Tahran: 1337).

konusu kitap adından da anlaşılacağı gibi devrin meşhur vezirlerin hayat hikâyeleri hakkında bilgiler verir.

Timur devri tarihçilerinden Hâfîz Ebrû (öl. 834/1431) Farsça yazan tarihçiler arasında meşhur olup değerli birçok eser kaleme almıştır. Onun en önemli özelliği Timur'un hizmetinde bir süre rikabdar olarak görev yapmasından ötürü devrin hem siyasi olaylarına hem de gizli kapılar ardında yapılan birçok hadiseye şahit olmuştur. Hâfîz Ebrû'nun en değerli eseri şüphesiz *Mecmûatü't-Tevârîh (Zübdetü't-Tevârîh)*'dir. Kendisi 1417 yılında Timurlu hükümdarı Şahruh tarafından bir tarih kitabı kaleme almasını emretmiş ve bu görev gereğince yazmaya başladığı eserini hilkatten başlayarak 1427 yılına kadar gelen olaylarla bitirmiştir. Eser dört bölümden oluşmakla beraber esasında ilk bölümleri daha çok *Taberî Tarihi* ile birlikte Reşîdüddîn'in *Cami'u't-Tevarih*'i ve Nizâmeddîn Şâmî'nin *Zâfernâmesi'*nin bir özeti olsa da esas orijinal bölümler kendi devrine ait bilgilerin olduğu kitabın dördüncü kısmıdır. Bu bölüm daha çok *Zübdet el- Tevârîh-i Baysungur* adıyla bilinmektedir. Söz konusu bu eser Timurlu ve İlhanlıların son devirleriyle İlhanlıların yıkılışı ile birlikte o devrin İran tarihi hakkında çok değerlidir. Hâfîz Ebrû'nun tarih alanında birçok eser yazdığı bilinmektedir. Onun *Zübdet el- Tevârîh'*i dışında *Tarih-i Âl-i Muzaffer, Tarih-i Mülûk-i Kert, Padişahî-i Toga Timur ve Padişahî-i Emîr Veli b. Şeyh Ali Hindu, Tarih-i Serbedariyye, Tarih-i Şahruh Mirza* ve *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidî* adıyla yazılmış çeşitli konularda eserleri de mevcuttur. Kendisi ayrıca *Coğrafya-yi Hafız-i Ebru* adıyla bilinen bir coğrafya eseri kaleme almıştır. [69]

Abdürrezak Semerkandî'nin (öl. 887/1482) *Matla'-ı Sa'deyn Mu'cemu Bahreyn* adlı Farsça eseri, sadece Timurlular devri hakkında değil özellikle İlhanlıların çöküşü ile birlikte İran başta olmak üzere Türkistan, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin tarihi hakkında değerli bilgiler verir. Abdürrezak Semerkandî, eserini kaleme alırken Hâfîz Ebrû'nun *Zübdetü't-Tevârîh*'inden çokça faydalanmıştır. Kitap Timurlu hükümdar Hüseyin Baykara devrinde yazılmış olup İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in doğumundan (704/1305) Hüseyin Baykara'nın tahta çıkışına kadar ki (875/1470) olayları konu alır. Eserin dili sade olup metin yıl bazlı olarak kaleme alınmıştır.

Bu devrin müstesna isimlerinden Mirhând ve onun torunu olan Hândmir'in yazdığı eserler sadece, Moğol ve Timurlu devri içinde değil İslam tarihçiliğinde de önemli bir yerde durmaktadırlar. Mirhând 837/1433 yılında Belh şehrinde dünyaya gelmiş ve Ali Şir Nevaî'nin yanında çok iyi bir tahsil görmüştür. Farsça kaleme aldığı ve genel tarih türünde yazılan *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l Enbiyâ ve'l Mülûk ve'l Hulefâ* ona tarih alanında büyük şöhret getirmiştir. Eser o devre kadar Farsça yazılan en geniş ve kapsamlı İslam tarihidir. Yaratılıştan başlayıp kendi devrine kadar gelen olayları konu alan eser, o devre kadar İran merkez olmak üzere çevre bölgelerde kurulmuş büyüklü küçüklü tüm İslam devlet ve hanedanlıklarını işlemiştir. Bu yönü ile İran'dan başlayan İslam'ın topraklarının doğu hududunun tarih ansiklopedisi sayılabilir. Müellif 903/1498 yılında vefat etmiştir. [70]

[69] Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, 217.

[70] Her iki müellif hakkında kısa bir değerlendirme hakkında bkz: Şeşen, *age*, 247–249; Tahsin Yazıcı, "Mîrhond", *İA* 8, 360–361; Zeki Velidi Togan, "Hândmîr", *İA* 5/1, 210–211; F. Tauer, "Timurlular Devrinde

Yazılan bu tarih eserinin başarısını torunu Hândmir (öl. 942/1535) devam ettirmeye çalışmış ve bu vesile ile hacim olarak dedesinin eserini aratmayacak *Habîbü's-Siyer fî Ahbâr-i Efradi'l-Beşer* adlı bir tarih kitabı kaleme almıştır. Söz konusu bu eser de yine aynı şekilde *Ravzatü's-Safâ fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ'*nın taklidi olarak gözükse de başarılı sayılacak bir üslupla kaleme alınmıştır. Bu iki eser Farsça yazım geleneğinin en güzel örnekleri arasında sayılırlar. *Ravzatü's-Safâ*'nın orijinal kısmı dedesinin bıraktığı yerden sonraki konuları içine alan ve Şah İsmail'in ölümü (1524) ile son bulan kendi devrine ait bölümdür. Her iki eser de kendi devirlerini anlattığı bölümlerin dışında özellikle kaybolmuş birçok kaynağı kullanmaları sayesinde Gazneliler, Selçuklular ve Moğol tarihi hakkında da kıymete haiz bilgiler verirler. Bu eserlerin birçok neşri ve çevirisi bulunmakla birlikte henüz tam olarak Türkçeye çevrilmiş değillerdir.

Yukarıda zikredilen tarihçi ve eserleri dışında Timurlular devrinde yazılmış başka eserler de mevcuttur. İlk olarak Tacü's-Selmanî'nin *Tarihnâme*[71] adlı eserdir. Bu eseri önemi gereğince Caferî b. Muhammed el-Hüseynî'nin *Tarih-i Kebir (Tevarih-i Enbiya ve Müluk)*[72] adlı umumi takip eder. Esasında altı bölümden oluşan kaynak son bölümleri Timur ve haleflerine ayrılmıştır. Ayrıca Timurlular devrinde el-Fuşencî'nin (öl. 853) İbretü'n-*Nazîrîn*[73] adlı umumi bir tarihi de bulunmaktadır. Mezkûr eser de Timurlular devrini kapsayan son kısımlarında orijinal bilgiler bulunmaktadır. Fasîh-i Hˇafî, 845/1441-1442 yılı civarında yazdığı *Mucmel-i Fasîhî*[74] adlı eseriyle Timurlular devri tarihçiliğin önemli isimlerinden biridir. *Mucmel-i Fasîhî* sadece Timurlu tarihi için değil İlhanlılar, Celayirliler, Akkoyunlu ve Karakoyunlu tarihi hakkında da değerli bilgiler verir. Ayrıca Muineddin Natanzî 'nin *Müntehabü't-Tevarîh-i Mu'inî* [75] adlı eseri de kıymeti gereği burada zikredilmesi gerekmektedir.

Timurlular devrinde genel tarih türünde eser veren müellifler dışında mahalli türünde eserler veren tarihçiler de bulunmaktadır. Bu eserlerin en önemlileri İsfizarî'nin Herat bölgesi ve çevresini konu alan *Ravzatu'l-Cennat fi Evzaf Menine-yi Herat* adlı mücessem eseridir [76]. Söz konusu bu kaynak Herat bölgesi için en değerli eserlerden biri olmakla beraber Moğol istilası ve bölgedeki tahribat hakkında kıymetli bilgiler verir. Ayrıca dışında Mera'şî'nin *Tarih-i Gilan ve Deylemistân* 'ı[77], İbn Hasan Uleyaullah'ın *Tarih-i Ruyân*[78], Hüseyin Yezdî'nin *Tarih- Cedid Yezd*'i [79] ve Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kazvinî'nin *Tarih-i Nigâristân* [80] adlı eserleri yine Timurlular devrinde ortaya konulmuş bu türün değerli örnekleridir. Bunların dışında özellikle İlhanlı, Celayirliler ve Timurlular devri hesap tarihi

Tarihçilik", çev. Ahmet Ateş, *Belleten* 29, 130, Ankara 1965, 62; E. Denison Ross-Edward G. Browne, *Catalogue of two Collections of Persian and Arabic Manuscripts*, (London: 1902), 85.

[71] Tacü's-Selmanî, *Tarihnâme*, çev.İsmail Aka, (Ankara: TTK Yayınları, 1999).

[72] Caferî b.Muhammed el-Hüseynî, *Tarih-i Kebir (Tevarih-i Enbiya ve Müluk),* çev.İsmail Aka, (Ankara: TTK Yayınları, 2011).

[73] el-Fuşencî, *İbretü'n-Nazîrîn*, haz. Ahmad Hesamipour, Basılmamış Yüksel Lisans Tezi, (İzmir: 2005).

[74] Fasîh-i Hˇafî, *Mucmel-i Fasîhî*, nşr. Muhammed Ferruh, Cilt 1-2, (Meşhed: 1340).

[75] Muineddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevarîh-i Mu'inî*, nşr.Pervin İstahrî, (Tahran: 1383).

[76] Muhammed Zemçî İsfizarî, *Ravzatu'l-Cennat fi Evzaf Menine-yi Herat*, tsh. Muhammed Kazım İmam, (Tahran: 1339).

[77] İbn Nasıreddin Mera'şî, *Tarih-i Gilan ve Deylemistân*, nşr. Menuçehr Setude, (Tahran: 1364).

[78] İbn Hasan Uley'ullah, *Tarih-i Ruyân,* nşr. Menuçehr Setude, (Tahran: 1348).

[79] Ahmed b. Hüseyin Yezdî, *Tarih- Cedid Yezd*, nşr. İrec Avşar, (Tahran: 1357).

[80] Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kavinî, *Tarih-i Nigâristân*, nşr. Müderris Geylanî, (Tahran: 1362).

hakkında el-Mazenderânî'nin *Risâle-i Felekkiye der İlm-i Siyakât*[81] adlı değerli olup 865/1460-1461 yıllında telif edilmiştir.

Timurlular devri dışında bir diğer önemli dönem ise Akkoyunlular devridir. Bu dönemde iki önemli eser kaleme alınmıştır. Bunların ilki ve en değerlisi Ebubekir el-Tıhranî'nin *Kitab-ı Diyarbekriyye*[82] adlı kitabıdır. Bu kaynak Ebubekir el-Tıhranî tarafından Akkoyunlu hükümdarı Uzu Hasan ve oğlu Halil adına yazılmıştır (875-883/1469-1478). *Kitab-ı Diyarbekriyye*'nin son kısımları Ebubekir el-Tıhranî'nin bizzat müşahede ettiği olaylara dayanmaktadır. Fakat kitap 876/1471-1472 olaylarıyla sona ermektedir. *Kitab-ı Diyarbekriyye*'den sonra Akkoyunlular adına yazılmış en önemli kaynak Fadlullâh b. Rûzbihân Hûnci İsfehânî'nin (öl.925) *Tarih-i Alem Ârây-i Eminî*[83] adlı eseridir. Müellif eserini Ebubekir Tıhranî'nin bıraktığı yerden olaylara başlar. Bu yönü ile *Kitab-ı Diyarbekriyye'*nin zeyli hüviyetindedir. *Tarih-i Alem Ârây-i Eminî*'nin konusu 882-896/1477-1491 yılları arasındaki Akkoyunlu devri olaylarıdır.

5. Sonuç

Orta Çağ Farsça tarih yazıcılığının kendi karakterini oluşturduğu dönem şüphesiz İlhanlılar devridir. Bu dönemden itibaren Farsça, tarih alanında Arapçanın etkisinden sıyrılarak özgün bir üslup ve metot geliştirmiş, Moğol tahribatına rağmen tarihçilik, İlhanlı hâkimiyetindeki İran ve onun etkisi altındaki bölgelerde büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Bu devirde kaleme alınan eserlerin nitelikleri, kendilerinden sonraki Farsça tarih yazıcılığı geleneğini büyük ölçüde değiştirmiş veya tamamlamıştır.

Bu zengin tarihî birikimden beslenen İlhanlı sonrası tarihçileri, özellikle Timurlular devrinde önemli eserler ortaya koyarak tarih yazımında büyük bir çeşitlilik sağlamışlardır. Dönemin Farsça kaynakları, Eyyûbî ve Memlûk dönemine ait Arap tarih yazıcılığına bir alternatif oluşturacak kadar İslam tarihçiliği içinde kendine güçlü bir yer edinmiştir. Bu eserler, Bağdat ve İran'ın doğusundaki İslam coğrafyası ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihî gelişimi hakkında en önemli kaynakları teşkil etmenin yanı sıra, özellikle Moğollar, Selçuklular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Timurlular, Memlûklar ve İlhanlıların yıkılmasının ardından ortaya çıkan siyasi oluşumlar hakkında zengin bilgiler sunmaktadır. Ayrıca, Anadolu Selçuklularının son dönemleriyle birlikte Anadolu'daki beyliklerin ve Osmanlıların ilk devirlerine dair hayati bilgiler de bu dönemin kaynakları sayesinde günümüze ulaşmıştır.

[81] Muhammed b. Kıyâ el-Mazenderânî, *Risâle-i Felekkiye der İlm-i Siyakât*, nşr. Walther Hinz, *Die Risâla-yi Falakkiya* (Wiesbaden: 1952).
[82] Ebubekir Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, nşr. Necati Lügal-Faruk Sümer, Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları, 1962–1964).
[83] Rûzbihân Hûnci İsfehânî, *Tarih-i Alem Ârây-i Eminî*, tsh. Muhammed Ekber Aşık, (Tahran: 1382).

Kaynakça

Ahmed b. Hüseyin Yezdî, *Tarih- Cedid Yezd*, nşr. İrec Avşar, (Tahran: 1357).

Aksarâyî. *Müsameratü'l Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2000).

Anonim. *Moğolların Gizli Tarihi, Manggol'un niuça topça'an (Yüan-ch'ao pi-shi)*, çev. Ahmet Temir, (Ankara: TTK

Anonim. Selçukname, çev. Feridun Nafiz Uzluk, (Ankara: 1952);

Anonim. *Tarih-i Âl-Selçuk der Ânatoli*, (Nşr. Nadire Celalî, (Tahran: 1377).

Anonim. *Tarih-i Sîstân*, nşr. Melikü'ş-Şuara Bahar, (Tahran: 1366).

Anonim. *Tarih-i Şahî*, nşr. Bastanî Perîzî, (Tahran: 1389).

Âyeti, Abdu'l-Muhammed. *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Tahran 1346).

Bayram, Mikâil. "Türkiye Selçukluları Tarihi Hakkında Yeni Bir Kaynak" Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Ayrı Basım, Sayı 12 Konya 2002.

Benâketî. *Ravzatü'l-Ulî'l-Elbâb fi Tevarîhü'l-Ekâbir ve'l-Ensab (Tarih-i Benâketî)*, nşr. Ca'fer Şi'ar, (Tahran: 1348).

Beyzavî, Abdullah b. Ömer. *Nizamü't-Tevarih*, çev. Haşim Karakoç, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 1998.

Beyzavî, Abdullah b. Ömer. *Nizamü't-Tevarih*, nşr. Mir Haşım Hidayet, (Tahran: tz).

Bezer, Gülay Öğün. "Şamî, Nizameddin", *DİA* 38, 330.

Bilgin, Orhan. "Cüveynî, Ata Melik", *DİA* 8/140–141.

Boyle, John. "Djuwayni", *EI²* 2/606–607.

Boyle, John. "Rashīd al-Dīn: The First World Historian", *British Institute of Persian Studies* 9, (1971), 19–26;

Caferî b. Muhammed el-Hüseynî, *Tarih-i Kebir (Tevarih-i Enbiya ve Müluk)*, çev.İsmail Aka, (Ankara: TTK Yayınları, 2011).

Cüveynî*, Tarih-i Cihân-Gûşa,* çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1999).

Cüveynî*, Tarih-i Cihân-Gûşa,* nşr. Mirza Muhammed Kâzvinî), Cilt1-3, (Tahran: 1912–1937).

Cüveynî*, Teslîyet'ül-İhvân,* tsh. Abbâs Mâhîyâr, (Tahran: 1361).

Cüveynî. *Tarih-i Cihân-Gûşa*, Cilt I-III, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1988).

Cüveynî. *Tarih-i Cihân-Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1999).

Cüveynî. *Tarih-i Cihân-Gûşa*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK Yayınları, 2014).

Cüveynî. *The History of the World Conqueror*, Trans. J.A. Boyle, Manchester 1958.

Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırî*, Nşr. W.Nassau Lees-Hüseyin Abdullah, (Calcutta:1864).

Dilek, Kaan. "Şerafeddin Ali Yezdî", *DİA* 38, 552.

Ebu'l-Farac*, Ebû'l-Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul), Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları 1999).

Ebubekir Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, nşr. Necati Lügal-Faruk Sümer, Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları, 1962–1964).

El-Fuşencî, *İbretü'n-Nazîrîn*, haz. Ahmad Hesamipour, Basılmamış Yüksel Lisans Tezi, (İzmir: 2005).

Esterebadî, Aziz b. Erdeşir. *Bezm-u Rezm*, çev. Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989).

Fasîh-i Hˇafî, *Mucmel-i Fasîhî*, nşr. Muhammed Ferruh, Cilt 1-2, (Meşhed: 1340).

Günaltay, Şemseddin. "Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin", *Belleten* 1, (Ankara 1937), 165–179.

Hˇandmir. *Târîh-i Habîbu's-Siyer fi Âhbâr-i Efrâd-i Beşer*, nşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Cilt 1-4, (Tahran: 1372).

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. *Nuzhetu'l-Kulûb*, nşr. G. Le Strange, (London-Leiden: 1915).

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. *Târîh-i Guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, (Tahrân: 1364).

Hamdullâh Mustevfî-yi Kazvînî. *Târîh-i Guzîde*, nşr. 'Abdu'l-Huseyn Nevâ'î, (Tahrân: 1364).

Hinduşah Nehçivanî. *Düstûr'l-Katib fi Ta'yînü'l-Meratib*, nşr. Abdulkerim Alizade, (Moskova: 1971).

İbn Bibi, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri Er-Rugadi. *El-Evamirü'l Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye (Selçuk Name)*, çev. Mürsel Öztürk, Cilt 1-2, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları,1996).

İbn Hasan Uley'ullah, *Tarih-i Ruyân*, nşr. Menuçehr Setude, (Tahran: 1348).

İbn Nasıreddin Mera'şî, *Tarih-i Gilan ve Deylemistân*, nşr. Menuçehr Setude, (Tahran: 1364).

İbn Serrâç El-Kureşi. *Teşvîkü'l- Ervâh ve Tuffâhü'l- Ervâh*, Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi Arapça Yazma No: 272.

İbnü'l-Esir*, el-Kâmil fi't Tarih,* thk. Abdullah Kadî, Cilt 1-11, Beyrut 2003; *el-Kâmil fi't Tarih*, Çev. Heyet, 1-12, (İstanbul: Bahar Yayınları,1989).

İbnü'l-Tiktaka, *el-Fahrî fi'l-Adabi's-Sultaniyye ve d'-Düveli'l-İslamiye*, (Beyrut: tz).

İnan, Abdülkadir. "Moğolların Gizli Tarihi, A., Kozin, Sokrovenneye Skazanie, (Yüan-çao bi-çi, I), Moskova-Leningrad,1941, 619.s", *Belleten* 21-22, Ankara 1942, 121-126.

Jahn, Karl. "Cihan Tarihçisi Olarak Reşidüddin", *İTED* 3–4 (İstanbul 1966), 227–236.

Jahn, Karl. *Geshichte Gāzān Hān's aus dem Ta'rīh-i Mubārak-i Gāzānī des Rašīd al-Dīn Fad-Alallāh b. 'İmād al-Daula Abūl-Hair*, (London: 1940).

Kadı Ahmed Gaffarî-yi Kavinî, *Tarih-i Nigâristân*, nşr. Müderris Geylanî, (Tahran: 1362).

Kâşânî, Âbû'l-Kâsim Abdullah bin Muhammed. *Târîh-i Olcâytû*, (Tahran: 1386). Kâşânî. *Tarîh-i Olcaytû*, çev. Deya Örs, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: 1992).

Kâşifî. *Gazaname-i Rum*, çev. M. Ebrahim M. Esmail, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: 2005).

Kurat, Akdes Nimet. "Yüan-ch'ao pi-şi yahut Yüan-çao bi-şi (Moğolların Gizli Tarihi)" , DTCFD 2/3, Ankara 1944, 469-474.

Kutbî el- Eherî, Ebu Bekr. *Tarikh-i Shaikh Uwais*, trans. J.B. Van Loon, (Mouton: 1954).

Merçil, Erdoğan. "Vassâf" , *İA* 13, 232–234; P.Jackson, "Wassāf", *EI²* 11,174; Osman G.Özgüdenli, "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: Tarih-i Vassâf'ın Müellif Nüshası" , *Belleten* 70, 258, (Ankara 2006) , 28–52.

Mirh˘and. *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, Cilt 1-5, (Tahran: 1338).

Morgan, D., "Rashid-al-Din Tabib", *EI²*, VIII, 443.

Morton, A. H. *The Saljûqnâma of Zahîr al-Dîn Nishâpûrî*, (London: 2004).

Muhammed b. Kıyâ el-Mazenderânî, *Risâle-i Felekkiye der İlm-i Siyakât*, nşr. Walther Hinz, *Die Risâla-yi Falakkiya* (Wiesbaden: 1952).

Muhammed el-Caferî. *Tarih-i Yezd*, nşr. İrec Avşar, (Tahran: 1384).

Muhammed Kutbî. *Tarih al-Muzaffer*, nşr. Hüseyin Neva'î, (Tahran: 1364).

Muhammed Zemçî İsfizarî, *Ravzatu'l-Cennat fi Evzaf Menine-yi Herat*, tsh. Muhammed Kazım İmam, (Tahran: 1339).

Muineddin Natanzî, *Müntehabü't-Tevarîh-i Mu'inî*, nşr. Pervin İstahrî, (Tahran: 1383).

Nasıreddin Munşî el-Kirmanî. *Sımtu'l-Ula li'l-Hazrü'l-Ulya*, nşr. Abbas İkbal, (Tahran: 1362).

Nesevî, Şehabeddin Muhammed, *Sîretü Celâleddin Mengübernî,*nşr. Mücteba Mînuvî, (Tahran: 1986); *Sîretü Celâleddin Mengübertî-Histoire Du Sultan Djelal ed-Din Mankobirti*, nşr. ve Fransızca çev. O.Houdas, (Paris: 1895); *Sîretü Celâleddin Mengübertî*, çev. Necim Asım, (İstanbul:MEB Yayınları 1934); *Sîretü Celâleddin Mengübertî,* Arap. Çev. Hafız Ahmed Hamdi, (tz).

Niğdeli Kâdı Ahmed. *El-Veledu'ş-şefîk ve Hafidu'l-Halîk*, haz. Ali Ertuğrul, Cilt, (Ankara: TTK Yayınları, 2015).

Nizameddin Şamî. *Zafername*, çev. Netaci Lügal, (Ankara: TTK Yayınları,1987).

Ömerî, Şihabeddin Ahmed b. Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, thk. Abdullah b.Yahya el-Serîhî, Cilt 1-2, (Beyrut: 2003).

Özgüdenli, O. Gazi. "Reşidüddin Fazlullah Hemedanî", *DİA* 35, 19–21.

Râvendî. *Rahatü's-Sudur ve Ayetü's-Surur*, çev. Ahmed Ateş, Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları, 1999).

Reşîdüddîn, Fazlullah b. İmadüddevle et-Tabib el-Hemedani. *Câmi'ut-Tevârîh*, tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî, Cilt 1-4, (Tahran: 1373); *Câmi'ut-Tevârîh*, tsh. Behmen Kerimi, Cilt 1-2, (Tahran: 1362); *Câmi'üt –Tevârîh*, nşr. E. Blochet, Cilt 2, (London: 1911); *Cami'u't-Tevarih*, Arap. çev. Muhammed Sadık Neş'et, Fuad Abdülmu'ti es-Sayyad, Muhammed Musa Hindavi, Cilt 1-2, (Kahire: tarihsiz); *Tarih-i Mubarek-i Gâzâni*, nşr. Karl Jahn, *Geschihte Gâzân-Hans aus dem Ta'rih-i Mubarek Gâzâni des Residal-Din Fadlallah b. 'Imad al-Daula Abu'l-Hair*, (London: 1940); *Historie des Mongols de la Perse*, Texte Persan, publie, traduit en français, accompagne des notes et d'un Memorie sur la vie et les Ouvrages de l'Auteur par Etienne Quatremere, (Amsterdam: 1968); *Jami'ut-tawarikh, Compendum of Cronicles, A history of the Mongols*, trans. W.M. Thackston, Cilt 1-2, Harvard 1998–1999; Câmi Al-Tavârîh, nşr. Ahmed Ateş, Cilt 1-2, (Ankara: TTK Yayınları, 1999). *Câmi'ut-tevârîh*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan ve Ahmad Hesampour Khelejani, Ankara: TTK Yayınları: 2013).

Ross, E. Denison – Browne, Edward G. *Catalogue of two Collections of Persian and Arabic Manuscripts*, (London: 1902), 85.

Rûzbihân Hûnci İsfehânî, *Tarih-i Alem Ârây-i Eminî*, tsh. Muhammed Ekber Aşık, (Tahran: 1382).

Seyf-i Herevî. *Tarihname-yi Herat*, nşr. M.Asaf Fikret, (Tahran: 1381).

Seyîfeddîn Hâcî b. Nizâm, Âsâru'l-Vûzerâ, tsh. Mîr Celâleddin Hüseynî, (Tahran: 1337).

Şehabeddin Yezdî. *Cami'u't-Tevarih-i Hüseynî*, nşr. İreç Afşar, Karaçi 1987.

Şerafeddin Ali Yezdî. *Emir Timur (Zafername*), çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2013).

Şeşen, Ramazan. "Camiü't-Tevarih"، *DİA*, VII, 132–134.

Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1998) 234–237.

Şihâb en-Neyrîzî. *Miftahu's-Saade fî Kavâidi's-Siyâde*, çev. Abdollah Dodangeh, Basılmamış Doktora Tezi, (İstanbul: 2015).

Tacü's-Selmanî, *Tarihnâme*, çev. İsmail Aka, (Ankara: TTK Yayınları, 1999).

Tauer, F. "Timurlular Devrinde Tarihçilik", çev. Ahmet Ateş, *Belleten* 29, 130, Ankara 1965, 62;

Temir, Ahmet. "Moğolların Gizli Tarihi, Haenisch Tarafından Neşredilen Metin ve Lügatın Tasviri"، *TM* 7-8, İstanbul 1942, 349–351.

Togan, Z. Velidi. "Reşid-üd-din Tabib", *İA* 9, 705–712.

Togan, Zeki Velidi. "Hând¬mîr", *İA* 5/1, 210–211;

Togan, Zeki Velidi. "Reşîd-üd-dîn Tabîb", İA, IX, 707.

Turan, Osman, "Reşid üd- Din ve Türk Tarihi", *Selçuklular ve İslamiyet*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005), 201–208.

Utbî. *Kitab-ı Yeminî*, Trans. James Reynolds, (London: 1858).

Vassaf. *Geschichte Wassaf*, trans. Hammer-Purgstall, Cilt 1, (Viyana: 1856).

Yazıcı, Tahsin. "Mîrhond"، *İA* 8, 360–361;

Yazıcı, Tahsin. "Şerafed-din", *İA* 11, 427;

Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri, Cilt 1-53, (Beyrut :1997).

MATAD

Yazar(lar) / Author(s)

Doktora Öğrencisi Tuğba Orhan Batga
İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
Malatya-Türkiye.
e-posta: tugbaorhn47@gmail.com.
(Sorumlu Yazar/Corresponding author)

Makale Bilgileri/Article İnformation

Tür-Type: Araştırma makalesi-Research article
Geliş tarihi-Date of submission: 28. 04. 2025
Kabul tarihi-Date of acceptance: 22. 05. 2025
Yayım tarihi-Date of publication: 31. 05. 2025

Hakemlik-Review

Çift Taraflı Kör Dış Hakemlik
Double-Blind External Peer Review

Etik beyan/Ethics statement

Yazar(lar), çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyduklarını beyan etmiştir.
The author(s) declared their compliance with ethical principles in the preparation of the information.

Benzerlik taraması- Plagiarism checks

intihal.net iThenticate

Çıkar çatışması-Conflict of interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir
No conflict of interest declared

Finansman-Grant Support

Fon, hibe veya destek alınmamıştır
No funding or support was received

Lisans- License

CC BY NC

Herat'ın Tarihî ve Stratejik Konumu Üzerinden Afganistan'daki İç Buhran (1793–1834)[a]

Öz

Afganistan'ın kuzeybatısında yer alan Herat, tarih boyunca birçok devletin hâkimiyeti altına girmiş, sahip olduğu tarihî geçmiş ve stratejik konum sayesinde bölgenin en dikkat çekici şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Coğrafi özellikleri, doğal savunma imkânları ve ticaret yolları üzerindeki konumu nedeniyle Herat, yalnızca bölgedeki yerel güçlerin değil, aynı zamanda dış güçlerin de ele geçirmek istediği bir bölge olmuştur. 1793–1834 yılları arasında Afganistan'da yaşanan iç buhran süreci, Herat'ın bu özelliklerini daha da ön plana çıkarmış; şehir, hem iç çekişmelerin hem de dış müdahalelerin kesişim noktasına dönüşmüştür. İngiltere, Rusya ve İran gibi dönemin büyük güçleri, Herat'ın stratejik konumundan yararlanarak Afganistan'ın iç işlerine müdahale etme imkânı bulmuş; bu müdahaleler, mevcut iç siyasal yapının daha da istikrarsız hâle gelmesine ve iç buhranın derinleşmesine neden olmuştur. Dış güçlerin nüfuz mücadeleleriyle şekillenen bu süreçte, Herat üzerinden yürütülen ittifak arayışları ve siyasi manevralar, Afgan hanlıkları arasındaki dengeyi bozmuş ve iç istikrarsızlığı kalıcı hâle getirmiştir.

Bu çalışma, 1793–1834 yılları arasında Afganistan'da yaşanan iç buhranın sebeplerini, gelişimini ve sonuçlarını Herat merkezli bir yaklaşımla ele almakta; söz konusu süreçte Herat'ın tarihî ve stratejik önemini tarihsel kaynaklara dayanarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Herat, İngiliz, Rus, İran.

The Internal Crisis in Afghanistan Through the Historical and Strategic Position of Herat (1793–1834)

Abstract

Located in the northwestern region of Afghanistan, Herat has throughout history come under the rule of various states and, owing to its historical depth and strategic position, has become one of the most prominent cities in the region. Due to its geographical features, natural defensive advantages, and location along trade routes, Herat has been a region sought not only by local powers but also by external forces. The period of internal crisis that unfolded in Afghanistan between 1793 and 1834 further brought these characteristics of Herat to the forefront; during this time, the city became a focal point of both domestic strife and foreign intervention. The major powers of the period, including Britain, Russia and Iran, took advantage of Herat's strategic position to interfere in Afghanistan's internal affairs. These interventions contributed to increased instability in the existing political structure and led to a deepening of the internal crisis. In this process shaped by power struggles among external actors, the alliances and political maneuvers carried out through Herat disrupted the balance among Afghan principalities and rendered internal instability more permanent.

This study aims to examine the causes, development and consequences of the internal crisis that took place in Afghanistan between 1793 and 1834 from a Herat-centered perspective, evaluating the historical and strategic significance of the city in light of historical sources.

Anahtar Kelimeler: Afghanistan, Herat, British, Russian, Iran.

Yazar Katkı Oranları/ Author Contributions

Çalışmanın Tasarımı/Conceiving the Study	Yazar-1 (%100)
Veri Toplama/Data Collection	Yazar-1 (%100)
Veri Analizi/Data Analysis	Yazar-1 (%100)
Makale Yazımı/ Article Writing	Yazar-1 (%100)
Gönderim ve Revizyon/Submission and Revision	Yazar-1 (%100)

Atıf- Citation (APA)

Orhan Batga, Tuğba. "Herat'ın Tarihî ve Stratejik Konumu Üzerinden Afganistan'daki İç Buhran (1793–1834)". *MATAD,* 1(1), ss. 69-80.

[a] Bu çalışma "XIX. Yüzyılda Herat" başlıklı "yüksek lisans" Tezinden türetilmiştir.

1.Giriş

Tarih boyunca insanlar, barınma, beslenme ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılayabilecekleri elverişli alanlarda yerleşim kurmuş ve bu bölgelerde pek çok şehir inşa etmiştir. Eski çağlardan bu yana hep tercih edilmiş olan ve günümüzde kadim olarak anılan şehirlerden birisi de Herat'tır.[1] Bugünkü Afganistan'ın kuzey batısında yer alan Herat, Herirud[2] (Tecend-Derya) ırmağının verimli vadisinde kurulmuştur. Doğusunda Hazâra dağları, kuzeyinde Sefid Kûh sıradağları, batısında ise İran yaylası yer almaktadır.[3]

Günümüzde Afganistan'ın 34 vilayetinden biri olan Herat merkezi, tarihte de aynı isme sahip olan Herat şehridir.[4] Tarihi süreç içerisinde Herat şehri ile Serahs arasında kalan bölge Badgis olarak adlandırılmışsa da şu an Afganistan'ın kuzeybatısının tamamına Herat adı verilmektedir.[5] Herat'ın stratejik konumu, tarıma elverişli iklimi ve verimli bir bölgede bulunmasından ötürü tarihte olduğu gibi günümüzde de Herat önemli bir merkez konumundadır.[6] Herirud ırmağından açılan kanallar vasıtasıyla sulandığı için tarımsal ürünler bakımından oldukça zengin olan bu bölge, hem nüfus yoğunluğuna sahip, hem de ülkenin en önemli ekonomik merkezlerinden birisi haline gelmiştir.[7] Bölgede karasal iklim mevcuttur.[8] Irmak kolları ve kanallarının kullanışlı bir biçimde dağılmış olması, az yağış alan bölgeyi tarıma uygun hale getirmiştir. Sıcak yaz aylarında su kıtlığı ise her zaman önemli bir sorun olmuştur.[9]

Günümüzde Kandahar ve Mezar-ı Şerif kentlerine karayoluyla bağlı olan Herat, aynı zamanda bir sınır şehri olan İslam Kale üzerinden İran'ın Meşhed şehrine bağlanmaktadır. Herat, Afganistan sıradağları ve Horasan dağları arasındaki hâkim konumu, iklimi ve coğrafik uygunluğu ile bölgenin askeri bir üs olarak değer kazanmasını sağlamıştır.[10] Herat'ın İran ve Türkistan yollarına hâkim bölgede olması, önemini daha da arttırmıştır.[11] Bu sebeple İslâm coğrafyacılarından İbn-i Havkal, El-Makdisi ve Muhammed El-İdrisi gibi isimler Herat şehrini "Horasan'ın Tacı" olarak isimlendirmişlerdir. Emîn Ahmed-i Râzî ise Heft-İklim isimli eserinde sulak alanları ve otlaklarıyla büyük orduların savaş zamanlarında bir yerden başka bir yere hareket ederken durup dinlendikleri bu bölgeden "*Efsunlu Çiçek Bahçesi*" olarak bahsetmiştir.[12]

---

[1] Herman Vambery, "Herat's Importance", *Science 5*, (1885), 465-466.

[2] Herirud nehrinin Amel ve Sercengel adlı iki kaynağı vardır ve asıl kaynağı Kûh-i Baba dağının batı eteklerinden doğmaktadır. Herirud nehri, Kûh-i Sefid ve Kûh-i Siyah sıradağlarını, kuzeyden güneye büyük bir duvar gibi ikiye ayırmaktadır. Bu dar olan vadinin toprakları tarım açısından oldukça verimlidir. Herirud'un derinliği yaklaşık olarak 4000 metreye yakındır. İçme suyu ve tarım şiçin de kullanılmaktadır. Kûh Farsça bir kelime olup dağ anlamına gelmektedir. Sıfatı olan siyah ve sefid (beyaz) kelimeleri eski dönemlerde yön belirlemek için kullanıldığından, bu şekilde adlandırılmıştır. Bkz. Resul Puyan, *Coğrafya-yi Umumi-yi Vilayet-i Herat,* (Meşhed: 1388), 60-61.; W. Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", *Makaleler,* 3/179-180.; Rayizni Ferhengi, *Cumhur-i İslam İran-Herat, Dayiri'l Maarif Ustanı Herat,* (Herat: 1395), 42-43.

[3] Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler,* (İstanbul: 1987), 2; a. mlf., "Afganistan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: 1998), 402; Michael Gillet, "Afghanistan", *Journal of The Royal Central Asia Society LIII, (*London: 1966), 238-239.

[4] Arash Khazeni, "Herat", *Encyclopedia İrannica XII,* (İran: 2003), 203-205.

[5] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", 179-192; Ebu'l-Fida İsmail b. Ali el-Eyyûbî, *Ebul Fida Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan),* (İstanbul: 2017), 275, 345.

[6] Abdulhay Habibi, *Coğrafya-yi Tarikhi Afghanistan,* (Maiwand: 2005), 54.

[7] Cilifford Edmund Bosworth, *"Herat", Historic Cities of the İslamic World,* (Boston: 2007), 153-154.

[8] Mehmet Şahin, "*Timurlular Döneminde Herat'ta Sivil Mimari*", *Studies of The Ottoman Domain 11,* (2016), 79-96.

[9] Rafi Samizay, "*Herat: Pearl of Khurasan*", *Journal of te Islamic Enviromental Desing Research 2*, (1989), 86-93.

[10] Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, "Herat", (1986), 10/5196; Neslihan Durak,Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler. (Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi ASAM, 2000), 1-3.

[11] Orhan Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu,* (Malatya: 2011), 5.

[12]Vambery,*"Herat's Importance",* 5/465-467.

Herat'ın ipek yolu üzerinde bulunması ve İran, Türkistan, Hindistan arasındaki ticarette önemli bir mevki işgal etmesi, bu şehrin önem kazanmasını sağlamıştır. O sebeple tarih boyunca pek çok milletin ilgisini çekmiştir. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Helenistik, Pers, Arap ve Türk kültüründen kalma pek çok eser günümüze ulaşmıştır.[13] Yapılan arkeolojik ve tarihî çalışmalar, Herat'ın tarihinin oldukça eskiye dayandığını göstermektedir. Jeo-stratejik konumu sebebiyle pek çok defa el değiştiren Herat'ın kuruluşu ve tarih öncesi dönemiyle ilgili pek az bilgi olmasının yanında Eskiçağda bölge, Aryanların adına izafeten "*Aria*" ismini almıştır. Ahamenişler devrinde (M.Ö.550-530) bölgenin ismi "*Haravia*" olarak geçerken, Arap kaynaklarında "*Hare*, *Harev*", ve klasik kaynakların pek çoğunda "*Areia*" olarak geçmektedir. Zerdüştlük dininin kutsal kitabı olan Avesta'da ise bölgeden "*Haravia, Hayerova*" olarak bahsedilmiştir.[14] Bölgenin isminin Harirud ırmağından geldiği tahmin edilmekle birlikte Harirud isminin eski Farsçada "*Harayu*" yani *"Süratli"* anlamındaki kelimeden geldiği düşünülmektedir. Nitekim dünyanın birçok bölgesinde bir şehrin veya şehir merkezinin yakınındaki ırmaktan esinlenilerek adlandırılması oldukça sık karşılaşılan bir durumdur.[15]

Makedonyalı İskender'in M.Ö. 330'da çıkmış olduğu doğu seferinde zapt ettiği bölgelerden biri olan Herat ve çevresinde "Alexandria Ariorum" ile "Artokan" adlarında iki şehrin kurulduğu bilinmektedir. Ancak her iki şehrin de yeri tam olarak tespit edilememiştir. Bunun sebebi ise bölgede yeterli arkeolojik kazıların yapılmamış olması veya şehirlerin üst üste inşa edilmiş olabileceği düşüncesidir.[16] Batlamyus da *"Aria ülkesindeki İskenderiye"* ile alakalı bahisleri ve Heraksi'nin bahsettiği *Artokan* şehri, Herat'ın daha sonra Kertler zamanındaki İhtiyareddin olarak bilinen kısmı olma ihtimali büyüktür.[17]

Bu tarihî ve coğrafi temeller, Herat'ın sadece bir yerleşim merkezi değil, aynı zamanda siyasi krizlerin ve güç mücadelelerinin merkezinde yer alan bir şehir olarak şekillenmesine neden olmuştur. Makalenin devamında bu stratejik kimliğin, özellikle XIX. yüzyılda Afganistan'daki iç buhranlar bağlamında nasıl bir rol oynadığı detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

2. XIX. Yüzyıla Kadar Herat

M.Ö. 323 tarihinde Makedonyalı İskender'in ölümünden sonra, bu bölge Partlar ile Greko-Bactria Devleti arasında bir sınır bölgesi haline gelmiştir. Bactria Devleti'nin hâkimiyeti altında olan Herat, M.Ö. II. yüzyıl boyunca kuzeyden gelen İskitlerin tazyiki altında kalmıştır. Bu yüzyılın sonlarında Kuzey Hindistan'da hüküm süren Çandragupta Devleti ile giriştiği hâkimiyet mücadelesinde zayıflayan Bactria Devleti, M.Ö. II. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından yıkılmıştır. Bu tarihten sonra böylece Herat şehri İskitlerin yönetimine geçmiştir.[18]

İskitlerin Herat'taki bir asırlık idaresine ise Sasanîler son vermiştir. Bu dönemde Herat şehri, bir sınır şehri olmasının yanında önemli bir ticaret merkezi olarak bilinmektedir. Doğu-batı istikametinde ticaret yapan tüccarların önemli bir durağı haline gelen Herat'ta Sasanilere ait bir darphanenin bulunması ve burada gümüş ve altın sikkelerin bastırılması şehrin zenginliğini ve

[13]Marzia, "Ancient City of Herat Turned 3b000 Years Old This Year", *Afghan Women Writing Project,* http://awwproject.org/2015/08/ancient-city-of-heart-turned-3000-years-old-this-year/, *(08.01.2017).*
[14] Zeki Velidi Togan, "Herat", *İslam Ansiklopedisi,* (Eskişehir: 1997), 5/429.
[15] J. W. Vogelsang, "*Herat ii. History, Pre-İslamic Period", Encyclopedia İrannica,* (İran: 2003),12/205-206.
[16]Getzel Cohen, *"The Hellenistic Settlement in The East From Armenia and Mesopotamiato Bactria and India"*, *University of California Press,* (London: 1. Basım, 2013), 261.
[17] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", 179-192.
[18] Vogelsang, "Herat ii. History, Pre-İslamic Period", *205*-206; Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler I,* (Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002), 816-817

önemini ortaya koymaktadır.[19] Sasaniler döneminde şehir, idarede söz sahibi olan Dihkan[20] ve Merzubanlar[21] tarafından yönetilmiş olup Selçuklu dönemine kadar, Herat'ta bu yönetim biçimlerinin izlerini görmek mümkündür.[22]

Herat şehri, Sasanilerin hâkimiyetinin son iki yüzyılında, özellikle MS 420-565 yılları arasında, Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Akhunlar (Eftalit/Heptalitler) ile bir sınır şehri haline gelmiştir.[23] İki devlet arasında sürekli bir çekişme sahası olan Herat, VII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Müslüman Arapların hücumuna uğramıştır. 636 yılında gerçekleşen Kadisiye savaşında Medain'i kaybeden Sasaniler, Rey şehrine çekilmiş, ardından yapılan Nihavend savaşında ise Sasani topraklarının önemli bir bölümü İslâm ordularının eline geçmiştir.[24] Hz. Osman'ın emriyle Basra valisi Abdullah bin Amir, Herat'ın da bağlı bulunduğu Horasan'ı fethetmesi için Ahnef bin Kays'ı görevlendirmiştir. Kûhistan'da Akhunlarla yapılan savaşı kazanan Ahnef, 652 yılında Horasan'ı fethetmiştir.[25] İlk aşamada Herat'a askeri bir harekâttan kaçınan Ahnef bin Kays, şehirdeki halkın Araplara karşı olumlu duruşu sayesinde şehri savaşmadan ele geçirmiştir.[26] Böylece 653 yılına gelindiğinde Müslümanlar, Herat'ın da aralarında bulunduğu son Sasani kentlerini fethetmiş oldular.[27] Bu tarihten itibaren Herat'ın medeniyet sahnesindeki önemi gittikçe artmıştır. Şehrin stratejik ehemmiyeti dolayısıyla Müslümanların oldukça önem verdikleri Herat, sanat, bilim ve mimari alanda önceki yüzyıllarıyla kıyaslanamayacak derecede gelişme göstermiştir. Böylece oldukça önemli bir kültür birikiminin beşiği durumuna gelmiştir.[28]

Halife Muaviye devrinde (661-680) artan vergiler ve baskılar sebebiyle, Horasan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, Herat şehrinde yaşayan halk da 670'li yıllarda isyan etmiş ve bölgeye pek çok sefer yapılmıştır.[29] Herat ahalisi, H.150'de peygamberlik iddia eden Üstadsis'in gerçekleştirdiği isyana katılmış, güçlükle bastırılan isyandan sonra bölgeye ilk Heratlı kadı olan Malik bin Süleyman el-Hanefi'nin atanmasıyla bölge nispeten huzura kavuşmuştur. Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanacak olan karışıklıkların yaşandığı sıralarda Herat şehri de halifelik mücadelesinde olan Arap Kâbilelerinin bu çatışmalarını sürdürdükleri sahalardan biri haline gelmiştir.[30] Tâhirî ve Saffari hâkimiyetinin ardından Samaniler döneminde valilik merkezi olan Herat, yine bir sınır şehri olması sebebiyle önemini korumuştur.[31]

---

[19]Hamed Wahed Alikuzai, "A Concise Histroy of Afghanistan in 25 Volumes", *Trafford Publishing,* (2016), 137; Enver Konukçu, "Akhunlar", *Türkler I,* (Ankara: 2002), 1312.

[20] Dikhan ismi Farsçada köy anlamına gelen "dih" kelimesiyle nispet eki olan "-gan" ekinin birleşiminden oluşmuş, Arapçaya da buradan geçmiştir. Sasaniler devrinde sayıları bir hayli fazla olan soylu sınıfa karşılık gelmektedir. Faruk Sümer, "Dikhan", *İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: 1999), 289-290.

[21] Merzuban ismi ise Farsçada "sınır" anlamına gelen "marz" ve "bekçi" anlamına gelen "pan" kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşmuş sınır kumandanı anlamına gelmektedir. Bkz. Recep Uslu, "Herat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt XVII, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 215-219; Tahsin Yazıcı, "Mürzüban", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul: 2004), 55.

[22] Haşim Şahin-Yunus Arifoğlu, "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler", *Akademik İncelemeler Dergisi 3,* (2013), 362-387.

[23] Salim Cöhce, "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar", *Türkler I*, (Ankara: 2002), 816.

[24] Maria Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period", *Encyclopedia İrannica,* (İran: 2003), 12/206-211; Hakkı Dursun Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,* (İstanbul: 1989, 2. Cit), 69 vd.

[25] Ebu Ca'fer Muhammed ibn. Cerir et-Taberi, *Tarih-i Taberi (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi),* (Ankara: 1955), 94; Uslu, "Herat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998. 215-219.

[26] C. E. Bosworth, *The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz,* (Newyork: 1994), 153.

[27] İbrahim Sarıçam, İlk İslam Tarihi, (Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2000), 242.

[28] Vogelsang, "Herat ii. History, Pre-İslamic Period", 205-206.

[29] Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period", 206-211.

[30] Clauda Cahen, *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar***)**, (Ankara: 1990), 93 vd.

[31] Ahmed b. Yahya El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan, (*Ankara: 1978), 476; Uslu, "Herat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998. 215-219; C. E. Bosworth, *The History of The Saffarids of Sistan and The Maliks of Nimruz,* 114.

Alptigin ve Sebüktegin gibi Oğuz beylerinin Gazne'de hâkimiyet tesis etmesiyle birlikte ortaya çıkan Gazneliler Devleti zamanında Herat, Horasan ile birlikte bu devletin batı eyaleti haline yükselmiştir.[32] Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud'un şehrin hâkimiyetini resmen ele geçirdiği 998 yılından sonra Herat'ın iskân ve bayındırlık açısından gelişimi ve önemi kademeli bir şekilde artmaya başlamış, Gazneliler Devleti'nin altı darphanesinden biri de bu şehre kurulmuştur. Bunun yanında Gazneliler ordularını ve diğer askeri kurumlarını güçlendirebilmek için bölgede ağır vergi politikaları uygulamışlardır. Bunun bir sonucu olarak bölgedeki toprak sahipleri, 1006-1008 yıllarındaki Karahan istilasını ve ileriki yıllarda gerçekleşecek olan Selçuklu hâkimiyetini olumlu karşılamış ve desteklemişlerdir.[33]

Herat şehri, Selçukluların Horasan'a geçişiyle birlikte bir kez daha önemli bir çekişme sahası haline gelmiştir. Gazneli hâkimiyetindeki bu bölgede yerleşmeye çalışan Selçuklular, 1030'da şehri kuşatmış fakat ağır kayıplar vererek geri çekilmişlerdir. Ancak ertesi yıl Nişabur ile beraber Herat da Selçuklu kuvvetlerine teslim olmuştur.1040 Dandanakan savaşından sonra ise bölge Musa Yabgu'nun idaresine verilmiştir.[34] Ancak Gazneli Sultanı Mevdud zamanında geri alınan Herat'a Selçuklular defalarca hücum etmelerine rağmen şehir; ancak Sultan Alparslan zamanında geri alınabilmiştir.[35]

1141 yılında yapılan Katvan savaşında Karahitaylar'a karşı alınan yenilgi sonrası Selçuklu Sultanı Sencer, dış tehditlerin yanında iç isyanlarla da mücadele etmek durumunda kalmıştır. Bu dönemde Selçuklulara bağlı Herat valiliğini yürüten Ali Çetri'nin, Gur hâkimi Hüseyin bin Hüseyin ile ittifak edip isyan çıkarması üzerine Sultan Sencer Merv'den yola çıkıp Herat yakınlarına gelmiş ve burada yaşanan çetin bir savaşın neticesinde Ali Çetri ile Hüseyin bin Hüseyin'i esir almış ve Herat şehrini elinde tutmayı başarmıştır.[36]

Gıyaseddin Muhammed ve kardeşi Muhammed Şehabettin Guri liderliğinde başkent Firuzkûh'da oldukça güçlü bir yönetim kuran Gurlular, 1164 yılında son dönem Selçukluların Herat emiri olan Taceddin Yılduz ile girdikleri mücadelede onu öldürerek Herat ve Badgis'i hâkimiyetleri altına almışlardır.[37] Şehirdeki Türklerin davetiyle burayı tekrar hâkimiyet altına almış olan Selçuklu emirlerinden Müeyyed Ay-Aba ile Herat için çetin bir mücadele veren Gurlular son olarak 1175 yılında Herat şehrini tamamen ele geçirmişlerdir.[38] Genellikle dağlık olan coğrafyalarına göre düz ve diğer şehirlere oranla daha alçak olan Herat şehri, Gurluların batıya karşı elinde tuttukları önemli bir stratejik mevki olmuştur.[39]

1208 yılına kadar Gurluların elinde bulunan Herat şehri, bu tarihten sonra Harezmşahların eline geçmiş ve 1221 yılına kadar bu devletin hakimiyetinde kalmıştır.[40] Herat şehri 1221 yılında Horasan'ın diğer bölgeleri gibi Cengiz Han'ın oğlu Tuluy tarafından ele geçirilmiş, fakat Tuluy, Herat ahalisinin teslim olması üzerine şehirde yağma gerçekleştirmemiş yalnızca şehrin

[32] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", 180-181; Erdoğan Merçil, "Gazneliler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* 13/481; Uslu, "Herat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998. 215-219.
[33] Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period",12/206-211.
[34] Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan***,** (İstanbul: 1. Basım, 2012), 47.
[35] Uslu, "Herat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998. 215-219.
[36] Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan,* 81.
[37] Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period",12/206-211.
[38] Bosworth, "Herat", 153-154.
[39] Samizay, "Herat: Pearl of Khurasan", 86-93.
[40] İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221),* (Ankara: 2000), 38 vd.; Tuba Kalkan, "Sultan Şahruh Döneminde Herat Ekonomisi", *The Journal of Academic Social Science Studies 31, (*2015), 523-538.

savunmasında görev alan 12.000 askerin öldürülmesi emrini vermiştir.[41] Aynı yıl Celaleddin Harezmşah'ın Moğol kuvvetlerine karşı Pervan bölgesinde aldığı galibiyetin etkisiyle şehir halkının ayaklanıp Tuluy'un vekillerinden birini, Ulu Cami içerisinde öldürmesi üzerine 1222 yılında şehir Elçigiday Noyan tarafından zabt edilip tamamen yağmalanmıştır.[42]Bu olayda Moğollar, şehri yerle bir edip, halkın büyük bir bölümünü kılıçtan geçirmişlerdir.[43] 1236 yılına kadar enkaz halinde kalan Herat'ta, ancak Ögeday Han zamanında tekrar onarım çalışmaları başlatılmıştır.[44]

Cengiz Han'ın torunu Mengü Han zamanında (1251-1259) aslen Gurlu olan ve Herat yakınlarındaki Haysar kalesinde hâkimiyetini sürdüren Şemseddin Muhammed Kert, Herat'ı ele geçirmiştir.[45] Bu tarihten itibaren Herat eski hareketliliğine ve bölgedeki stratejik önemine tekrar kavuşmuştur. Zira Merv ve Belh'in harabe halinde kalmış olmasından dolayı Batı Asya'dan Doğu Türkistan'a ve Hindistan'dan güneydoğuya giden ticaret yolu Herat'a yönelmiştir.[46] Herat'ın Kert yönetimine geçmesinden sonra şehrin önemli bir bölümü yeniden inşa edilmiş, özellikle Fahreddin Kert zamanında birçok caminin yanında İhtiyareddin adıyla bilinen ve günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan Herat kalesi inşa edilmiştir.[47]

XIV. yüzyıla gelindiğinde tekrar bölgenin en önemli şehirlerinden biri haline gelen Herat'ın imarı tamamlanmıştı. Bu dönemde Türkistan'ın yeni fatihi Timur'un askeri faaliyetleri Horasan'a yönelmiş ve bölgede hüküm süren beyler ile Timur arasında iyi ilişkiler kurulmuştu. Son Kert hükümdarı Muizeddin Kert'in 1370 yılında ölmesiyle yerine oğlu Gıyaseddin Pir Ali geçmiş ve babasının yürüttüğü politikanın aksine bir tutum izleyerek Timur'un 1379 yılında düzenlediği kurultaya katılmamıştır.[48] Öte yandan tüm Horasan bölgesinde Kertler, Serbedarlılar, Togatimurlular ve Muzafferiler arasında sürüp giden mücadelelerden dolayı bölgede karışık ve ele geçirilmeye uygun bir politik iklim söz konusu olmuştur. Bu durumdan yararlanmak isteyen Timur, 14 yaşındaki oğlu Miranşah'ı ordunun başında Horasan'a göndermiş ve kendisi de ardından Herat üzerine yürümüştür.[49] 1381 yılında Herat önlerine gelen Timur'a karşı şehir dışında yapılan mücadeleyi kaybeden Gıyaseddin Pir Ali şehre çekilmiş, bunun üzerine şehri kuşatan Timur, belirlediği verginin ödenmesi durumunda halkın canını ve mallarını bağışlayacağını bildirmiştir. Timur'un şehri tahrip etmesinden korkan Herat halkının baskılarıyla şehir teslim olmuş ve böylece Moğollar zamanında yaşanan acının önüne geçilmiştir.[50]

Timur'un bu fethi ile Herat'ın altın çağı başlamıştır. Herat şehri bu tarihten sonra Timur ve haleflerinin fetihlerden ele geçirdiği zenginliklerden önemli ölçüde yararlanmış ve bölgenin kültürel ve siyasi anlamda en önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Timur döneminde Herat şehrine yapılan mimari eserlerin şehrin çehresini muazzam derecede güzelleştirmesinin yanı sıra Timur devri mimarisinin özgün bir üslubunu da oluşturmuştur.[51]

[41] Bosworth, "Herat", 153-154.
[42] Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period", 12/206-211; Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", 179-192.
[43] Colin Paul Micthell, "Herat", 319
[44] Bosworth, "Herat", 153-154; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa,* (Ankara: 2013), 147.
[45] Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period", *12/*206-211.
[46] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu",179-192.
[47] Mitchell, "Herat",319-320; Barthold, "Herat ve Herirud Boyu",179-192.
[48] İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, (Ankara: 1. Basım, 1994), 12.
[49] İsmail Aka, *Timur ve Devleti,* (Ankara: 3. Basım, 2014), s.16.
[50] a. mlf., *Timur ve Devleti*, 16.
[51] Mehmet Şahin, "Timurlular Döneminde Herat'ta…", 79-96.

Timur'un şehri fethetmesinden sonra 1397 yılına kadar oğlu Miranşah burada hüküm sürmüş, bu tarihten sonra Timur'un diğer oğlu Mirza Şahruh, Herat şehrinin yönetimine gönderilmiştir.[52] Timur'un ölümünden sonra tahta çıkan Mirza Şahruh, muhasara sırasında tahrip edilen Herat'ın surlarını onarmış, bunun yanında şehrin imarı ile ilgilenmeleri için Emir Firuzşah ve Alike Kökeltaş'ı görevlendirmiştir.[53] Bu dönemde kale civarında yer alan bir medrese ve hangâh inşa edilmiştir. Mirza Şahruh döneminde Herat, Timur devletinin merkezi haline gelmiştir. Mirza Şahruh'un öldüğü 1447 yılına kadar şehrin pazarı genişletilmiş, önceki dönemlere ait camiler ve medreseler onarılmış, bunun yanında sanayi üretiminde büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bunların sonucu olarak Herat, bölgedeki diğer şehirler üzerinde de önemli bir hâkimiyet kazanmıştır.[54]

Herat şehri tüm bu ilerlemelerine rağmen en parlak zamanını, Timurlu Mirza Hüseyin Baykara'nın 1469-1506 yılları arasında 38 yıl süren hükümranlığı döneminde yaşamıştır. Bu dönemde yönetimin ileri gelenlerinin yaptırdığı köşkler, büyük ve görkemli binalar bulunmaktadır. Yapıların duvarları çinilerle ve resimlerle bezenmiştir. Tüm bunlar şehirdeki sanat algısının gelişmesine ve sanatçıların korunmasına vesile olmuştur. Bu dönemde Hüseyin Baykara tarafından yaptırılan Cihanârâ Sarayı, Herat'ın mimari ve kültürel ihtişamının zirvesini temsil etmiştir. Sarayın etrafında süs bahçeleri, havuzlar ve dört tarafında imaret bulunmaktaydı ve saray dönemin en görkemli yapıtlarından biriydi.[55] Bunun yanında Mirza Hüseyin Baykara şehre "Şifaiye" ismi verilen tıp okulu ve hastane de inşa ettirmiştir. Herat'ın bu parlak devrinde Mirza Hüseyin Baykara'nın olduğu kadar veziri olan Ali Şir Nevaî'nin de etkisi büyüktür. Ali Şir Nevaî, Bağ-ı Şah adlı sarayı ve külliyesiyle şehrin en görkemli eserlerini yaptırmıştır.[56]

XVI. yüzyılda, Şeybanilerin 1507-1510 yılları arasında bölgedeki hâkimiyetleri ile Herat'taki Timur hanedanının hükümranlığı sonlanmış ve Herat ile beraber tüm Horasan'da Safevi ve Şeybani mücadelesinin oluşturduğu kargaşa baş göstermiştir.[57] 1510 yılında Şah İsmail bölgeyi fethetmiş, bu dönemde tarih boyunca büyük çoğunluğunun Sünni olduğu Herat şehrinde, Şii azınlık ile Sünniler arasında zaman zaman karşılıklı çatışmalar yaşanmıştır. Bundan dolayı şehir bu dönemde askeri yöneticiler tarafından yönetilmiştir.[58]

XVII. yüzyılın başlarından itibaren Safevîler ile Baburlular arasında bir çekişme sahası haline gelen Kandahar'da Baburlular adına idareyi ele alan Gılcaylar, bölgenin diğer önemli aşiretlerinden Abdalîleri Herat'a sürmüştü. Bu tarihten itibaren Herat'ta güçlenen Abdalîler, Safevîlerin hizmetinde bölgenin askerî kuvvetini oluşturmuşlardır.[59] 1731 yılında Herat'ı ve 1738

[52] Lisa Golombek, "The Resillience of the Riday Mosque: The Case of Herat*", In Muqarnas I: An Annual on Islamic Art and Architecture,* (Yale University Press, 1. Basım, 1983), 102; Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme,* (Ankara: 1987), 98-109.
[53] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu",179-192; Hayrunisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*, (İstanbul: 2015), 63.
[54] Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period", *12/*206-211.
[55] Mehmet Şahin, "Timurlular Döneminde Herat'ta…", 79-96.
[56]Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih,* (Ankara: 2006), 74; Uslu, "Herat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1998. 215-219.
[57] Szuppe, "Herat III. History, Medieval Period", *12/*206-211.
[58] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", 179-192.
[59]Orhan Yazıcı, "Safevi Hanedanlığının Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 47*, (2016), 312; Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* (Ankara: 2018), 49.

yılında Kandahar'ı ele geçiren Nadir Şah Afşar, ordusunda Abdalîleri istihdam ederek bölgeyi onların vasıtasıyla idare etmiştir.[60]

Nadir Şah Afşar'ın 1747 yılında öldürülmesiyle onun hizmetinde yer alan Abdaliler, İran'dan ayrılarak Kandahar'a gelip burada Afgan Şahlığı'nı kurdular. Bu Şahlığın ilk kurucusu Abdalilerin Sadozay koluna bağlı olan Ahmed Han'dı. Ahmed Han, kendisi Şah unvanını alırken, aşireti olan Abdalîler de Dürrânî adını aldı.[61] Bu tarihten itibaren Kandahar merkez olmak üzere doğuda İndus nehri, batıda Horasan, kuzeyde Ceyhun nehri, güneyde Hind okyanusuna kadar büyük bir devlet haline gelen Dürrânîler zamanında Herat şehri, devletin batıdaki sınır şehri olmuştur.[62]

Nadir Şah Afşar'ın 1747 yılında öldürülmesinden sonra Herat şehri İranlılar ve Afganlar arasında önemli bir mücadele alanı olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum İran yönetiminin şehirdeki egemenlik iddiasından vazgeçtiği 1857 yılına kadar devam etmiştir. Kaçar hanedanları zamanından beri İranlıların nüfuz bölgesi olan şehir, İran hanedanlarınca kendilerine bağlı reislere, gerektiğinde asker yardımında bulunmak üzere, korunmaktaydı. Daha önce Timurlulara başkentlik yapmış ve Safeviler tarafından ikinci başkent olarak kullanılmış olan Herat şehri, XVIII. yüzyıla gelindiğinde stratejik bölge olarak güç mücadelesinin önemli alanlarından birini oluşturmuştur.[63]

Öte yandan Afganistan devletini kuran Ahmed Şah, kanser hastalığının ilerlemesi ve ölümünden sonraki taht kavgalarına meydan vermemek için büyük bir meclis toplayarak altı oğlu arasından o dönemde Herat valisi olan, şehzade Timur'u halefi ve tahtının tek varisi ilan etmiştir.[64] Şehzade Timur, iyi eğitim almış ve küçük yaşlardan itibaren babasıyla birlikte savaşlara katılmıştır. Şehzade Timur, hem birçok savaşlarda komutanlık görevi yapmış hem de Sind, Pencâb ve Herat gibi vilayetlerde valilik yapmıştı. Ahmed Şah'ın şehzade Timur'u tahtın varisi ilan etmesi üzerine, içlerinde şehzade Süleyman'ın kayınpederi Vezir Şah Veli Han'ın da bulunduğu devletin ileri gelenleri, Kandahar'da valilik görevi yapan Süleyman'ın tahta getirilmesini daha uygun görmüşlerdir.[65]

Babasının hastalığının ciddiyetini duyan şehzade Timur, Kandahar'a gelmek için ordusuyla Herat'tan ayrılmış, Vezir Şah Veli Han, damadı olan şehzade Süleyman'ı tahta çıkartmak istediği için şehzade Timur'un bu ziyaretini engellemek istemiş ve şehzade Timur'un babasını tahttan indirip kendisinin tahta çıkacağına dair bir şayia yaymaya başlamıştır. Kandahar halkı arasında duyulan bu haber karışıklıklara neden olmuş, Kandahar'da meydana gelen bu karışıklıklar sebebiyle Şehzade Timur ordusunu şehrin dışında bırakarak kendisini karşılamaya gelenlerle birlikte babasının huzuruna çıkmıştır. Babasını son defa gören Timur Şah, kıymetli hediyeler ve şahlık tacıyla Herat'a dönerken, bunları padişahlık alameti olarak görmüştür. Ahmed Şah, 23 Ekim 1772'de elli yaşında iken hastalığı nedeniyle hayatını kaybetmiştir.[66]

Ahmed Şah'ın vefatı üzerine Vezir Şah Veli Han, Şehzade Timur ve diğer şehzadelerin gelmesini beklemeden şehzade Süleyman'ı Afganistan'ın yeni şahı ilan etmiştir. Bu haberi duyan şehzade

---

[60] Mehmet Saray, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", Turkish *Journal of History,* (2011), 397.
[61] a. mlf., "Ahmed Şah Dürrani", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul:1989), 133-134.
[62] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", 179-192.
[63] Amanat, "Heratvi The Question Of Herat", *Encyclopedia İranica,* (2003),12/219-224.
[64]Oğullarının isimleri; Timurşah, Süleyman, Şahap, İskender, Darab, Perviz, Sencer, Yezdan'dır.Ali Kuli Mirza, *Tarih-i Vakayı ve Sevanih-i Afganistan,* (Tahran: 1372), 33; Muhammed Seyyidi Feyzi, *Afganistan ve Cihan Der Karn-ı Hicdehum ve Nozdehum,* (Los Angeles: 2011), 72.
[65] Orhan, Yazıcı. Timur Şah Dürrani. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017.103.
[66] Mehmet Saray, "Ahmed Şah Dürrani", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* (İstanbul;1989), 2/134.

Timur, güçlü bir orduyla Kandahar'a doğru yola çıkmış ve Kandahar-Herat yolunda Vezir Şah Veli Hanı, iki oğlunu ve iki yeğenini idam ettirmiştir.[67] Haberi alan Süleyman Şah, şehzade Timur Şah'tan af dileyip biat ettiğini bildirmiştir.[68]

Timur Şah'ın hükümdar olmasıyla Süleyman Şah'ın Kandahar'daki üç aylık saltanatı da sona ermiştir. Afganistan üzerinde mutlak bir hâkimiyet kurmak isteyen Timur Şah, bu dönemde Afganistan'da merkezi otoritenin zayıflamış olmasından ve aşiret reislerinin iktidar üzerindeki etkilerinin artmış olmalarından dolayı başarılı olamamıştır.[69]

Babası Ahmed Şah'ın 25 yıllık saltanatı boyunca geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Afgan Devleti, Timur Şah döneminde tam olarak merkezileşmesini tamamlayamamıştır. Merkeze uzak olan bölgelerdeki yerel idareciler, federatif bir bağ ile merkeze bağlanmışlardır. Ancak bu yerel idareciler kendi bölgelerinde etkin bir nüfusa sahip olmuşlar ve bu durumu dönemin merkezi Kandahar'a karşı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmışlardır. Merkeze olan tek bağları vergi vermek ve asker göndermekten ibaret olan aşiret reisleri, payitahttaki temsilcileri aracılığıyla verilen kararlarda da etkili olmuşlardır. Ahmed Şah döneminden beri kendilerini devletin ortağı olarak gören Hanlar, Timur Şah'ın iktidarına da ortak olmaya çalışmışlardır. Bu sebepten dolayıdır ki Timur Şah, iktidara geçtiği ilk zamanlarda hanların devlet ricaline ortak olmak istemeleriyle Kandahar'da ciddi bir direnişle karşı karşıya kalmıştır.[70]Timur Şah taraftarları ve muhalif hanların arasında çekişmeler baş göstermiştir.

Timur Şah Kandahar'da otoritesini tekrar tesis etmek için Belucistan hâkimi olan Nasır Han Beluç'a mektup göndererek, himayesinde bulunan Vezir Şah Veli Han'ın oğlu, Şir Muhammed Han'ı kendisine göndermesini istemiştir. Ayrıca Peşâver'de bulunan Şehzade İskender ve Serdar Cihan Han'a da kardeşi ile birlikte bir mektup göndermiştir. Nasır Han Beluç, Timur Şah'ın emrine itaat etmemiş buna mukabil Cihan Han kardeşi İskender ile birlikte Kandahar'a gitmiştir. Timur Şah'ın diğer kardeşi Şehzade Perviz de Kâbil'den Kandahar'a gelmiştir. Böylece Timur Şah kardeşlerini Kandahar'a getirerek yeniden taht mücadelesinin oluşmasını engellemek istemiştir. Bunun yanında Timur Şah, başlangıçta hüsn-ü kâbul ile karşıladığı Cihan Şah, Şehzade İskender ve Zaman Han'ı hapsettirerek bir süre işkence etmiş ve serbest bıraktıktan sonra Dürrânî Hanlarının diğer vilayetlerde güç devşirmelerinin önüne geçmek ve onları kontrol altında tutmak için Kandahar'dan dışarı çıkmalarını yasaklamıştır. Bu dönemde Kandahar'da Dürrânî ve Gılcaylar gibi çok güçlü aşiretler bulunmaktaydı. Kandahar'da alınan kararlarda bu iki aşiret liderlerinin müdahil olmaya çalışmaları, Timur Şah'ı Kandahar dışında yeni bir başkent arayışına itmiş ve başkenti Kâbil'e taşımıştır. Afganistan'daki güçlü aşiretlerin etkisinden uzak olması sebebiyle bu şehri seçen Timur Şah, Kandahar'da kaldığı sekiz aydan sonra devlet erkânını, orduyu ve hazineyi yeni başkent Kâbil'e taşımış ve Bâlâhisar'a yerleşmiştir.[71]

Başkenti değiştirerek devraldığı devletin yapısında köklü değişiklikler yapma düşüncesinin ilk adımını atan Timur Şah; hazine, ordu ve bürokraside etkinliğini arttırabilmek için güçlü bir mali

[67] Orhan, Yazıcı. Timur Şah Dürrani. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017. 110-111.
[68] Mehmet Saray, *Dünden Bugüne Afganistan,* (İstanbul: 1981), 37.
[69] Feyzi, *Afganistan ve Cihan Der Karn-ı Hicdehum ve Nozdehum,* 74.
[70] Orhan, Yazıcı. Timur Şah Dürrani. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017. 113; Muhammed Hüseyni, *II. Abdülhamid Döneminde Afganistan'da İngiltere-Rusya Rekabeti ve Osmanlı Siyaseti (1876-1909),* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi, (Eskişehir: 2016), 7.
[71] Mir Gulam Muhammed Gubar, *Afganistan Dar masir-i Tarih I,* (Kabil: 2015), 373; Orhan, Yazıcı. Timur Şah Dürrani. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017. 115-143.

yapı oluşturmaya karar vermiştir. Bu minvalde çeşitli vilayetlerdeki hanlara kiraya verilmiş olan topraklardan vergilerin muntazam alınabilmesi için bir ferman çıkarmıştır. Şikârpur bölgesini Ahmed Şah zamanında kiralayan ve hanedana mensubiyeti dolayısı ile hükümetle anlaştığı vergi miktarını ödemeyen Abdulhalik Han Sadozay, fermana şiddetle tepki göstermiştir.

Timur Şah'ın kendisi ile beraber Kandahar'dan Kâbil'e taşıyarak gözetim altında tuttuğu muhalif Dürrânî Hanları ve Kandahar'daki Timur Şah karşıtı eşrâfın varlığının farkında olan Abdulhalik Han Sadozay, öncelikle Kandahar'a giderek oluşturduğu isyan kuvvetlerinin başına geçmiştir. Daha sonra Timur'un on yaşındaki oğlu Hümayûn'u hapsetmiştir. İsyan birlikleri Kandahar'daki devlet hazinesine el koyup yaklaşık 600.000 rupi haraç toplamışlardır. Herat, Sind, Belucistan ve diğer vilayetlerden topladığı 25.000 kişilik orduyla Kâbil'e hareket eden ve öncelikle Gazne şehrini ele geçiren isyancı birlikler, Timur Şah ile Kâbil dışında Şeşgav bölgesinde karşılaşmışlardır. İsyan birliklerinde yer alan Mihrap Han, Payende Han, Barakzay ve Dildar Han gibi nüfuzlu hanların, Timur Şah'ın topçu birlikleriyle kuvvetlendirdiği 10.000 kişilik ordusuna katılmasıyla zayıflayan ve ağır bir hezimete uğrayan isyancılar dağılmış, liderleri Abdulhalik Han esir edilmiştir. Savaş sırasında kendi tarafına geçen hanları ödüllendiren Timur Şah, Kandahar'a giderek kalan muhalifleri de idam ettirmiştir. Bu isyan neticesinde Dürrânîler'e güveni azalan Timur Şah, devletin önemli kademelerine isyanda kendisine başından beri yardım eden Hazara ve Kızılbaşlardan kişileri buraya tayin etmiştir. Yaşanan savaş Timur Şah'ın birliklerini ve hazineyi Kâbil'e taşıması kararının isabetli olduğunu göstermiştir. Zira Dürrânîler'in bu şehirdeki nüfuzunun azlığı isyanın başarısız olmasına önemli ölçüde etki etmiştir. Bu isyan hareketinden sonra Timur Şah 1776 yılında Kâbil'i resmen başkent ilan etmiştir. Başkentin Kandahar'dan Kâbil'e taşınmasının nedenlerinden biri de Timur Şah'ın Hindistan'a yapmak istediği seferlerdir.[72]

Timur Şah, babası Ahmed Şah'tan kalan büyük imparatorlukta emniyeti sağlamak amacıyla, 1772-1774 yılları arasında kuzey Hindukuş'ta bulunan Kubat Han ve çevre emirliklerin çıkardığı ayaklanmayı bastırarak kontrolü eline almıştır.[73] Diğer yandan Timur, Pencâb'ta çıkan ayaklanmayı bastırmak için Afgan valilerinden gerekli mali desteği karşılamak istemişse de Sind valisi bu talebe karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Abdülhalik ve diğer hanlıklar, Timur'un oğlu Hümayûn'un elinde bulunan Kandahar'ı işgal edip başkent Kâbil'e doğru harekete geçmişlerdi. Timur'un birlikleri, bu sırada Kuzey Hindukuş'ta seferde olduklarından Kızılbaş hanlarının yardımıyla Kâbil ve Gazne arasında kalan bölgedeki savaşta Sind valisi Abdülhalik'in ordusu durdurulmuş ve Abdülhalik mahkûm edilmiştir. Timur Şah ayrıca Sind valisini destekleyen hanları cezalandırarak vergiye tabi tutmuştur.[74]

Timur Şah'ın katı siyaseti hanlıklarla arasının daha kötü olmasına neden olmuştur. Timur Şah, ülkesinde isyan ihtimallerini önlemek ve huzuru tekrar sağlamak için sorunları olanları saraya davet etmiştir. Gılcaylardan Eşref Şah'ın oğlu Muhammed Emin Han, Timur Şah'ı sarayda ziyaret etmiştir. Timur Şah, Muhammed Emin Han'a eskiden hâkimiyetlerinde olan Kalat-ı Gılcaî'nin idaresini tekrar vermiştir. Böylelikle Gılcayların isyan etme ihtimalini ortadan kaldırmıştır.[75]

İç karışıklıkları bastıran Timur Şah, devlet yönetiminde de kalıcı değişiklikler yapmayı hedeflemiştir. Herat Valiliği zamanında Babür ve İran yönetiminin yaşadığı aşiret kaynaklı iç

[72] Orhan, Yazıcı. Timur Şah Dürrani. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017.123; M. Muhammed Sadık Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I,* (Meşhed: 1371), 151.
[73] Gubar, *Afganistan Dar masir-i Tarih I,* 477.
[74] Hüseyni, *II. Abdülhamid Döneminde…* 7.
[75] Orhan, Yazıcı. Timur Şah Dürrani. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017. 123.

karışıklıklardan önemli dersler çıkaran Timur Şah, babası Ahmed Şah'ın savaş zamanında biatlarını almak koşuluyla serbest bıraktığı aşiretlerin gücünü azaltarak Ahmed Şah döneminin tam tersi bir devlet anlayışını benimsemiştir. Göçebe yaşayan Sünni Dürrânî aşiretlerinin yerine yerleşik yaşayan Tacik, Hazara ve Kızılbaş gibi kabilelerle iş birliği yaparak selefi Ahmed Şah'ın kurduğu kabileler federasyonu sisteminden memnun olan Dürrânî aşiretlerine üstünlük sağlamıştır.[76]

Bu tarihî ve coğrafi temeller, Herat'ın sadece bir yerleşim alanı değil, aynı zamanda siyasi krizlerin ve güç mücadelelerinin merkezinde yer alan bir şehir olarak şekillenmesine neden olmuştur.

3.Timur Şah Sonrası Afganistan'da Taht Mücadeleleri ve Merkezi Otorite Sorunu

Timur Şah Kandahar'dan Kâbil'e başkenti taşımakla iktidarda söz sahibi olmak isteyen kişileri merkezden uzaklaştırmıştı. O döneme kadar hükümet işlerinde olan aşiret reislerinin yerine işinin ehli olan kişileri görevlendirerek kendisine sadık bürokratik bir zümre oluşturmayı başarmıştı. Ancak hükümette yapmış olduğu değişiklikler ile merkezi bir devletin temelini atmış olsa da oğullarını vali olarak diğer şehirlere tayin etmesi, merkezi otorite üzerinde yeni bir tehdidin oluşmasına zemin hazırlamıştı. Valilik yapan şehzadelerin askeri güç bulundurma, vergi toplama yetkilerine sahip olmaları kendilerinin bağımsız hareket etmelerine sebep olmuştu. Bu durum da her ne kadar merkezi idare aşiret reisleri ve hanların uzaklaştırılmasıyla güçlendirilmeye çalışılmışsa da şehzadelerin vali olarak tayin edilmeleri mevcut merkezi idareyi zayıflatmasına sebep olmuştu.

Afganistan'da yirmi yıl hükümdarlık yapan Timur Şah, herhangi bir veliaht tayin etmeden 1793 yılında Peşâver'de vefat etmişti.[77] Timur Şah iktidarda iken oğullarından Şehzade Hümayûn Kandahar'da, Şehzade Mahmud Herat'ta, Şehzade Abbas Peşâver'de, Şehzade Zaman Kâbil'de, Şehzade Şücaü'l-mülk Gazne'de ve Şehzade Kühendil Keşmir'de valilik görevlerinde bulunuyorlardı.[78] Timur Şah'ın beklenmeyen ölümü üzerine oğulları arasından kimin Kâbil'de saltanat tahtına çıkacağı konusu Afganistan tarihinde yeni bir dönemi başlattı. Onun veliaht tayin etmeden ölümü ve birden çok şehzadenin tahtta hak iddiasıyla ortaya çıkmasıyla Afganistan'da aynı zamanda iç buhran dönemi olarak adlandırılacak olan taht kavgalarının yaşanmasına sebep oldu.

Timur Şah'ın 33 oğlu arasından veliaht göstermeden ölmesi, Afganistan'ı iç buhrana sürüklemişti. Timur Şah öldükten sonra Kâbil valisi olan oğlu Şehzade Zaman, bir yandan babasının defin işleriyle uğraşırken diğer yandan kardeşlerini başkente davet etmişti.[79] Bu sırada oldukça nüfuz sahibi olan Feyzullah Han, Payende Han, Abdülgaffar Han, Feth Han gibi devletin ileri gelenleri de desteklemiş oldukları şehzadelere mektuplar yazarak onları merkeze çağırmışlardı. Şehzadelerden Kandahar valisi Hümayûn ile Herat valisi Mahmud bu davete icabet etmediler. Kâbil'de yapılan toplantı neticesinde Barakzaylardan Payende Han'ın da aralarında bulunduğu bazı devlet adamlarının tam desteğini alan Şehzade Zaman, 23 Mayıs

[76] Orhan, Yazıcı. Timur Şah Dürrani. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017. 115-143.
[77] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir-I*, 181.
[78] Feyz Muhammed Katib, *Sirâc'üt-Tevarih* (Kabil: 1952), 1/46-47.
[79] Gubar, *Afganistan Dar Masir-i Tarih-I*, 379; Muhammed Nabi Serveri, *Tarih-i Muasır-ı Afghanistan* (Kabil: 2010), 20.

1793'te tahta çıktı. Zaman Şah'ın ilk icraatı ise merkezde toplantıya katılan kardeşlerini Bâlâhisar'da hapsetmek oldu.[80]

Kâbil'de Şehzade Zaman'ın "Şah" ilan edilmesine ilk itiraz Kandahar valisi Şehzade Hümayûn ve Herat valisi Mahmud'dan geldi. Her iki şehzade de kardeşleri Zaman'ın Şahlığını kabul etmediler. Üstelik Şehzade Hümayûn kendisini Kandahar'da Şah ilan etti.[81] Bu olay Afganistan tarihinde yaklaşık 40 yıl sürecek taht kavgalarını ve büyük bir iç buhran dönemini de birlikte getirdi. Zaman Şah saltanatı ele aldıktan sonra kardeşlerine sulh yapmak amacıyla mektup göndermiş ancak şehzade Hümayûn, babası Timur Şah tarafından Kandahar valiliğine atandığını ve buranın kendisine ait olduğunu, Zaman Şah'ın şahlığını da tanımadığını belirtmişti. Bunun üzerine Zaman Şah, Payende Han öncülüğündeki ordusunu Kandahar üzerine sevk ederek kardeşi Hümayûn'u buradan çıkardı ve yerine henüz yedi yaşında olan kendi oğlu Kayser'i Kandahar valisi tayin etti.[82]

Kandahar'ın kolaylıkla ele geçirilmesi ve Hümayûn'un işbaşından uzaklaştırılması üzerine Herat valisi Mahmud, Zaman Şah'a haber göndererek af dilemiş ve itaatini bildirmişti. Böylece kısa süre içerisinde Afganistan'ın tamamında iktidarını sağlayan Şehzade Zaman, hemen Afganistan'ın en büyük gelir kaynaklarından olan Pencâb vilayetindeki meselelere eğilmeye başladı. Buraya bir sefer yaparak bölgede zayıflayan hâkimiyetini perçinlemeyi hedeflemekteydi. Ancak Hindistan hâkimiyeti için Peşâver'e doğru hareket ettiği sırada kardeşi Hümayûn'un tekrar Kandahar'a gelerek şehrin hâkimiyetini ele geçirdiği haberini aldı. Aynı anda Buhara Emiri de Belh'i işgal etmiş ve bölgedeki diğer hanlıkları isyana teşvik etmişti. Bunun üzerine Zaman Şah Hindistan seferini erteleyerek Kandahar üzerine yürüdü ve Hümayûn'u yakalatıp gözlerine mil çektirdi.[83] Bu haber üzerine Buhara Emiri, Zaman Şah'ın bölgeye bir sefer yapmasından çekinip Belh'i terk etti.[84]

Timur Şah'ın ölümünden istifade eden Sind ve Pencâb zemindarlarının isyanını bastırmak ve bölgede tekrar Afgan hâkimiyetini sağlamak amacıyla 1794 yılında harekete geçen Zaman Şah, bu defa Herat valisi olan kardeşi Şehzade Mahmud'un isyan haberini aldı. Muhammed Han Alizay'ın desteğiyle Kandahar'a gelen Şehzade Mahmud buranın hâkimiyetini ele geçirmişti. Bu haber üzerine Zaman Şah, Sind zemindarını vergiye bağlayarak Kandahar'a döndü. Kandahar yakınındaki iki kardeşin kuvvetleri Girişk önlerinde karşı karşıya geldi. On beş gün süren çetin bir savaştan sonra Mahmud büyük bir mağlubiyete uğradı ve Ferah vilayetine çekildi. Zaman Şah tarafından takip edilince Herat kalesine sığınan Mahmud, validesi vasıtasıyla Zaman Şah'dan af diledi ve tekrar Herat valiliğine atandı.[85]Şehzade Mahmud'un valisi bulunduğu Herat vilayeti Afganistan'ın batısında yer alması ve İran ile sınır teşkil etmesi bakımından oldukça önemliydi. Şehzade Mahmud'un Afganistan tahtına olan ilgisi bu şehri oldukça önemli bir noktaya taşımıştı.

Afganistan'da bir kez daha istikrarı sağlayan Zaman Şah, 1795'te Pencâb'a girdi. Buradaki isyanı bastırdıktan sonra bir süreden beri Sihlerin tehdidi altında bulunan Lahor üzerine yürüdü. 1797'de Lahor'da tekrar hâkimiyet sağlayan Zaman Şah, bölgede yaşayan Müslüman ahalinin takdirini kazandı. Bu sırada Marataların çıkardığı isyan sebebiyle Delhi Sultanı, Zaman Şah'a bir

[80] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir-I*, 191-193.
[81] Habibullah Refi, *Tarih-i Fişurdai Afghanistan* (Pişaver: 1999), 42.
[82] a.mlf., *Tarih-i Fişurdai Afghanistan* (Pişaver: 1999), 42.
[83] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I*, 198.
[84] Gubar, *Afganistan Dar masir-i Tarih I*, 489.
[85] Hüseyni, *II. Abdülhamid Döneminde…,*11.

mektup göndererek ondan yardım istedi. Zaman Şah, Hindistan'a ikinci seferini düzenlemek için İngilizlere Delhi'ye gireceğini bildirdi. Bu olay bir süreden beri dikkatlerini Kuzey Hindistan'a hasreden İngilizleri oldukça rahatsız etti.[86]

Zaman Şah'ın Hindistan'a yapacağı seferden rahatsız olan İngilizler, Herat'ta bulunan şehzade Mahmud'u kışkırtarak onun tekrar ayaklanmasını sağladılar. Bu haber üzerine Zaman Şah, derhal Lahor'dan Kandahar'a döndü ve Herat üzerine bir kez daha sefer yapmak üzere askerî hazırlıklara girişti. Eylül 1797'de Herat yakınlarında kardeşi Mahmud'un ordusunu mağlup etti. Mahmud ve oğlu Kâmuran, Zaman Şah'ın elinden kaçarak İran'a sığındılar. Buradan destek alan Mahmud bir kez daha Herat üzerine yürüdüyse de tekrar mağlup oldu. Bu defa Buhara Emirliği'ne sığınmak zorunda kaldı. Ancak Buhara Emiri, Zaman Şah'ın tehditleri sebebiyle Şehzade Mahmud'u Buhara'dan çıkarttı ve Mahmud İran'a sığınmak zorunda kaldı.[87]

Zaman Şah, Herat'ta Şehzade Mahmud'un isyanını bastırdıktan sonra bir kez daha Hindistan'a yöneldi. 1798 yılı başlarında Peşâver'den Lahor'a geçen Zaman Şah, bölgenin zemindarlığını Sihlerin lideri Ranjit Singh'e vererek bölgede istikrarı sağladı. Böylece hem Afganistan'da hem de Kuzey Hindistan'da hâkimiyetini perçinleyen Zaman Şah, bütün ilgisini Hindistan'daki gelişmelere çevirdi.[88] Bu durum Kuzey Hindistan'da hâkimiyet tesis etmeye çalışan İngilizleri oldukça tedirgin etti. Hindistan genel valisi Lord Wesley, İran'da bulunan diplomat Mehdi Han üzerinden harekete geçti. Zaman Şah'ın Lahor'daki Şiî ahaliye zulüm ettiğine dair dedikoduları Kaçar hükümdarı Muhammed Şah'a iletti. Bu yalan haberlere inanan Muhammed Şah derhal İran'da bulunan Şehzade Mahmud'a destek vererek onu bir kez daha Herat üzerine sevk etti. Şehzade Mahmud'un güçlü bir kuvvetle Herat'a ilerlediği haberini alan Zaman Şah, Hindistan seferini yapmadan Herat'a geri dönmek zorunda kaldı.[89] Şehzade Mahmud eliyle Herat üzerinde uygulanan baskı sebebiyle Zaman Şah'ın Hindistan seferi tamamen imkânsız hale getirilmiş böylece bölgede İngilizler lehine bir durum oluşturulmuş oldu.[90]

Zaman Şah, İran'ın desteğini alarak Herat üzerine ilerleyen Şehzade Mahmud ile ilgili olarak derhal Kaçar sarayına elçi gönderdi. Yapılan görüşmelerde her iki tarafın da savaştan yana olmadığı ve Kaçar hanedanlığının Şehzade Mahmud'u Herat valisi olarak görmek istediği Zaman Şah'a bildirildi. Bunun üzerine iki devlet arasında birbirlerinin iç işlerine karışmama yönünde bir anlaşma tanzim edildi. Zaman Şah'ın İran'ın desteğini alan Şehzade Mahmud'un Herat seferini diplomasiyi kullanarak engellemiş olması büyük bir başarıydı. İngilizler, İran ile Afganistan arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanmasından oldukça rahatsız olmuşlardı. Batıda rahat bir nefes alacak olan Afganistan'ın Hindistan'a yönelebileceğini bilen İngilizler, 1800 yılında İran'a bir elçi göndererek, İran ile bir ittifak antlaşması zemini aradı. İki devlet arasında ve 1801 tarihinde aşağıdaki maddeleri içeren bir antlaşma imzalandı.

Bu anlaşmaya göre;

- *Afganistan Hindistan'a müdahale edecek olursa İran ordusu Afganistan'a girecek ve bu bölgeyi tahrip edecektir,*
- *Afganistan ile İran arasında yapılacak olan bir dostluk anlaşmasında İngiltere'ye karşı bir saldırı olmayacağının teminatı verilecek,*

[86] Gubar, *Afganistan Dar masir-i Tarih* I, 489.
[87] Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu*, 32-33.
[88] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I*, 201.
[89] a.mlf., *Afganistan der penç karn-ı ahir I*, 204.
[90] Mahmud Mahmud, *Tarih-i Revabit-i Siyasi-i İran ve İngiltere der Karni Nuzdahum* (Tahran: 1949), 11.

- *Fransa veya Afganistan İran'a herhangi bir saldırıda İngiltere İran'a yardımda bulunacak,*
- *İngiltere'nin İran ile savaşan devletlerle barış yapması durumunda bu devletlerle İran'ı da barıştıracak, ancak bu barışı sağlayamazsa İran'a sağladığı yardımı kesmeyecektir,*
- *Fransızlar İran'a ait ada ve kıyıları ele geçirmek isterse İngiltere buna karşı yardımda bulunacak ve İran, Fransızlara ticari amaçlı hiçbir yer vermeyecektir.*[91]

Zaman Şah hükümranlığı döneminde selefi Timur Şah'ın merkezi otoritenin güçlendirilmesine ilişkin hamlelerini devam ettirerek vezirlik makamına o vakte kadar bu görevde kendilerinden biri olmasına alışkın Dürranî aşiretinden birini getirmek yerine Sadozay aşiretinden Rahmetullah Han'ı getirmişti. Zaman Şah'ın bu tutumuna öfkelenen Dürranî Aşireti Rahmetullah Han'ı öldürmeye ve Zaman Şah'ı tahttan indirerek yerine bu dönemde Peşâver valisi olan Şehzade Şücaü'l-mülk'ü getirmeyi planlamışlarsa da Rahmetullah Han'ın bu durumu haber almasıyla suikast girişimleri başarısız olmuştu. Zaman Şah, kendisine karşı gelişen muhalefetin liderlerini saraya davet etmiş ve Barakzayların meşhur liderleri Payende Han da dâhil hepsini öldürtmüştür.

Bu sırada Zaman Şah'a karşı ciddi bir muhalefet bloğu ortaya çıkmıştı. Zaman Şah'ın Horasan hâkimiyetine darbe indirmek isteyen Kaçarlar ile Kuzey Hindistan'a düzenlediği seferlere karşı çıkan İngilizler tarafından kurulan "Zaman Şah karşıtı cepheye" şimdi Şehzade Mahmut ve Şehzade Firuzeddin de dâhil olmuştu.[92] Payende Han'ın öldürülmesiyle birlikte bu cepheye Payende Han'ın oğlu Feth Han ve kardeşleri de katılmış oldu.[93] Şehzade Mahmud, Kâbil'de Zaman Şah'a karşı gelişen muhalefeti çok iyi değerlendirdi. Firuzeddin Mirza'nın maddi desteği ile hazırlanan kuvvetler Kâbil üzerine yürüdü. 25 Haziran 1801'de Zaman Şah tahttan indirildi ve gözlerine mil çekildi.[94] Kâbil'de Şah ilan edilen Mahmud, özellikle İngilizler ve İran'ın desteği ile kısa sürede Afganistan'da hâkimiyetini sağladı.[95] Böylece İngilizler, İran'ın da yardımıyla Kuzey Hindistan üzerinde ciddi tehdit gördükleri Zaman Şah'ı iktidardan uzaklaştırmış, kendileri ile uyumlu çalışacak birini Afganistan tahtına geçirmiş oldular.

Mahmud Şah, kendisine tahta çıkmasında yardımcı olan Payende Han'ın oğulları Feth Han ve Ekrem Han'ı vezir tayin edip, Şir Muhammed Han ve Molla Muhammed Seyyid Han'a da devlet işlerinde görevler vererek kendi kadrosunu oluşturmaya çalışmıştı. Herat valiliğine Şehzade Firuzeddin'i, Keşmir valiliğine Zaman Şah döneminde hapiste bulunan Abdullah Han'ı tayin etmişti. Bu hanlara güvenen Mahmud Şah, devlet işlerini aksatarak zevk-ü sefaya dalmış ve bu durum Afgan halkının tepkisine neden olmuştu. Mahmud Şah'ın iktidarında Afganistan siyasi ve ekonomik olarak çöküş dönemine girdi. İranlılar 1803'te Horasan'ı, Rusya ise Merv şehrini zapt ettiler. Bu durumdan faydalanan ve Pencâb bölgesinde etkin bir güç olan Sihler, isyan ederek bağımsız davranmaya başladılar.

Mahmud Şah'ın Afganistan'daki kötü yönetimine Peşâver valisi Şücaü'l-mülk isyan etti. Mahmud Şah'ın saltanatını ortadan kaldırmak için Abdurrahman Han öncülüğündeki Gılcay ordusuyla önce Gazne ve Logar'ı ele geçiren Şücaü'l-mülk, ardından Kâbil üzerine yürüdü. Ancak Mahmud Şah ile Kâbil yakınlarında giriştiği iki savaşı da kaybetti. Ordusundan altı bin kişi bu

[91] Orhan Yazıcı, *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921),* (Malatya: 1996), 41.
[92] J. B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf 1795-1880,* (Oxford: 1968), 69.
[93] Yazıcı, *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921*), 47.
[94] Fazlullah Kavari, *Târik-e Du'l-Qarnayn*, (Tahran: 2001), 2/172-173.
[95] Ferheng*, Afganistan der penç karn-ı ahir I,* 213.

savaşlarda öldürüldü. Şücaü'l-mülk, bu başarısız girişimi sonucunda Peşâver hâkimiyetini de kaybetti.[96]

Afganistan'da halk keyfi hareket eden Mahmud Şah'ın iktidarından büyük rahatsızlık duymaya başlamış, buna bir de 1804'te meydana gelen Sünni-Şii mezhep çatışmaları eklenince Mahmud Şah'ın saltanatının sonu görülmüştü. Afganistan'daki kargaşaya son vermek için büyük mücadele veren Feth Han, her ne kadar bu çatışmaları durdurmaya çalışmışsa da onun Bamiyan'a gidişini fırsat bilen halk, Bâlâhisar sarayının etrafını sararak isyan etti. Bu isyan üzerine halkın ve devlet ileri gelenlerinin çoğunluğu Şücaü'l-mülk'ün tarafına geçti. Şücaü'l-mülk bu davete hemen cevap verdi ve Kâbil önlerine geldi. Bu durumu haber alan Feth Han şehre geldiyse de Şücaü'l-mülk'e karşı yenildi. Zaferin ardından Bâlâhisar'a giren Şücaü'l-mülk, Mahmud Şah'ı tahttan indirip hapsederek tahta çıktı.[97]

Şücaü'l-mülk tahta geçince ilk iş olarak kendi devlet erkânını oluşturmak üzere harekete geçti. Şir Muhammed Han'ı vezir tayin ettikten sonra Afganistan iç huzurunu sağlamak üzere aralarında husumet bulunan Sadozay ve Barakzay ailelerinin ileri gelenlerini topladı. Sabık Vezir Feth Han affedildi.[98] Ancak buna rağmen Feth Han, Şücaü'l-mülk'ü tahttan indirip onun yerine Kandahar valiliğinde bulunan Zaman Şah'ın oğlu olan Kayser'i isyana teşvik etti. Kandahar'da bağımsızlığını ilan eden Kayser, Kâbil'e doğru yürüdü. Ancak Kayser'in ordusunda yer alan Feyzullah Han'ın Şücaü'l-mülk'ün tarafına geçmesiyle Kayser ve Feth Han, Kandahar'a geri dönmek zorunda kaldılar.

Feth Han'ın isyanının bastırılmasından sonra Şücaü'l-mülk'ün veziri Şir Muhammed Han ile arası bozulmuştu. Bu iki güçlü devlet adamı ittifak ederek Şücaü'l-mülk'ün yerine iktidara hanedanın diğer üyelerinden birini getirmek için harekete geçtiler. 1808 yılında Kayser Han tekrar ayaklandı ancak başarılı olamadı. Bu ayaklanmada Şir Muhammed Han hayatını kaybetti. Şir Muhammed Han'ın ölümü üzerine Keşmir valisi olan Ata Muhammed Han isyan etti. Diğer taraftan Kandahar'da bulunan sabık hükümdar Mahmud Şah, Feth Han'ın desteğiyle Kandahar'da kendisini yeniden şah ilan etti. İki ateş arasında kalan Şücaü'l-mülk önce Kandahar üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Mahmud Şah ile Feth Han bu harekâttan kaçarak canlarını kurtarmayı başardılar.[99]Şücaü'l-mülk daha sonra Şir Muhammed'in oğlu Ata Muhammed'in isyanını bastırmak için Peşâver'e gidip bu isyanı da bastırdı.

4. Büyük Güçler Arasında Sıkışan Herat: İngiltere, İran ve Rusya'nın Etkisi

Afgan yönetiminin iç buhran döneminde Avrupa'da bölge tarihini yakından ilgilendiren birtakım gelişmeler yaşanmıştı. Bu yıllarda Avrupa'da Napolyon'un agresif politikası ve Çar I. Petro'dan bu yana güneye yayılmak isteyen Rusya'nın etkinlikleri ile bu bölge önemli güç mücadelelerinin yaşandığı bir saha haline gelmişti. Hindistan'da etkinliğini arttırmak ve İngilizleri bu bölgeden tamamen çıkarmak isteyen Napolyon bu bölgedeki ortak çıkarlarını göz önünde bulundurarak 7 Temmuz 1807'de Rusya ile Tilsit Anlaşmasını imzalamıştır.

[96] Gubar, *Afganistan Dar masir-i Tarih I,* 367.
[97] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I,* 218; Yazıcı, *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921),* 49-69; Hüseyni, *II. Abdülhamid Döneminde…,*14-16.
[98] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I,* 220.
[99] a.mlf., *Afganistan der penç karn-ı ahir I,* 231.

Bu anlaşmaya göre;[100] Rusya ve Fransa, İngiltere'ye karşı Avrupa'da ve Asya'da birlikte hareket edeceklerdi.[101]

7 Temmuz 1807'de Rusya ile Fransa arasında imzalanan Tilsit Antlaşmasında öne çıkan maddelerden birini İngilizlerin Hindistan'daki sömürgelerine Karadeniz'in kuzeyinden geçip Kafkasya, İran ve Afganistan üzerinden ulaşma amacı oluşturuyordu.[102] Bu antlaşma üzerine İngilizler derhal harekete geçerek hem İran hem de Afganistan ile ittifak antlaşmalarının yolunu aramaya başlamışlardı. Bu hususta siyasî temsilci sıfatıyla Mounsturuat Elphistone'u o sırada Peşâver'de bulunan Şücaü'l-mülk'e gönderdiler. Ondan Fransa ve Rusya'nın Hindistan üzerine yapacakları bir sefere karşı ittifak teklif etmiş ve Hindistan'daki İngiliz varlığının tehlikeye düşmesini engellemek istemişlerdi. Şücaü'l-mülk, İngilizlerin Afgan topraklarında hak iddia edebilecekleri düşüncesiyle ilkin görüşmek istememiş, daha sonra İngiltere'nin Rusya ve Fransa'ya karşı savunma politikası uyguladığını anlayınca 17 Haziran 1809'da Afgan vezirleri Muhammed Ekrem Eminü'l-mülk ve Hazinedâr Abülhasan, İngiliz temsilcisiyle görüşerek taraflar arasında aşağıdaki maddeleri içeren bir antlaşma tanzim edildi.

- Bu anlaşmaya göre;
- *Şayet İran veya Fransa, Afganistan sınırlarını taciz ederse Hindistan'daki İngiliz güçleri devreye girecektir.*
- *Böylece İngilizler ellerinden geldiği kadar savaş masrafını üzerlerine alacaklardır,*
- *İki devlet dost kalacak; Afganistan, Fransa'nın sınırına girmesine izin vermeyecek, İngiltere ve Afganistan birbirlerinin iç işlerine karışmayacaklar.*[103]

İngilizler, Hindistan'daki varlığını korumak için Afganistan ile yaptıkları bu antlaşmaya ilaveten Pencâb'ta bağımsızlığını ilan eden Ranjit Singh ve İran ile de benzer antlaşmalar yaptı. Bu anlaşmalarla kendilerini güvence altına almışlardı.

Şücaü'l-mülk'ün Peşâver'de olmasını fırsat bilen kardeşi Mahmud, Feth Han'ın liderlik ettiği hanların desteğini de alarak önce Kandahar'ı daha sonra da Kâbil'i ele geçirip kendisini şah ilan ettirdi. Bu olay üzerine hızla Kâbil'e gelmek isteyen Şücaü'l-mülk, Mahmud'un kuvvetleriyle Nemle bölgesinde karşılaştı. Ancak bu savaşta Şücaü'l-mülk'ün komutanı Medet Han 4000 süvariyle Mahmud'un ordusuna katıldı. Bu olay üzerine Şücaü'l-mülk savaşı kaybedip Peşâver'e çekildi. Fakat burada Keşmir valisi tarafından hapsedildi. Daha sonra Şücaü'l-mülk buradan kaçarak Hindistan yönetimindeki İngilizlere sığındı. Bu olay İngilizlere Afgan iç işlerine doğrudan müdahale etme fırsatı verdi. Bu durum Afganlar ile İngilizlerin karşı karşıya gelmesine neden olacak ve yaşanan çatışmalar savaşa dönüşecektir.[104]

Şücaü'l-mülk'ü devirerek tahta çıkan Mahmud Şah, devlet yönetimini tekrar Feth Han'a bırakmıştı. Feth Han iktidarda söz sahibi olduktan sonra nüfuzunu arttırmak için 18 kardeşini Afganistan diğer şehirlerinde valilik görevlerine getirerek kendisinin etkin olduğu bir yönetim

[100] Anlaşma maddeleri:
•Çarlık Rusyası ve Fransa, İngiltere'ye karşı kıta ablukasına katılacak,
•Çarlık Rusyası Napolyon'un kurmuş olduğu krallıklarla yeni kuracağı Vestfalya Krallığını ve Ren birliğini tanıyacak,
•Fransa, Prusya topraklarından çekilecek,
•Fransa ve Çarlık Rusyası, eğer Bab-ı Âli, Fransa aracılığıyla teklif edilen barış şartlarını kabul etmezse, birlikte Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan edecekler ve onu aralarında paylaşacaklar.

[101] Olcay Özkaya Duman, "Yakınçağlarda Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Fransa'nın Orta-Doğu Diplomasisi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 11, (2009),* 530-531.

[102] Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi*, (Ankara: Timaş Yayınları, 2003), 67.

[103] Serveri, *Tarih-i Muasır-ı Afghanistan*, 17; Habibi, *Coğrafya-yi Tarihi Afghanistan*, 398.

[104] Yazıcı, *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800-1921),* 49-69.

politikası izledi.[105] Feth Han, Belucistan ve Sind gibi isyan çıkaran şehirlerin hâkimiyetini sağlayarak halkın güvenini ve sevgisini kazandı. Bu durum Mahmud Şah'ın oğlu Kâmuran'ın rahatsız olmasına yol açmıştır.

5.Kaçar- İngiliz Rekabeti ve Herat Kuşatmaları Üzerinden Afganistan'ın Geleceği

Bu dönemde Afganistan için bir başka tehdit de İran'da hâkimiyetini perçinleyen Kaçar Hanedanlığı olmuştu. Kaçarlar İran'ın bir parçası olarak gördükleri Herat'ta tekrar hâkimiyet kurmak istiyorlardı. Feth Ali Han Kaçar, 1816 yılında Hasan Ali Mirza önderliğinde Herat'a asker sevk etti. Bu durum Afganlar arasında büyük infial uyandırdı. Herat'da vali olarak görev yapan Şehzade Firuzeddin, yaklaşan tehlikeye karşı Mahmud Şah'tan yardım istedi. Mahmud Şah, Feth Han ve kardeşlerin Pürdil Han, Şirdil Han, Kühendil Han ve Dost Muhammed Han'ın da bulunduğu bir orduyu Herat'a sevk etti. Afgan ordusu 1817'de Herat yakınlarında bulunan İslâm Kale (Kâfir Kale) civarında yakaladığı Kaçar ordusunu mağlup ederek Herat'ın işgalini önledi. Bu başarı Feth Han ve kardeşlerinin Afgan toplumu içerisindeki şöhretlerini artırdı. Ancak bu başarı gerek Şehzade Kâmuran ve gerekse Mahmud Şah'ın etrafındaki devlet ileri gelenlerinde büyük bir kıskançlıkla karşılandı. Feth Han, Şah'ın rızası olmadan böyle bir savaşa giriştiği için gözlerine mil çekilerek hapsedildi.[106] Diğer şehirlerde vali olarak bulunan kardeşleri ise iş başından uzaklaştırıldı. Afganistan dâhilinde bu olaylar yaşanırken Kaçarlar Herat şehrini ele geçirdiler. Bu oldu-bitti karşısında Mahmud Şah, Kaçarların Herat hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı.[107]

Feth Han'ın hapsedilmesi üzerine kardeşleri, Mahmud Şah ve Herat'taki Kaçarlı yöneticilere karşı büyük bir mücadeleye giriştiler. Feth Han'ın Huzistan valisi olan ve bir müddetten beri Keşmir'de hapsedilmiş bulunan kardeşi Dost Muhammed Han, hapisten kaçarak Peşâver'e gelip burada Timur Şah'ın oğullarından Şehzade Eyüb'ü "Şah" ilan etti. Dost Muhammed'in amacı Afganistan'a dönerek kardeşleriyle birleşmek ve Barakzayları tekrar devlet işlerinde etkin kılmaktı. Dost Muhammed'in Peşâver'i ele geçirdiğini duyan Mahmud Şah, torunu olan Cihangir'i Kâbil'de bırakıp derhal Gazne'ye geçerek burada Şehzade Kâmuran'ı beklemeye başladı. Dost Muhammed Kâbil'in boş olduğu haberini alınca hemen başkent üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Kâbil'in düştüğü haberini alan Mahmud Şah, otuz bin kişiyle Kâbil üzerine yürüdü. Ancak Kâbil'i ele geçiremedi. Bu sırada eski veziri Feth Han'a kardeşlerinin faaliyetlerine son vermesini isteyen bir mektup yazmış ancak bu isteğine Feth Han olumlu cevap vermemişti. Olumsuz cevap alan Mahmud Şah, Feth Han'ın öldürülmesini emretti.[108] Bu olay üzerine Feth Han'ın diğer kardeşleri Şirdil Han ve Kühendil Han Kandahar üzerine saldırarak şehri ele geçirdiler.[109] Mahmud Şah ve oğlu Kâmuran Herat'a kaçtı. Böylece Herat hariç Afganistan'ın diğer kısımları Dost Muhammed ve kardeşlerinin eline geçmiş oldu. Bu olay Afganistan tarihinde Sadozaylar döneminin kapanıp Barakzaylar döneminin başlamasına sebep oldu.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren İran ve Afganistan üzerinden Hindistan'a inmek isteyen Fransa'nın Hindistan ile alakalı amaçları akim kalmışsa da Rusya harekete geçerek Asya'da yayılma planlarını uygulamaya koymuştur. İran'a yönelerek 1813 yılında Kaçar ordusunu mağlup eden Rusya, bu savaş neticesinde 12 Ekim 1813'te Gülistan Anlaşmasını imzalamıştır. Bu anlaşma ile Aras Nehri'ne kadar olan bölge Rusların eline geçmiştir. İngiliz hükümeti, İran'ı Rus

[105] Kardeşlerinden Dost Muhammed Huzistan valiliğine, Muhammed Azam Keşmir valiliğine, Kühendil Kandahar valiliğine getirilmiştir.
[106] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I*, 233-234
[107] Robert Grant Watson, *A History of Persia,* (Londra: 1866), 180.
[108] Serveri, *Tarih-i Muasır-ı Afghanistan,* 19.
[109] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I,* 235.

tehdidine karşı korumak ve kendi çıkarları doğrultusunda elde etmiş olduğu nüfuzunu korumak üzere 14 Kasım 1814'te İran'daki Kaçar hükümetiyle bir dostluk ve ticaret anlaşması daha yapmıştır.

İngilizlerle imzaladığı bu antlaşmaya[110] güvenen İran, Rus Çarı I. Aleksandır'ın ölümü ile ortaya çıkan zayıflıktan faydalanmak için Feth Ali Şah önderliğinde Rusya'ya savaş ilan etmiş fakat İngilizlerden beklediği desteği alamamıştır.[111]

1826 yılında başlayan Rus-İran savaşı, 1828 yılında İranlıların, İngilizlerden bekledikleri yardımı alamamaları neticesinde, yenilgiyle son bulmuş ve Rusya 22 Şubat 1828'de Türkmençay Anlaşmasıyla İran'ın üzerinde hâkimiyet kurmuştur.[112]

Türkmençay Anlaşması [113] ile beraber İranlılar tamamen Rusya'nın etkisi altına girerken, İngilizlerin İran'daki itibarları gittikçe azalmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki isyanlarla uğraşmasını fırsat bilip Kafkaslarda yürüttüğü bu harekâtı başarı ile sürdürerek, bu coğrafyadaki dengeleri temelden sarsmıştır. Rusya'nın bu antlaşmayla İran'ı nüfuzu altına alması ve Afganistan üzerinden Hindistan'ı tehdit edebilecek bir mevkie gelmesi İngiliz kamuoyunda büyük tepkilere yol açmış, Hindistan'daki İngiliz hâkimiyetinin Rus tehdidi ile karşı karşıya olduğu fikri yayılmaya başlamıştı.[114]

Rusya'nın bölgede nüfuzunu arttırması Hindistan'ı ve Afganistan'ı tehdit edebilecek konuma gelmesi İngiliz basınında büyük yankı oluşturmuştur. İngiltere'nin İran büyükelçisi ve tanınmış

---

[110] Anlaşma maddeleri:
•İranlı'lar herhangi bir Avrupa gücünün İran toprakları üzerinden Hindistan'a sefer yapmalarına müsaade etmeyecek,
•İngilizler, Rusya ile İran arasındaki anlaşmazlıkları halletmek için arabuluculuk yapacak,
•İngiliz hükümeti, İran devletinin içinde bulunduğu kötü durumdan kurtulmak için İran'a 83.000 sterlin ödeyecektir.

[111] Yazıcı, *Modern Afganistan'ın Kuruluşu*, 36-37.

[112] a. mlf., *Modern Afganistan'ın Kuruluşu,* 75.

[113] Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* 36, (2008), 184-199.
Türkmençay Antlaşması maddeleri:
1. ve 2. maddesinde bu antlaşmanın; ebedi barış, dostluk ve iş birliği antlaşması olması kabul edilmiştir.
Antlaşmanın 3. maddesine göre; İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır.
4. maddede, İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken,
5. maddede, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas sıra dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.
6. maddede İran, Rusya'ya tazminat ödemeyi kabul etmiştir.
7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktır.
8. maddeye göre, Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.
9. maddede karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken,
10. maddede karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.
11. maddede, 'savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek' hükmü yer almıştır.
12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdarı Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.
13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.
14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.
15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir.
16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır

[114] Barthold, "Herat ve Herirud Boyu", 27.

diplomatlarından Sir John McNeill, Hazar Denizi'ne hâkim olan ve İran'ı işgal eden Rusların, Hindistan'a kadar ulaşma amacında yolun yarısını çoktan kat ettiğini vurguladığı makalesiyle, İngiliz hükümetini Rusların Asya politikasına karşı harekete geçirmeye zorlamıştır.[115]

Yapılan Türkmençay antlaşmasıyla İran'da nüfuzu artan Rusya, Tahran'daki büyükelçileri Kont Simonic vasıtasıyla Türkistan ve Afganistan yönünde ilerlemek için İran'ı Herat üzerine sefer düzenlemesi için teşvik etmeye başlamıştır. Kont Simonic İran veliahdı olan Abbas Mirza vasıtasıyla İran hükümetine eğer İran, Herat ve Merv istikametinde ilerlerse kendilerine yardım edeceklerini ve almakta oldukları savaş tazminatından vazgeçebileceklerini bildirmişlerdi. İran Hükümeti Rusların sunduğu bu tekliflerini kabul ederek Herat'ı ele geçirmek için savaş hazırlıklarına başlamıştır. [116]

Bu dönemde Afganistan'da iktidarda Barakzaylar olmasına rağmen Herat Sadozaylardan Mahmut Şah'ın oğlu Kâmuran tarafından idare edilmekteydi. Rusya'nın desteğini alan İran, Türkistan ve Afganistan istikametinde ilerlemeye başlamıştı. Kafkaslar, İran ve Türkistan bölgelerinde Rusya'nın ilerlemesi Rus nüfus sahasını Hindistan'a kadar ilerletmiş, bu durum da o dönemde Hindistan'ı ellerinde bulunduran İngilizleri rahatsız etmişti. Rusların ilk amacı Afganistan'ın stratejik açıdan büyük ehemmiyeti olan Herat şehrini almaktı. Bu emellerini gerçekleştirebilmek için Ruslar, İran'ı kullanmaya başlamışlardı. 1833'te Rusların desteğini alan İran, Herat üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştır. İngilizler bu haberi aldıktan sonra Afganistan'ın müttefiki olduğunu göstermek için Afgan ordusuna silah ve teçhizatın yanında mahir subaylarını da göndermiştir.[117]Bu sırada Abbas Mirza'nın ansızın ölümü nedeniyle kuşatma kaldırılmış ve İran ordusu geri çekilmek zorunda kalmıştır. Ancak Rusya, Herat'ı almaktan vazgeçmeyecek ve İran'ı sürekli burayı almaya teşvik edecektir.[118]

Barakzay aşiretinden Dost Muhammed'in başa geçmesi ile Sadozaylı Mahmud Şah ve oğlu Kâmuran Herat'a kaçmış ve bu bölge Afgan ve İran devleti arasında özerk bir bölge olarak kalmışsa da bölgede Afgan devletinden ziyade İran nüfuzu bulunmaktaydı. On yılı aşkın süredir İranlıların kesin nüfuzu altında bulunan Herat'ta ve Horasan'ın birçok yerinde İran karşıtı rahatsızlık artmaya başlamıştı. 1830 yılında İran Şahı Feth Ali Şah, İngilizlerin bölgedeki endişelerinin, dolayısıyla bölgedeki etkin hamlelerin önüne geçebilmek için Azerbaycan'da bulunan önemli liderlerden Abbas Mirza'yı Herat'ı almak ve Horasan bölgesindeki taşkınlıkları bastırmak için görevlendirmiştir. İngilizler ise Herat bölgesinin Rusya ile İran arasında özerk bir tampon bölge olarak kalmasını istemekteydi.[119]

İngilizler, Rus-İran yakınlaşmasını kendi çıkarlarına karşı bir hareket olarak değerlendirmişlerdi. Bundan dolayı Hindistan'ın müdafaasının sağlamak amacıyla faaliyetlerinin merkezini İran'dan Afganistan'a taşımışlardı. İngilizler ayrıca Hive Hanlığı ile de dostluk ilişkilerini geliştirerek, Rusya'nın Hindistan'a ilerlemesine engel olmaya çalışmak istemişlerdi. Türkistan'daki devletler ile İngilizler, subayları olan Yüzbaşı Arthur Conolly ile Yüzbaşı Aleksander Burnes'i fahri elçileri olarak 1832'de İran, Türkistan Hanlıkları ve Afganistan'ı ziyarete göndererek İngiliz nüfusunun yayılmasını sağlamak istemişlerdi.[120]

---

[115] Saray, *Afganistan ve Türkler*, 23.
[116] a. mlf., "*Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti", Turkısh Journal of Hıstory 34,* (2011), 405.
[117] a. mlf., "Rusya'nın Asya'da Yayılması", *İÜEFTED 10-11*, (1981), 289.
[118] a. mlf., "Rusya'nın Asya'da Yayılması", 290.
[119] Abbas Amanat,"Heratvii Questionof Herat", *12/*219-224.
[120] Ferheng, *Afganistan der penç karn-ı ahir I,* 256.

6. Sonuç

Herat, Afganistan'ın kuzeybatısındaki konumu, tarıma elverişli iklimi, verimli toprakları ve çok kültürlü yapısıyla tarih boyunca hem bölgesel hem de küresel güçlerin ilgisini çekmiştir. Jeo-stratejik üstünlüğü, şehrin farklı dönemlerde pek çok kez el değiştirmesine ve dış güçlerin hedefi hâline gelmesine zemin hazırlamıştır.

1793–1818 yılları arasında Afganistan'da yaşanan şehzade mücadeleleri merkezî otoritenin zayıflamasına, yönetimin sık sık el değiştirmesine ve ülkenin siyasi birliğinin sarsılmasına neden olmuştur. Bu durum, İngiltere ve Rusya gibi dış güçlerin müdahalesini kolaylaştırmıştır. İngilizlerin Hindistan'daki varlığı, Rusya'nın da Türkistan üzerinden Herat aracılığıyla güneye inme istekleri Afganistan topraklarını mücadele sahasına dönüştürmüştür. Rusya bu emeli doğrultusunda İran'ı Herat üzerine sefer yapması için kışkırtmış, İngilizler ise Herat bölgesinin Rusya ile İran arasında tampon bir bölge olarak kalmasını istemişlerdir. Bu devletlerin Herat'a yönelik müdahaleleri, yalnızca şehir üzerinde değil, tüm Afganistan'da siyasi istikrarsızlığın derinleşmesine yol açmıştır. Herat, bu dönemde hem hanedanlar arası iktidar mücadelelerinin hem de uluslararası politik hesapların kesişme noktasına dönüşmüştür.

1830'lu yıllarda Herat meselesi daha da önem kazanmış; Zaman Şah'ın tahttan düşüşüyle Afgan-İran ilişkileri daha da baskın bir hal almıştır. Afgan tahtına Barakzay aşiretinden Dost Muhammed Han'ın geçmesiyle veraset sistemi yeniden şekillenmiş ve Dost Muhammed Han Afganistan vilayetlerini oğulları arasında paylaştırmıştır. Bu durum hem iç karışıklıkları artırmış hem de dış güçlerin müdahalesine uygun bir ortam hazırlamıştır. Aynı dönemde halk, yalnızca yönetilen değil, ülkenin savunmasında aktif rol üstlenen bir özneye dönüşmüştür. İngiltere ve Rusya'nın yürüttüğü nüfuz mücadelesi, Afgan hanlıkları arasında değişen ittifaklara da yön vermiştir. Sonuç olarak, Herat'ın tarihî birikimi ve stratejik önemi, onu Afganistan'ın iç buhran sürecinde belirleyici bir unsur haline getirmiştir.

XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Herat, taht mücadelelerinin yanı sıra İngiltere ile Rusya'nın nüfuz çatışmalarının da odak noktası hâline gelmiştir. İran ise Herat'ı tarihsel Horasan'ın parçası sayarak millî bir meseleye dönüştürmüş, İngiltere ise bu iddiaya karşı çıkarak Herat'ın tarafsız bir statüde kalmasında ısrarcı olmuştur.

Bu gelişmeler, aşiret dengelerini de etkilemiş; özellikle Barakzaylar etrafında şekillenen iktidar yapısı, ülke yönetiminde belirleyici olmuştur. Ancak hanedan üyelerinin vilayetlere dağıtılması, uzun vadede merkezî yapıyı zayıflatmış ve iç-dış müdahalelerin sürmesine neden olmuştur. Herat'ın tarihî birikimi ve stratejik önemi, onu Afganistan'ın iç buhran sürecinde belirleyici bir unsur haline getirmiştir. 1834'e gelindiğinde Herat, yalnızca el değiştiren bir sınır şehri değil, büyük güçlerin Afganistan siyasetini şekillendirdiği bir merkez konumuna gelmiştir.

Sonuç olarak Herat, 1793–1834 yılları arasında Afganistan'daki iç buhranın hem odağı hem de taşıyıcısı olmuş; sahip olduğu tarihî ve jeo-stratejik yapı nedeniyle yalnızca ülke içi siyaset için değil, küresel güç dengeleri açısından da belirleyici bir bölge hâline gelmiştir. Herat XIX. yüzyılda İngiltere, Rusya ve İran gibi güçlü devletlerin kendi çıkarları doğrultusunda bir çekişme sahasına dönüşmüştür. Bu çekişmeler Afganistan'daki siyasi ve merkezi otoriteyi etkilemiş ve bu devletler Afganistan siyasetindeki meselelere doğrudan müdahale etme fırsatını bulmuşlardır.

Kaynakça

Aka, İsmail. *Mirza Şahruh ve Zamanı*. Ankara: TTK, 1. Basım, 1994.

Aka, İsmail. *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK, 3. Basım, 2014.

Alikuzai, Hamed Wahed. *A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes*. Trafford Publishing, 2016.AMANAT, Abbas, "*HeratviiQuestionofHerat*", Encyclopedia İrannica, C. XII, 2003.

Armaoğlu, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*. Ankara, Timaş Yayınları, 2003.

Barthold, William. "Herat ve Herirud Boyu." *Makaleler*, Cilt III. Çev.

Bosworth, Clifford Edmund. "Herat." *Historic Cities of the Islamic World*. Boston, 2007.

Bosworth, Clifford Edmund. *The History of The Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz*. New York, 1994.

Cahen, Claude. *İslamiyet (Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar)*. Nşr. E. M. Erendar. Ankara, 1990.

Cohen, Getzel M. The Hellenistic settlements in the East from Armenia and Mesopotamia to Bactria and India. Vol. 54. Univ of California Press, 2013.

Cöhce, Salim. "Hindistan'da İlk Türk Hâkimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar." *Türkler*, Cilt I. Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002.

Duman, Olcay Özkaya. "Yakınçağda Osmanlı-Fransa İlişkileri ve Fransa'nın Orta-Doğu Diplomasisi." *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt VI, Sayı 11, 2009.

Durak, Neslihan. *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) 2000.

El-Belazurî, Ahmed bin Yahya. *Fütuhu'l-Buldan*. Nşr. Mustafa Fayda. Ankara, 1978.

El-Eyyûbî, İsmail b. Ali. *Ebu'l-Fida Coğrafyası (Takvim-i Buldan)*. Nşr. Ramazan Şeşen. İstanbul, 2017.

Et-Taberî, Cerîr Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tarih-i Taberî (Milletler ve Hükümdarlar Tarihi IV)*. Nşr. Zakir Kadir Ugan - Ahmet Temir. Ankara, 1955.

Fazlı, Mehmet. *Afganistan'a Seyahat*. Nşr. Ali Ahmetbeyoğlu. İstanbul: Selis Kitaplar, 2008.

Ferheng, M. Muhammed Sadık. *Afghanistan der Penç Karn-ı Ahir I*. Meşhed, 1371.

Feyzî, Muhammed Seydi. *Afganistan ve Cihan der Karn-ı Hicdehum ve Nuzdehum*. Los Angeles, 2011.

Gillet, Michael. "Afghanistan." *Journal of the Central Asia Society*, Cilt LIII, 1966. London.

Golombek, Lisa. "The Resilience of the Friday Mosque: The Case of Herat." *Muqarnas I: An Annual on Islamic Art and Architecture*. Ed. Oleg Grabar. 1. Baskı. New Haven: Yale University Press, 1983, 95–102.

Gubar, Mir Gulam Muhammed. *Afghanistan der Masir-i Tarih I*. Kâbil, 2015.

Habîbî, Abdulhay. *Coğrafya-yi Târîḫ-i Afghanistan*. Maieand, 2005.

Hasan-ı Rumlû. *Ahsenü't-Tevârîh*. Nşr. Mürsel Öztürk. Ankara, 2006.

Hüseynî, Muhammed. *II. Abdülhamid Döneminde Afganistan'da İngiltere-Rusya Rekabeti ve Osmanlı Siyaseti (1876-1909)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Osman Gazi Üniversitesi, Eskişehir, 2016.

Kâtib, Feyz Muhammed. *Sîracü't-Tevârîh*, Cilt I. Kâbil, 1952.

Kavarî, Fazlullah. *Târîke-i Dul Karneyn*, Cilt II. Ed. Naser Afşarlar. Tahran, 2001.

Kelly, John Barrett. *Britain and the Persian Gulf 1795–1880*. Oxford, 1968.

Khazenî, Arash. "Herat." *Encyclopaedia İrannica*, Cilt XIII, 2013.

Khazenî, Arash. "Herat vii. The Herat Frontier in the Latter Half of 19th and 20th Centuries." *Encyclopaedia İrannica*, Cilt XII, 2012.

Konukçu, Enver. "Akhunlar." *Türkler*, Cilt I. Ankara: Yeni türkiye Yayınları, 2002.

Mahmud, Mahmud. *Târîḫ-i Revâbıṭ-ı Sîyâsî-i İran ve İngiltere der Karn-ı Nuzdehum*, Cilt I. Tahran, 1949.

Mitchell, Colin Paul. "Herat." *Medieval Islamic Civilization*. Ed. Josef W. Meri. Abington: Routledge Press, 2006.

Mirza, Ali Kuli. *Târîḫ-i Vakâ-yı ve Serâviḥ-i Afghanistan*. Tahran, 1372.

Piyadeoğlu, Cihan. *Güneş Ülkesi Horasan*. 2. Basım. İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yayınları, 2012.

Refî, Habibullah. *Târîḫ-i Fişurda-i Afghanistan*. Pişavur, 1999.

Sarıçam, İbrahim. *İlk İslam Tarihi*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2000.

Samizay, Rafi. "Herat: Pearl of Khurasan." *Journal of the Islamic Environmental Design Research*, Cilt I, 1989.

Saray, Mehmet. "Afganistan." *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt I. İstanbul, 1988.

Saray, Mehmet. "Ahmed Şah Dürrânî." *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt II. İstanbul, 1989.

Saray, Mehmet. "Rusya'nın Asya'da Yayılması." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (İÜEFTED)*, Sayı 10–11, 1980.

Saray, Mehmet. "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekabeti." *Turkish Journal of History*, 2011.

Saray, Mehmet. *Afganistan ve Türkler*. İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayını, 1987.

Saray, Mehmet. *Dünden Bugüne Afganistan*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1981.

Sümer, Faruk. "Dikhan." *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt IX. İstanbul, 1989.

Szuppe, Maria. "Herat III. History: Medieval Period." *Encyclopaedia Iranica*, Cilt XII. 2013.

Marzia. "Ancient City of Herat Turned 3000 Years Old This Year." *Afghan Women Writing Project*. Erişim 08.01.2017. http://awwproject.org/2015/08/ancient-city-of-heart-turned-3000-years-old-this-year/.

Şahin-Arfifoğlu, Hasım Yunus. "Selçuklu Öncesi Dönemde Horasan: Coğrafi Konum, İktisadi Yapı ve Şehirler." *Akademik İncelemeler Dergisi*, Cilt VIII, 2013.

Şahin, Mehmet. "Timurlular Döneminde Herat'ta Sivil Mimari." *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt VI, 2016.

Şâmî, Nizâmüddîn. *Zafernâme*. Nşr. Necati Lugal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.

Togan, Zeki Velidi. "Herat." *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt V. Eskişehir, 1989.

Uslu, Recep. "Herat", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt XVII. İstanbul: TDV Yayınları. 1998.

Uslu, Recep. "İslam Orduları Tarafından Fethinden Selçuklulara Kadar Afghanistan." *Afganistan Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2002.

Vambéry, Arminius. *Travels in Central Asia*. London, 1864.

Vambéry, Arminius. "Herat's Importance." *Science*, 1885.

Vogelsong, J. W. "Herat II. History: Pre-Islamic Period." *Encyclopaedia Iranica*, Cilt XII. 2003.

Watson, Robert Grant. *A History of Persia*. London, 1866.

Yazıcı, Orhan. "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı ve Sonuçları." *Afganistan Üzerine Araştırmalar*. Ed. Ali Ahmetbeyoğlu. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı (TATAV) Yayınları. 2002.

Yazıcı, Orhan. *Afganistan'da İngiliz-Rus Nüfuz Mücadelesi (1800–1921)*. Malatya, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi), 1996.

Yazıcı, Orhan. *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834–1922)*. Malatya: Huzur Yayınevi, 2011.

Yazıcı, Orhan. "Safevî Hanedanlığının Çöküşünde Afgan Aşiretlerinin Rolü." *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt IX, Sayı 47. Aralık, 2016.

Yazıcı, Orhan. *Timur Şah Dürrani*. Malatya: Yılmaz Yayıncılık, 2017.

Yazıcı, Tahsin. "Mürzüban." *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt XXIX. İstanbul, 2001.

Yeşilot, Okan. "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları." *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, 2008.

Yıldız, İsmail Hakkı Dursun. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Cilt II. İstanbul, 1989.

MATAD

İncil'in Topraklarını Geri Almak: Misyonerler, Sekülerizm ve Evanjelik Modernite

Reclaiming the Land of the Bible: Missionaries, Secularism and Evangelical Modernity*

Ussame Makdisi**

Çeviren: Doç. Dr. Celal Öney
Muş Alparslan Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Muş-Türkiye
e-posta: c.oney@alparslan.edu.tr.

Öz

Çalışmada, Amerikalı Protestan misyonerlerin 19. Yüzyılda Cebel-i Lübnan'da Protestanlığı eğitim, sağlık ve tebliğ uygulamalarıyla yaymak için verdikleri uğraşa odaklanılmıştır. Bölgede yaşayan Dürziler, Marunîler, Müslümanlar ve Ermeniler arasında yapılan Evanjelizm faaliyetlerinin ne derecede başarılı olduğu ve bu faaliyetin bölge halkını modernleştirmek mi yoksa Protestanlığa kazandırmak mı hakkında misyonerler arasında yapılan tartışma, bu çalışmanın ana konusunu teşkil etmektedir. Amerikalı misyonerlerin yerel halka bakışı, 1860 Lübnan iç savaşı sırasında takındıkları tavır ve Osmanlı Devleti ile olan ilişkileri bu araştırmada detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca Amerikalı misyonerlerin Dürziler arasındaki misyonerlik faaliyetlerinin ne şekilde geliştiği ve misyonerlerin Osmanlı diplomasisine karşı yabancı devletlerin korumasından nasıl yararlandığı da irdelenmiştir. Çalışmada Suriye Protestan koleji olarak açılan ve sonra Beyrut Amerikan Üniversite olarak bilinen Amerikan okulunun nasıl açıldığı ve okulun benimsediği misyonun ne olduğu hakkında da bilgi verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Amerikan Board, Lübnan, Beyrut, Amerikan Üniversitesi, Osmanlı, Misyonerlik, Protestan, Amerikan, Dürzi, Maruni

Abstract

The study focuses on the efforts of American Protestant missionaries to spread Protestantism in Jabal-i Lebanon (Mounth Lebanon) in the 19th century through education, health and evangelisation practices. The main subject of this study is the debate among the missionaries as to whether the aim of the missionary activity was to modernise the Druze, Maronites, Muslims and Armenians of the region or to convert them to Protestantism? The American missionaries' view of the local population, their behaviour during the Lebanese civil war of 1860 and their relations with the Ottoman Empire are discussed in detail in this study. In addition, the development of the missionary activities of American missionaries among the Druze and how the missionaries benefited from the protection of foreign states against Ottoman diplomacy are also analysed. The study also provides information on how the American school, which was opened as a Syrian Protestant college and later known as the American University of Beirut, was opened and what the mission of the school was?

Keywords: American Board, Lebanon, Beirut, American University, Ottoman, Missionary, Protestant, American, Druze, Maronite

* Orijinal Künye: Ussame Makdisi, "Reclaiming the Land of the Bible: Missionaries, Secularism, and Evangelical Modernity" *The American Historical Review*, Volume 102, Issue 3, June 1997, Pages 680–713, https://doi.org/10.1086/ahr/102.3.680

** Dr. Ussama Makdisi, California Berkeley Üniversitesi'nde Tarih Profesörü ve Rektör Kürsüsü Başkanı olarak görev yapmaktadır. Bknz: https://history.berkeley.edu/people/faculty/current/ussama-makdisi

Giriş

Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin ana kapısındaki levhada "Hayata Sahip Olabilmek ve Ona Daha Çok Sahip Olabilmek İçin" yazıyor ve bu kurumda modern bir eğitim almak isteyen birçok Arap nesline seslenen İncil'deki sözleri ölümsüzleştiriyor. Üniversitenin kurucusu Daniel Bliss'in "üniversitenin kapılarını en ileri ve en geri ırkların üyelerine açıyoruz... Orta Afrika'daki Pigmeleri, aradan birkaç bin yıl geçtikten sonra bazılarının Kilise ve Devlet lideri olabileceği umuduyla kabul ediyorum." şeklindeki ifadesi daha az dikkat çekmiştir[1]. Suriyeliler ve Pigmeler arasındaki örtülü karşılaştırma, her ikisinin de modern öncesi topluluklar olduğu ve dolayısıyla Tanrı tarafından emredilen ve onun misyonerleri olan Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserleri Kurulu'nun (American Board of Commissioners for Foreign Missions kısaca American Board) erkek ve kadınları tarafından yürütülen evrensel ve modern bir misyonu eşit derecede hak eden nesneler olduğu fikrine dayanıyordu[2].

Bu makale, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Levant'taki Amerikan misyonerlik faaliyetlerine ilişkin bazı temaları detaylandırmayı amaçlamaktadır[3]. Misyonun toprakla, yerlilerle ve onlara erişim yöntemleriyle olan ikircikli ilişkisinin seküler bir üniversitenin kurulmasına nasıl yol açtığını göstermeyi amaçlamaktadır. Şimdiye kadar Levant'taki Amerikalı misyonerler üzerine yapılan çalışmaların çoğu, başka yerlerdeki Avrupalı ve Kuzey Amerikalı misyonerler üzerine yapılan çalışmalarda olduğu gibi, ya misyonerlik hareketinin dini doğasına çok dar bir şekilde odaklanmış ya da misyonerlerin "emperyalist" olup olmadıklarını tespit etmeye yönelik sonuçsuz bir çabaya saplanmış hararetli bir tartışmaya odaklanmıştır. Bazı yazarlar Arap dünyasındaki misyon çalışmalarını "kültürel yayılma aracı ve siyasi müdahale için bir hazırlık" olarak tanımlamıştır[4]. Bazıları ise Amerikan misyonerliği ile emperyalizm arasındaki herhangi bir bağlantıyı reddetmiş ve misyonerlerin olsa olsa "hızla yok olan Arap kültürünü" kurtarmak için hareket ettiklerini öne sürmüştür[5]. Jean ve John Comaroff'un önerdiği çizgide ilerleyerek başka bir yol izlemek istiyorum; amacım misyonerlerin sömürgeci güçle olan ilişkilerini haklı çıkarmak ya da kötülemek yerine, Amerikalı misyonerlerin kendilerini hayırsever ve evrensel bir evanjelizmin katılımcıları olarak görmelerinin, Avrupa hegemonyasının arttığı bir çağda on dokuzuncu yüzyıl seküler teknolojisiyle olan huzursuz ilişkileri nedeniyle karmaşıklaştığını öne

---

[1] F. J. Bliss, ed., *The Reminiscencesof Daniel Bliss* (New York, 1920), 213.

[2] American Board 1810 yılında kurulmuştur. Hem Cemaatçi (Congregationalist) hem de Presbiteryen üyeleri vardı ve Encyclopedia of Missions'a göre "yeniden fethedilmiş bir Kudüs vizyonuna" sahipti. Kurulun günlük işleri Boston'da bulunan bir Prudential komitesi tarafından yürütülmekteydi. Daha fazla bilgi için bkz. Edwin Munsell Bliss, ed., *The Encyclopedia of Missions*, 2 vols. (New York, 1891), 1: 66-68.

[3] Suriye Misyonu'nun bu makalede gözden kaçırılan birçok ayrıntısını ele alan daha kapsamlı ve kronolojik bir anlatı için bkz. A. L. Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901: A Study of Educational, Literary and Religious Work* (Oxford, 1966); ve ayrıca Samir Khalaf, *New England Puritans and Cultural Change in the Arab World* (forthcoming).

[4] Mustafa Khalidy and Omar Farrukh, *Al-Tabshirwa al-ist'amarfi al-bilad al-'arabiyya [Missionaries and Imperialism in the Arab World]* (Beirut, 1957), adlı çalışma misyonerler ve emperyalizm arasında açık bir bağlantı kurmaktadır. Diğer taraftan, Habib Badr'ın doktora tez çalışması "Mission to 'Nominal Christians': The Policy and Practice of the American Board of Commissioners for Foreign Missions and Its Missionaries Concerning the Eastern Churches Which Led to the Organization of a Protestant Church in Beirut (1819-1842)" *(PhD, Princeton Theological Seminary, 1992)*, ve Tibawi'nin *American Interests in Syria*'deki anlatısı, misyonerler ile Amerikan yayılmacılığı arasındaki herhangi bir içsel bağlantıyı reddetmektedir. William Hutchison, Amerikan misyonerlik faaliyetlerinin "emperyalizmin moral eşdeğeri" olarak yorumlanabileceğini ifade etmiştir. Bkz: *Errand to the World: American Protestant Thought and Foreign Missions* (Chicago, 1987), 92-95. Stephen Neill ise "on dokuzuncu yüzyılda misyonerlerin bir dereceye kadar sömürgeci komplekse boyun eğdiğini" savunmuştur. *"A History of Christian Missions* (Harmondsworth, 1964), 259.

[5] Stephen B. L. Penrose, Jr., *That They May Have Life: The Story of the American University of Beirut, 1866-1941* (1941; Beirut, 1970), 6.

sürmektir[6]. Bu makale, benim Evanjelik modernite olarak adlandırdığım şeyin çelişkilerini incelemektedir. Misyonerleri sadece modern tıbbın ve matbaa teknolojisinin yerlilere ulaştırıcıları olarak görmek yerine, buradaki amaç Evanjelik modernitenin İncil topraklarına kültürel ve tarihsel aidiyet iddiasında bulunan çok daha kırılgan bir süreç olduğunu öne sürmektir; bu iddialar 1860 Suriye'sindeki toplumlar arası savaş dönemlerinin ardından nihai olarak reddedilmiştir.

Johannes Fabian, *Zaman ve Öteki*'de, Aydınlanma'nın bir sonucu olarak mekân ve zaman anlayışında tarihsel bir değişim olduğuna dair ikna edici bir argüman ortaya koymuştur. Dini zamanı, dünyanın periferik bölgelerinden din merkezlerine (örneğin Canterbury'ye, Roma'ya ve Kudüs'e) yapılan bir tür modern öncesi seyahatle ilişkilendirmiştir. Bu değişime eşlik eden, ortak bir köken noktasına dönüş düşüncesidir. Fabian'a göre sekülerleşmiş zaman, on dokuzuncu yüzyılın Avrupa başkentleri gibi öğrenme ve güç merkezlerinden dünyanın periferik bölgelerine, "insanın kendinden başka hiçbir şey bulamayacağı yerlere" seyahat etmeyi içeriyordu[7]. Bu süreçte, modern Avrupalı insan kendisini, seküler zamanın daha ilkel ve durağan bir zamanla yan yana olduğu varsayılan sömürgeleştirilmiş insandan farklı bir "uzay-zaman"a yerleştirdi. Fabian bu "zamansal uzaklaşma" sürecini, sömürgeci ve sömürgeleştirilenin, aktör ve eyleyenin, modern ve modern öncesinin, sömürge yönetiminin mantığına göre iki farklı zamanda var olduğu "eşzamanlılığın inkârı" olarak adlandırmıştır[8]. Amerikalı misyonerlerin on dokuzuncu yüzyıl Suriye'sindeki özel deneyimleri, Fabian'ın kavramının detaylandırılmasına olanak tanır; zira misyonerler aynı anda hem sekülerleştirilmiş hem de kutsal zaman ve mekân anlayışlarına dâhil olmuşlardır. Modern öncesi ve modern zaman ve kimlik biçimleri arasında mutlak bir ayrımı ya da on dokuzuncu yüzyıl misyonerlerinin "eşzamanlılığın inkârını" kabul etmek yerine, 1860'tan sonra, Evanjelik modernitenin, William Hutchison'ın "emperyalizmin ahlaki bir eşdeğeri" olarak tanımladığı, daha açık bir şekilde seküler ve dünyevi, hiyerarşik ve ayrımcı bir modernite olarak yeniden yapılandırılması." misyonerlerin Suriye'deki faaliyetlerinin birbiriyle örtüşen iki dini ve seküler zaman ve kimlik kavramı arasındaki bir mücadele olarak okunabileceğini öne sürmek istiyorum[9].

Suriye misyonu, bu tür faaliyetlerin dünya çapında yayıldığı bir dönemde Amerikalı misyonerler tarafından üstlenilmiştir. Hindistan'a yönelik misyonlar çoktan başlatılmıştı; 1819'da sıra Levant'a gelmişti; bir misyonerin ifadesiyle, İngiliz egemenliğinden kurtulmuş, "tamamen bize ait olacak" bir bölgeydi burası[10]. Misyonerlik faaliyeti, daha seküler imparatorluk inşasıyla rekabet ederken aynı zamanda imparatorluk faaliyetinin izinden gitmemiş, onun etkinliği ve doğruluğuna dair evrensel bir vizyonu benimsemiş ya da genişletmiştir. Hem Protestan misyonerler hem de Avrupalı sömürge idarecileri kendilerini medeni ve Hıristiyan dünyanın periferisinde moderniteyi temsil eden kişiler olarak görüyorlardı. Misyonerler için, daha geniş bir sömürge projesine zorunlu olarak dahil edildiği Çin veya Hindistan'daki evanjelik görev ile Levant'taki çabaları arasındaki en önemli fark, Suriye'de bir sömürge aygıtı olmadan tebliğ

[6] Comaroff'lar Nonconformist İngiliz misyonerleri "İngiliz sömürgeciliğinin vicdanı" olarak tanımlıyorlar, zira Boer'ler tarafından tercih edilen ve nefret edilen yerleşimci sömürgeciliğe karşı uygarlaştırıcı bir sömürgeciliği savunuyorlardı. Bkz. John Comaroff and Jean Comaroff, *Ethnography and the Historical Imagination* (Boulder, Colo., 1992), 184

[7] Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York, 1983), 6.

[8] Fabian, *Time and the Other*,26-31.

[9] Hutchison, *Errand to the World*, 91.

[10] Alıntı: Badr, "Mission to Nominal Christians," 65.

yapmalarında yatıyordu[11]. Başka bir deyişle, Evanjelik moderniteye misyonerler arasında sahip olduğu geçerliliği kazandıran şey, sömürge yönetiminin doğasında var olan zorunluluklar ve uzlaşmalar tarafından zorlanmadan emperyal ideolojinin belirli yapılarını ödünç alma ve üzerine inşa etme yetenekleriydi. Sömürgeci güçlerden bir miktar koruma sağlamalarına, modern tıbbı tanıtmalarına ve yanlarında matbaa getirmelerine (ki bunları "misyon için çok değerli ve vazgeçilmez [bir yardımcı]" olarak tanımlıyorlardı) rağmen, misyonerler "her misyonun ve her misyonerin temel amacının insanları özgürleştirmek, eğitmek, aydınlatmak, cilalamak değil, din değiştirmek" olması gerektiğinde ısrar ediyorlardı[12]. Yine de geri dönüşleri, Hıristiyanlığı Kutsal Topraklar'dan Avrupa'ya yayan bilgi döngüsünü tam bir döngüye soktu. Şimdi, on dokuzuncu yüzyılın başlarında misyonerler, Samuel Hopkins'in müjdelenmemiş dünyaya yönelik "ilgisiz yardımseverlik" çağrısına yanıt vermek amacıyla Doğu Akdeniz'e "gerçek" Hıristiyanlığın ve bilimin armağanlarını yanlarında taşıyarak geldiler[13]. Amaçları, (misyonerler olarak) "müjdenin yaşayan örnekleri" olarak hizmet edecekleri bir Hıristiyan kardeşliğiydi[14]. Görevleri Hıristiyanlığı yeniden canlandırmak olacaktı ki bu da ortak bir tarihsel kökeni yeniden canlandırmak için birikmiş yerel geleneklerden oluşan bir yapıyı yıkmak anlamına geliyordu. Amerikalı misyonerler tarafından nefret edilen papalığın "yozlaşmasına" saplanmış olarak görülen Cizvitlerin aksine, Amerikalılar evanjelik Protestanlar olarak "dünyevi zihniyetten" kurtulmuş olmalarını kutluyorlardı[15]. Onlara göre evanjelik modernite, evanjelize edilmemiş dünyaya seküler modernitenin, özellikle de tıbbın, ruhani reform ve kurtuluşla yumuşatılmış meyvelerini sunmak anlamına geliyordu[16]. Ancak Amerikalı misyonerler aynı zamanda, müjdelenmemiş Asyatik toplumları ilerici tarihin bir sürekliliği boyunca zorla yeniden konumlandırabilecek katartik bir güç olduklarına da inanıyorlardı. Bu anlamda, "dünyanın Hıristiyan vatandaşları" olarak kendi yollarını çizmeye çalıştıkları için geri dönüş misyonları derin bir gerilimle damgalanmıştır. Yerlileri dolaylı olarak bir düzeyde eşit olarak kabul ettiler, ancak misyonerler on dokuzuncu yüzyıl Suriye'sine gelir gelmez kendilerini "nominal" yerli Hıristiyanlardan ayırdıkları bir mesafe süreci başladı[17].

Amerikalı misyonerler Levant'a ilk olarak 1820'de geldi. Kelimenin tam anlamıyla modern bir devlet olarak kendini yeniden keşfetmekte olan bir Osmanlı İmparatorluğu'nun kıyılarında karaya çıktılar. Osmanlı imparatorluğunda reform süreci, 1839 ve 1856 fermanlarıyla doruğa ulaştı; bu fermanlarda yeni bir ulus anlayışı, Osmanlılık, dini geçmişe bakılmaksızın tüm

---

[11] "Remarks upon the Turks and the Nominal Christians," *The Missionary Herald: Reports from Ottoman Syria 1819-1870*, Kamal Salibi and Yusuf Khoury, eds., 5 vols. (Amman, 1995), 1: 429; Bundan sonra MHROS, derginin orijinal nüshalarına da başvurmuş olmama rağmen, genel Hıristiyan okuyucu kitlesini misyonların doğası ve ilerleyişi hakkında bilgilendirmek ve onlar için fon toplamak amacıyla Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserleri Kurulu'nun resmi aylık yayını olan ve kısaca Misyonerlik Habercisi (Missionary Herald) olarak anacağım.

[12] Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserleri Kurulu Sekreterlerinden Birinin Ziyareti Vesilesiyle Suriye Misyonunun Eylül ve Ekim 1855'te Yapılan Özel Toplantısının Tutanakları (Boston, 1856), 2.

[13] James Field, *America and the Mediterranean World, 1776-1882* (Princeton, N.J., 1969), 71-74.

[14] Alıntı Badr, "Mission to 'Nominal Christians," 164.

[15] "Extractsfrom a Communication of Messrs. Bird, Smith, and Thomson," MHROS, 2: 394. Cizvitlerin yanı sıra, Suriye ve Filistin'de faaliyet gösteren, aralarında Lübnan Dağı'ndaki Lazarist misyonun da bulunduğu başka Katolik misyonlar da vardı. Ancak XIX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Cizvit misyonerler, Amerikan Board'un Evanjelik misyonuna yönelik Katolik tehditlerin en büyüğü olarak algılanıyordu.

[16] Hutchison, Errandto the World,9.

[17] "Fraternal Advice to Missionaries about to Enter on Their Work "Missionary Herald 31 (1835): 277.
Bu yazıda misyonerler uyarılıyordu: "Adı, ulusu ya da ülkesi ne olursa olsun, gerçek Hıristiyanlarla ortak bir Hıristiyanlık temelinde buluşacaksınız... Amerika'ya özgü şeylere takılıp kalmayın. Ülkenizi sevdiğinizi gösterirken (ve onun kalbinize bağladığı tek bir kordonun bile kopmasına izin vermezken), sevgilerinizde başka toprakları da kucaklayabileceğinizi ve tüm mükemmelliğin doğduğunuz yerle sınırlı olduğunu düşünmek gibi küçük bir kibrin üzerinde olduğunuzu gösterin. Kısacası, kendinizi dünyanın Hıristiyan vatandaşları olarak görün."

imparatorluk tebaasına eşit muamele edilmesi ifade ediliyordu[18]. Osmanlılar geleneksel olarak Şam ve Halep gibi şehir merkezlerini doğrudan yönetmeyi tercih ediyorlardı[19]. Osmanlılar, insan gücü ve kaynakların tükendiği taşra eyaletlerinde dolaylı yönetime dayanıyordu. Boyun eğme, sadakat ve vergi karşılığında, bölge sakinleri kendi kendilerini yönetmeye bırakıldı. Osmanlı İmparatorluğu teorik olarak Müslüman bir imparatorluk olmasına rağmen, Hıristiyanların ve Yahudilerin inançlarını korumalarına ve açıkça uygulamalarına izin vermişti. Lübnan Dağı gibi kırsal bölgelerde, Osmanlı'nın yerel toplulukları küçümsememesi ve hoşgörü geleneği, heterodoks Dürziler ve Şiiler de dahil olmak üzere Lübnanlı topluluklara dokunulmadığı anlamına geliyordu. Başta Maruniler olmak üzere Lübnan Dağı'ndaki Hıristiyan topluluklar bu ortamda gelişti ve misyonerlere Osmanlı devlet adamlarının marjinal topluluklar olarak gördükleri topluluklar arasında dinlerini yaymaları için serbestlik tanındı[20].

Mısırlı Mehmed Ali gibi vasalların isyanı ve Avrupa'nın ekonomik ve kültürel nüfuzu gibi faktörlerin bir araya gelmesi, Osmanlı yönetimini on dokuzuncu yüzyıl Lübnan Dağı'nda büyük bir baskı altına soktu[21]. Bu bögede başlıca iki topluluk Dürziler ve Marunilerdi. Avrupa etkisinin artmasıyla birlikte, her topluluk kendisini Büyük Güçlerden biri ya da diğeriyle aynı hizaya getirmeye çalıştı. Maruniler, Katolik dünyasıyla uzun yıllara dayanan bağlantılarını kullanarak Fransa ile bir ilişki geliştirdiler. Dürziler İngilizlere döndü. Her iki mezhep de Lübnan Dağı'nın birkaç farklı ordu tarafından işgal edildiği on dokuzuncu yüzyılın ortalarındaki çalkantılı dönemde, yabancı himayesinin hayatta kalmak için gerekli olduğunu fark etti. Diğer faktörler Doğu Sorunu'nu daha da ağırlaştırdı: toprak kıtlığı ve nüfus artışı Maruni köylüleri Dürzi bölgelerine sürükledi. Bir dizi nedenden ötürü, toplumsal denge bozulmaya başladı ve toplumsal gerilimler arttı[22].

İşte bu geçiş dönemlerinde Amerikalı misyonerler Ortadoğu sahnesine ilk kez çıktılar. 1819'da Levi Parsons ve Pliny Fisk Levant'a gitmek üzere Amerika Birleşik Devletleri'nden ayrıldı[23]. Bu misyonerler hem Cemaatçi hem de Presbiteryen misyonerlerden oluşan Boston merkezli mezhepsel olmayan American Board of Commissioners for Foreign Missions'a (ABCFM) bağlıydılar. Büyük Uyanış'ın tutkularına kapılmış bir Amerika'da, misyoner olan erkekler, Mesih'in İkinci Gelişini kolaylaştırmak için dünyanın müjdelenmesi gerektiğine tamamen ikna

[18] Bu süreç büyük ilgi görmüştür. Örneğin bknz, Selim Deringil, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908," *Comparative Studies in Society and History* 35 (1993): 3-29. ayrıca bknz: Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861: The Impact of the Tanzimation Politics and Society* (Oxford, 1968).

[19] Örneğin bakınız, Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, N.J., 1980); ve Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century* (New York, 1989).

[20] Ilya Harik, *Politics and Change in a Traditional Society* (Princeton, N.J., 1968). Harik, Lübnan Dağı'ndaki Maruni kilisesinin büyümesini anlattı; on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde Maruni milliyetçiliği, Osmanlı kontrolünün azaldığı ve Avrupa'nın müdahalesinin arttığı bir bölgede kilise liderleri tarafından başarılı bir şekilde aşılanmıştı.

[21] Lübnan Dağı derken özellikle on dokuzuncu yüzyılda Arapça Cebel Lübnan ve Osmanlıca Cebel-i Lübnan olarak bilinen ve bugün Lübnan Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Barid ve Zahrani nehirleri arasında kalan bölgeyi kastediyorum. Beyrut'un yanı sıra Bekaa ve dış bölgeleri de içeren kıyı şeridi tam anlamıyla Lübnan Dağı'nın bir parçası değildi. Bununla birlikte, tüm alanlar ekonomik, siyasi ve sosyal faktörler aracılığıyla bütünleşmiştir. Bknz: Kamal Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered* (London, 1988); ve bölgenin siyaseti ve ekonomisi hakkında daha fazla bilgi için bknz: Leila Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut* (Cambridge, Mass., 1983).

[22] Dominique Chevallier,"Auxorigines des troubles agraires libanais en 1858 "*Annales: Economies, societes, civilisations* 14 (1959): 35-64.

[23] Field, *America and the Mediterranean World*, 93.

olmuşlardı[24]. New England'da yoğunlaşan Amerikan yurtdışı misyonunun çekirdeğini oluşturanlar Connecticut'taki Tolland, Boston ve Pennsylvania'daki Montrose gibi topluluklardan geliyordu. İngiliz Kilise Misyoner Topluluğu (Church Missionary Society) üyelerinin durumundan farklı olarak, Amerikalı misyonerlerin deneyimleri endüstriyel dönüşümün potasından kaynaklanmıyordu[25]. Suriye Misyonu'nda görevli Amerikalılar, Jessup'lar, Bliss'ler ve Benton'lar, prestijli yüksek öğrenim geçmişlerinden geliyorlardı. Amerikadaki Harvard, Yale, Williams, Amherst ve Andover İlahiyat Fakültelerinin yanı sıra Princeton İlahiyat Fakültesi de misyona yetenekli ve kendine güvenen insanlar kazandırdı. Bu misyonerlerin dünya algıları vardı; -özellikle eğitim deneyimlerinden sonra- artık küresel terimlerle düşünüyorlardı.

Kızılderilileri dönüştürerek Amerika'yı "Kâfirlikten" kurtarmayı amaçlayan Püriten "çöle yolculuk" anlayışının mirasçıları olan misyonerler, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde çok daha iddialı hedefler seçmişlerdi[26]. Evanjelik bir gayretle, "Afrika'daki milyonlarca cahil vahşiye, Hindistan ve Çin'deki milyonlarca ezilmiş sınıfa" tarafsız ve şefkatli bir hizmet sunduklarını düşündüler[27]. Amerikalı misyonerler için hiçbir halk çok kalabalık, hiçbir toprak çok büyük değildi. İkinci Büyük Uyanış'ın bakış açısına göre, dünya şehirleri fethedilmeyi bekleyen devasa "kaleler"e benziyordu. "Karanlıklar Prensi (Prince of Darkness)" Çin'den, Hindistan'dan, Levant'tan ve Afrika'dan temizlenmeliydi[28].

Misyonerlerin asıl planı Kudüs'te kendilerini güvence altına almak ve Amerikan Protestanlığını Yahudilerle Müslümanlara müjdelemekti. Birkaç yıl sonra, ilk misyonerlerden bazıları öldü ve diğerleri Amerika Birleşik Devletleri'ne geri döndü. Çeşitli nedenlerden dolayı Kudüs'te işler yolunda gitmedi ve Amerikalı misyonerler bunun yerine Beyrut'a yerleşti[29]. İlk kuşağa mensup misyonerler bocalamaya başlayınca, misyoner eşlerinin eşlik ettiği "takviye birlikler" ortaya çıktı[30]. 1834 yılında Beyrut'ta bir misyoner basını kuruldu ve 1843 yılında Lübnan Dağı'ndaki Abeih köyünde bir okul açıldı. Bir yıl sonra Eli Smith İncil'i Arapçaya çevirme projesine başladı. 1860 yılına gelindiğinde misyonerler Suriye'de iyice yerleşmişlerdi[31]. 1834 yılında gelen William Thomson bölgeye intikal eden Amerikalı misyonerler arasında en yaşlı olanıydı. Kendisi eski nesil misyonerler ile 1840'lar ve 1850'lerde ortaya çıkmaya başlayan yeni nesil misyonerler

---

[24] Charles I. Foster, *An Errand of Mercy: The Evangelical Front,1790-1837* (Chapel Hill, N.C., 1960), 208. Ayrıca Bknz. Field, *America and the Mediterranean World*, 78; Badr, "Missionto 'Nominal Christians,"' 25; Hutchison, *Errand to the World*,45.

[25] Jean Comaroff and John L. Comaroff, *Of Revelation and Revolution: Christianity, Colonialism, and Consciousness in South Africa* (Chicago, 1991), 75. Hutchison, New England'ın "görece zenginliğinin" kısmen buradaki misyon merkezlerini yabancı misyonlara yönelmeye zorladığını iddia etmektedir; bkz*. Errand to the World*, 56-57.

[26] Hutchison, *Errand to the World*,58.

[27] *Methods of Mission Work among the Moslems: Being Those Papers Read at the First Mission Conferenceon Behalf of the Mohammedan World*, Held at Cairo April 4th-9th, 1906 (New York, 1906), 10.

[28] James L. Barton, *The Unfinished Task of the Christian Church: Introductory Studies in the Problem of the World's Evangelization* (New York, 1908), 133. Ayrıca Bknz: Fred W. Drake, "Protestant Geography in China: E. C. Bridgman's Portrayal of the West," in Suzanne Wilson Barnett and John King Fairbank, eds., *Christianity in China: Early Protestant Missionary Writings* (Cambridge, Mass., 1985), 91.

[29] A. L. Tibawi's concise history of the mission, "The Genesis and Early History of the Syrian Protestant College," in Fuad Sarrufand Suha Tamim, eds., *American University of Beirut Festival Book (Festschrift)* (Beirut, 1967), 258-59, A. L. Tibawi, misyonun Kudüs'ü terk etmesinin nedenlerini, Osmanlı'nın "Frenklerin" Kudüs'e yerleşmesine getirdiği kısıtlama, Levi Parsons'ın ölümü ve konsolosluk korumasının eksikliği olarak açıklıyor.

[30] Kamal Salibi, *The Modern History of Lebanon* (Delmar, N.Y., 1977), 132.

[31] 1855'e gelindiğinde Beyrut'taki matbaada üç font Arap harfleri kullanılıyordu ve matbaanın faaliyete geçmesinden bu yana misyonerler tarafından yapılan çevirilerin neredeyse tamamını yeniden yazan bir "Arap düzeltmen "in gözetiminde bir buçuk milyondan fazla Arapça sayfa basılmıştı. Aynı yıl yapılan bir hesaplamaya göre, Suriye Misyonu ile bağlantılı olarak kurulun sahip olduğu mülk 20.000 doların biraz üzerindeydi.

arasında bir bağlantı görevi gördü. George Hurter, 1841'de, Simeon Calhoun 1844'te, Bentonlar 1847'de, William Eddy 1852'de, William Bird 1853'te ve son olarak Aikens, Blisses ve Jessuplar 1856'da geldiler. Çoğu Arapçayı yerinde öğrenmek zorundaydı ve Levant ile daha önce hiç temasları olmamıştı. Beyrut'taki Amerikan gurbetçi topluluğunun büyük bir kısmını oluşturan bu kişiler, yerel gelenek ve göreneklere aşina olmadıkları için bir araya gelmişlerdi.

Misyoner Daniel Bliss'in eşi Abby Bliss 1856'da şöyle diyordu: "Toprağa yeniden yakın olmak ve her şeyin kendi Amerika'mıza o kadar benzememesi tuhaf geldi ki, o kutsanmış toprakları geride bıraktığımızı tamamen anlamaya başladık."[32]. Bilmedikleri bir dünyanın sınırını geçtikleri duygusu Amerikalı misyonerlerde derin bir yankı uyandırdı. Yirmi üç yıl önce, 1832'de Eli Smith Boston'daki Park-Street Kilisesi'nde misyonerlik amacını açıkça ortaya koyan bir vaaz vermişti. Smith, "Antik Yunan ve Filistin'i ya da insan doğasının günümüzdeki işleyişini incelemeye gitmiyorsunuz," dedi. Etrafında Akdeniz'e misyoner olarak gitmek üzere olan dört genç adam oturuyordu. "Siz," diye devam etti, "şu anda orada yaşayan yozlaşmış ve yok olmakta olan insanları ıslah etmek ve kurtarmak için gidiyorsunuz ve turunuz sizin hayatınızdır." Smith, sonrasında "misyonerlerin kaçınılmaz sınavları" olarak adlandırdığı şeyleri özetledi. Yoldaşlarına sahadaki son deneyimleri, hastalıkla karşılaşmaları ve Doğu'daki misyonerlik çalışmaları için durak noktaları olan İngiliz kontrolündeki Malta'dan başlayarak karşılaşmak üzere oldukları yabancı dünya hakkında bilgi verdi[33]. Ancak Smith'in her şeyden çok istediği şey, dinleyicilerine, önlerinde ne tür sıkıntılar olursa olsun, önlerindeki görevin tarihi bir görev olduğunu vurgulamaktı. Amerikalı misyonerlerin, yerli putperestliğin, İslami fanatizmin ve Katolik batıl inançların baskısını ortadan kaldıracak modern bir hareketin mensupları olduğunu belirtti. "Başları örtülü keşişler, süslü rahibe manastırları, sokakların her köşesinde bulunan ve görkemli alaylarla taşınan aziz resimleri, günah çıkarma kutularında kulağına günah çıkarmak için diz çöken saf tövbekarları küçümseyen rahipler... karanlık çağlara dair tüm hayallerimi şimdiki gerçeklere dönüştürdü ve bana papalığın saçmalıklarıyla Reformasyon savaşını yeniden vermem gerektiğini gösterdi" diye hatırlıyordu. Ve onlarla "sarıklı Türklerin Hıristiyanlık karşıtı kibirleriyle ilk temasımda duyduğum istemsiz korkuyu" paylaştı[34]. Yine de, Suriye ve Lübnan Dağı'nın sözde "nominal Hıristiyanlarını" "gerçek" Hıristiyanlığa dönüştürmek için misyonerler Malta'dan Doğu Akdeniz'e geçtiler ve büyük "Hıristiyan çabaları planı" için kendilerini çelikleştirdiler[35].

[32] Bliss, *Reminiscences*,88.
[33] Eli Smith, "Trials of Missionaries" (Boston, 1832), 1-5, my emphasis. Field, *America and the Mediterranean World*, 95.
[34] Smith, "Trials of Missionaries," 1-5.
[35] "Surveyof the Protestant Missionary Stations," *Missionary Herald* 15 (1819): 127.

Birçok misyoner için Beyrut ve Lübnan Dağı'na ilk bakışları "mükemmel derecede büyüleyici" olmuştur[36]. Yine de Evanjelik duyarlılıkları onları şehri ve sakinlerini saran "karanlığa" karşı uyardı; Henry Harris Jessup'a göre ruhani ve ahlaki açıdan "tam bir durgunluk vardı."[37]. Bir başka misyoner de bu duyguları yineledi. "Eyvah," diye yakındı, "bu güzelim dağlar ne kadar da karanlık[38].

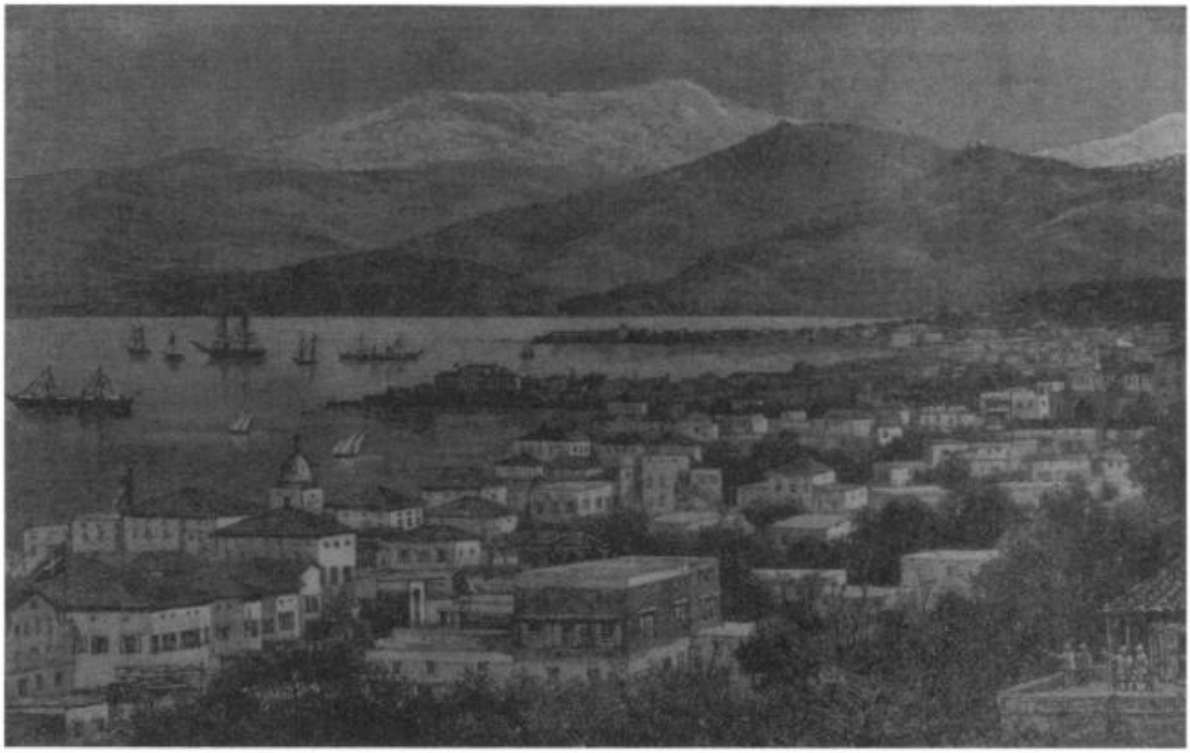

Beyrut, Cebel-i Lübnan'dan bir görünüm. (Kaynak: William M. Thomson, *The Land and the Book; or Biblical Illustrations Drawn from the Manners and Customs, the Scenes and Scenery, of the Holy Land*; Volume III: Lebanon, Damascus, and Beyond Jordan (1865; Hartford, Conn., 1910).

O bahar günü her ne kadar karanlık görünse de Levant, Jessup ve meslektaşları için bilinmez (terra incognita) bir yer değildi. Burası, İsa ve havarilerinin üzerinde yürüdüğü topraklar olan Kutsal Topraklar'a açılan kapı eşiğiydi. "Merhamet yolculuğuna" başlayan Amerikalı misyonerler, çoğunlukla Doğu'ya keşif heyecanıyla gelmemişlerdi. Güney Afrika ya da Yeni Fransa'nın aksine, bu sınır gizemli değildi ve halkları saklanmıyordu. Onları nehrin yukarısına götürecek bir tekne yoktu, dolambaçlı nehir kıyılarında onları bekleyen yakın bir tehlike de yoktu. Keşfedilmemiş bir coğrafyada "vahşi ve yabanıl" Afrikalı insan burada bulunmayacaktı; Yeni Kudüs'ün inşa edilebileceği kent uygarlığından yalıtılmışlık duygusu Amerikalı misyonerleri ilgilendirmiyordu[39]. Tarihi Kudüs'ün onlar için sembolize ettiği şey, hayali bir Afrika ya da Hint barbarlığının ortasında saf bir Hıristiyan alanı değil, kalıcı bir referans rehberiydi. İşte orada, Lübnan Dağı'nın kilometrelerce güneyinde, İslam'ın elinde duruyordu. Kendileri de İncil topraklarının kuzey bölgelerinde çalışırken, "Hıristiyanlığın beşiği"ne olan yakınlıkları onlara sürekli hatırlatılıyordu. Bir misyonerin deyimiyle "toprak ve kitap" açıkça ve ayrılmaz bir şekilde

[36] Bliss, *Reminiscences*, 100.
[37] Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria,* 2 vols. (New York, 1910), 1: 27.
[38] Benton to Azariah Benton, June 8, 1855, Box 11, Folder 2, William A. Benton Papers, Department of Special Collections, Joseph Regenstein Library, University of Chicago (hereafter, Benton Papers).
[39] "Survey of the Protestant Missionary Stations," *Missionary Herald* 15 (1819): 127; Comaroff and Comaroff, *Of Revelationand Revolution*, 75.

birbirine bağlıydı[40]. Kendilerine ait olduğunu düşündükleri İncil topraklarına gerçekten de "geri dönmüşlerdi" ama artık onu Osmanlı bağlamı içinde tanıyamıyorlardı. Ufukları geniş bir yay çiziyordu: geçmişe doğru, manzarayı süsleyen referans noktalarını arıyorlardı. İşte Pavlus burada Lazarusların ölümden dirilidiğini belirten vaazını vermişti.

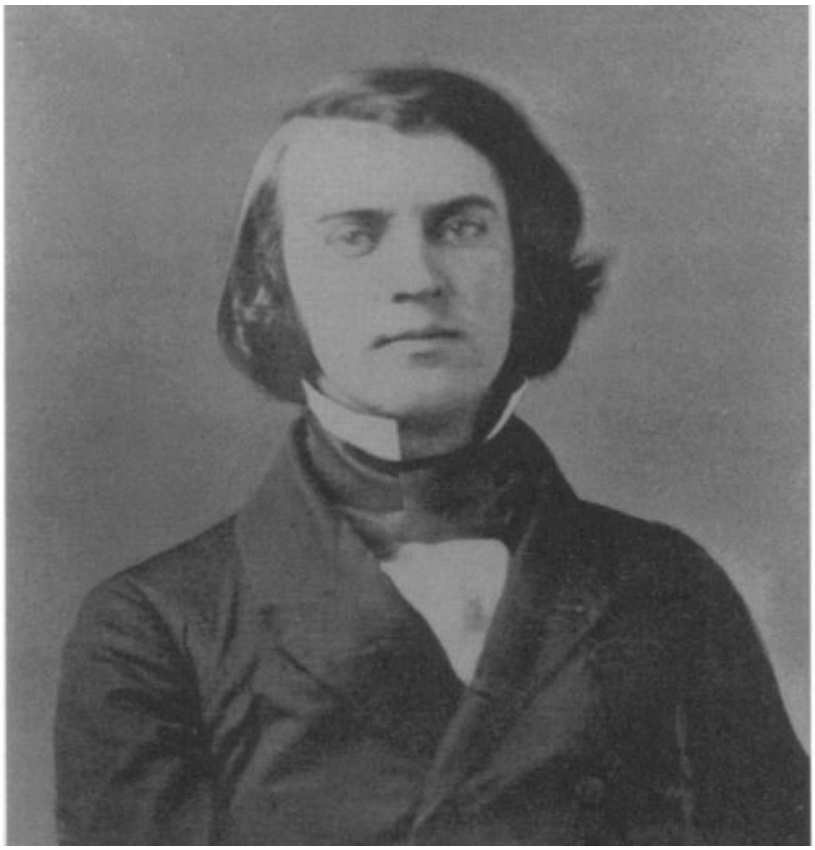

Hanry Harris Jesup, 1855 *Fifty-Three Years in Syria* (New york 1910). Vol. 1. adlı kitabından.

Geleceğe yönelik olarak, müritleri oldukları Tanrı'nın iradesine göre yeniden şekillendirilmiş Osmanlı sonrası bir dünya hayal ediyorlardı[41]. İki dünyayı birbirine bağlayan şey şimdiki zamandı, William Benton'ın gözünde "batıl geleneklerle kuşatılmış ve çağların gelenekleriyle yorulmuş" olan "toprak" ve onun sakinleriydi[42]. Afrika ve Yeni Dünya'nın aksine, yerliler misyonerlerin paylaştıklarını ve daha da ötesi temsil ettiklerini iddia ettikleri bir tarihin parçasıydı. Geçen zamanla birlikte, bir şekilde ve bir yerlerde, yerel halk yolunu kaybetmiş; Tanrı'yı terk etmiş ve görkemli Hıristiyan miraslarına sırtlarını dönmüşlerdi.

İncil'deki topraklar ile Afrika arasındaki farkların temelinde, misyonerlerin ülkenin uçsuz bucaksız boşluğundan ziyade karmaşıklığını algılamaları yatıyordu. Çin ve Hindistan, özellikle Hindistan'daki 1813 ve 1833 Charter Yasaları ve Çin'deki 1858 Tienstin Antlaşması'ndan sonra,

[40] William M. Thomson, *The Land and the Book*, 2 vols. (New York, 1865).
[41] Benton to A. L. Benton, February10, 1853, Box 11, Folder 1, Benton Papers. Thomson, Land and the Book, 1: 37. Dünya çapındaki çoğu misyonda olduğu gibi misyondaki en büyük tartışmalardan biri, putperestlerin ve sözde Hıristiyanların ayinlerine doğrudan saldırmanın, yerlilerin geleneklerini terk etmeyi düşünmelerinden önce çok önemli bir ilk adım olarak müjde gerçeğini aydınlatan daha dolaylı bir yaklaşımdan daha etkili olup olmadığıydı. Bu bağlamda, Pavlus'un Yahudi ayinlerine saldırmadan Yahudilere vaaz vermesi örneği, birçok misyoner tarafından yerli "batıl inançlara" doğrudan saldırmaktan kaçınmak için bir emsal olarak alındı; bu, Suriye'de ancak din değiştirmenin ilk on yılından ve ilk yerli şehitleri Es'ad Şidyak'ın ölümünden sonra ciddiye alınan bir dersti, ancak her iki strateji arasındaki ayrım genellikle zayıftı. Bknz: "Remarks on the Manner of Conducting Missions among the Nominal Christians of Western Asia," *Missionary Herald* 34 (1838): 117-19.
[42] Benton to Lathrop, April 12, 1858, Box 11, Folder 2, Benton Papers.

potansiyel din değiştirenlerin sayısı açısından belki de daha umut verici olsa da, Kutsal Topraklar açık ara farkla duygusal, kültürel ve siyasi olarak en yüklü bölgeydi. İslam sadece Şeytan'ın bir kalesi değildi, aynı zamanda daha sonra tanımlandığı gibi, "Müslüman Tehlike" kontrol edilmezse ilerleme tehdidini sürdürüyordu[43]; "dünyanın fethi için [Evanjelik Hıristiyanlığın] tek rakibiydi."[44]. Amaç araziyi temizlemek, yeni bir bina inşa etmek, eski ihtişamın enkazı üzerinde açık bir yol açmaktı. Jessup'un sözleriyle, "eski temelleri yeniden atmaya ya da Kayayı, Mesih İsa'yı gözden ve akıldan uzaklaştıran çağların enkazını ve çöpünü temizlemeye geldiler[45]. Kısacası misyonerler, Avrupa'nın Levant üzerindeki hegemonyasının seküler döneminde yollarını müzakere ederken İncil'deki geçmiş bir zamana ulaşmaya çalıştılar. Etraflarında, Osmanlı Doğu'sunun can çekişmekte olduğunu düşündükleri dönemi anlatıyorlardı. Jessup'un neslinden gelen misyonerler, ilk nesil misyonerlere yapılan uyarıları teyit eder gibiydi: "Kaldırımın taşları, bu kutsanmış bölgedeki sadakatsizliğe karşı haykırıyor gibi görünüyordu... [Karanlık ve kasvetli çağlar boyunca [Tanrı'nın] öfkesinin belirgin ve gözle görülür bir ifadesi altında yatan bu kutsal bölge"[46].

Gerçekten de, Avrupalı savaş gemilerinin Beyrut açıklarında güven verici bir şekilde yattığı Levant'ta, Amerikalılar bu toprakların daha önce haritalanmış olduğu gerçeğiyle rahatlayabilirlerdi. Ortadoğu'nun Livingstone'ları bölgenin derli toplu ve kapsamlı bir anlatımını ortaya koymuştu. Volney Kontu, 1784 yılında keşfettiği harabelerin yanında insanlığın çöküşüne ağıt yakmıştı. İsviçreli bir gezgin olan John Lewis Burckhardt da buraya gelmişti ve hem Katolik hem de Protestanlar İsa'nın topraklarının durgunluğundan yakınmışlardı[47]. Toprak çorak ve tarlalar terk edilmiş olsa da, en azından kalıntılar burada daha önce büyük halkların yaşadığına tanıklık ediyordu. Ancak Suriye'de pazarlık yapmak için Arap kıyafetleri giyen Burckhardt'ın aksine, Amerikalı misyonerler kimliklerini gizlemeye gerek görmediler. Tıpkı Çin'deki kardeşlerinin "Çin ortamından çok az ödün vermeleri" gibi, Suriye'deki Amerikalılar da Amerikan tarzına göre giyiniyor, evlerini döşüyor ve yemek yiyorlardı[48]. Onlar, "kano ve kar ayakkabısı" ile sözü yayarak "yaşayan şehitliğe" katlanan Yeni Fransa'daki Cizvitler gibi değillerdi[49]. Kudüs'ün gölgesinde, yerel kıyafetleri ya da alışkanlıkları benimsemeye gerek yoktu, çünkü burada yerliler gelecekti ya da öyle umuyorlardı ve Amerika'yı çoktan kasıp kavuran Büyük Uyanış olarak bilinen dini dirilişi kucaklayacaklardı.

Misyonerlerin gözünde Lübnan Dağı'ndaki farklı mezhepler arasında ayrım yapmak için çok az neden vardı. Daniel Bliss, 15 Ekim 1856'da yazdığı bir mektupta, "bu topraklardaki her erkek, kadın ve çocuk, insan kalbinin tamamen ahlaksız olduğuna dair yaşayan, konuşan ve hareket eden bir argümandır"[50]. Lübnan Dağı'nda az sayıda Müslüman olmasına rağmen, misyonerlerin Müslümanlar hakkındaki düşünceleri yerel topluluklara karşı tutumlarına da yansımıştır. Jessup, "Müslüman'ın tüm 'Doğu'yu temsil ettiği düşüncesiyle, 'Müslüman'ın ahlaki karakteri, Doğu'nun

[43] James L. Barton, *The Unfinished Task* (New York, 1908), 54.
[44] Introduction by E. M. Werry, *Methods Of Mission Work among Moslems,* 10.
[45] Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, 1: 30.
[46] "Instructions to Messrs. Goodell and Bird," *Missionary Herald 19* (1923): 142.
[47] C.-F. Volney, Voyageen Egypteet en Syrie (1887; Paris, 1959); and John Lewis Burckhardt, Travels in Syria and the Holy Land (London, 1822).
[48] Bknz: Jane Hunter, *The Gospel of Gentility: American Women Missionaries in Turn-of-the-Century China* (New Haven, Conn., 1984), 129.
[49] James Axtell,*The Invasion Within* (New York, 1985), 86.
[50] Missionary Herald'tan alıntı 53 (1857): 19.

tüm farklı dini mezheplerinin karakterinin adil bir temsilcisidir" diye yazmıştır. Hepsi birbirine benzer, yozlaşmış ve ahlaksızdır. der"[51].

Misyonerlerin Suriye'de karşılaştıkları en büyük engel İslam'dan ziyade Doğu kiliselerinin "nominal" Hıristiyanlığı olarak tanımlanan şeydi. Lübnan Dağı'nda, Maruni, Rum Ortodoks ve Katolik kiliseleri, orijinal Hıristiyan idealinden "düştükleri" ve şimdi "papacıların" kör kuklaları haline geldikleri için özellikle sert eleştirilere maruz kaldılar[52]. Evanjelik hayal gücüne göre, Doğu Hıristiyanları bölgede Protestanlığın yayılmasının karşısında en büyük sorunu teşkil ediyordu. Protestan misyonerler, Suriye'deki misyonlarının başlangıcından itibaren ve Doğu kiliseleri tarafından kendilerine gösterilen geçici karşılamaya rağmen, yerel halkla kendi koşullarında ilişki kurmayı ve onların ayinlerinin meşruiyetini ya da kutsallığını kabul etmeyi reddederek savaşçı bir tavır takındılar[53]. İlk din değiştirenlerden biri olan Es'ad Şidyak'ın 1828 yılında Maruni kilisesinin emriyle "şehit edilmesi" misyonerlerin peşini bırakmadı ve "sözde" Hıristiyanlara karşı polemiklerini yoğunlaştırmalarına neden oldu[54].

İslam'ın parodisi yapılıp "Muhammedan" "sınırsız tutkulara sahip, yalan ve küfürle dolu, özel karakteri kirli, kıskanç, affetmeyen ve merhametsiz bir adam"[55] olarak tanımlanabilirken, yüzlerce yıldır Hıristiyan olarak yaşayan ve ibadet eden Hıristiyanlar, yerlilere Hıristiyanlığı getirme iddiasına karşı bir meydan okuma oluşturuyordu. Zaten Hıristiyan oldukları için, misyonerlerin Suriye'deki (ve başka yerlerdeki) misyonun başlıca gerekçesi olarak hayal ettikleri karanlık, kendilerinin İsa'nın gerçek havarileri oldukları ve Doğu Hıristiyanlığının sadece yozlaşmış değil, aynı zamanda bencil, bağnaz ve sıradan insanlarla temastan uzak olduğu iddiasına bağlıydı. Eğer bir Müslüman ibadet ederken "zevkine ve alışkanlığına göre çeşitli küçük yakarışları, çeşitli homurdanmalar ve ünlemlerle mırıldanırsa"[56], "Doğulu" Hıristiyan da "uzun bir şarkı mırıldanması" söyler[57]. Ne Müslüman ne de "Doğulu" Hıristiyan dua etti, ama tıpkı "küçük çocukların mükemmel bir şekilde taklit ettiği gibi", beşikten tabuta kadar bir dizi anlamsız homurtuyu mekanik bir şekilde ezbere tekrarladılar. Her türlü gerçek dini ibadeti Doğuluların çeşitli sözlerinden ayıran misyonerler, kendilerini "ölü biçimlerin mezar giysilerini atarak" Doğu Hıristiyanlığını yeniden canlandıracak gerçek Hıristiyan inancının taşıyıcıları olarak sundular."[58]. Misyonerler en başından beri potansiyel din değiştirenleri, onları "çevreleyen" ibadet biçimlerinden ayırmaya çalıştılar; bu kutsal kıyılarda var olan orijinal Hıristiyan varlığını restore etmek ve modernize etmek istediler. Misyonerlerin zihninde, Doğu Hıristiyanlığı ve İslam, yıkılması gereken zamansal ve ruhani yozlaşmanın iki temel direği olarak birleşmişti.

Amerikalı misyonerler de kendilerini tarafsız ve Kutsal Topraklardaki halkları bölen "doğal" mezhepçiliğin üstünde görüyorlardı. Jessup'un Missionary Herald'da yayınlanan

---

[51] "Mohammedanism: By Rev. H. H. Jessup,"Missionary Herald" 56 (1860): 85.

[52] Barton, *Unfinished Task*, 51.

[53] Doğu kiliselerinin ayinlerine yönelik en ünlü saldırı 1826 yılında Jonas King tarafından kaleme alınmış ve Arapça olarak basılmış, daha sonra Türkçe'ye (İstanbul'daki Ermenilerin yararına) ve modern Yunanca'ya çevrilmiştir. Es'ad Şidyak'ın, King'in Katolik kilisesi aleyhindeki iddialarının "doğruluğunu" çürütemeyeceğini anladığında din değiştirmesine yol açan da bu mektuptur. Bknz: "Farewell Letter of Mr. King to His Friends in Syria," MHROS, 2: 33-36.

[54] Shidyaq olayının ayrıntıları 1828 ve 1829 yılları arasında Missionary Herald'da ve Shidyaq'ın kendi yazılarının Yusuf Khoury'nin editörlüğünü yaptığı *Qissat As'ad Shidyaq* [As'ad Shidyaq'ın Hikayesi] (Beyrut, 1992) adlı Arapça yeni bir baskısında bulunabilir.

[55] "Mohammedanism: By Rev. H. H. Jessup," 85.

[56] Thomson, Land and the Book, 1: 26-27.

[57] Charles Henry Churchill, *Mount Lebanon: A Ten Years' Residence from 1842 to 1852 Describing the Manners, Customs and Religion of Its Inhabitants,*3 vols. (London, 1853), 3: 86.

[58] Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*,2:-783.

"Müslümanlar" ile ilgili uzun bir yazısında belirttiği gibi, "tüm kafirlerden nefret etmek ve onları lanetlemek gerçek Müslümanların görevidir"[59]. Misyonerler kendilerini çeşitli topluluklar arasında hakem ve kurtuluş arayışındaki herkesin lideri olarak önerdiler. Bir misyoner, "Bizim pozisyonumuz siyasette kesinlikle tarafsızdır." diye yazmıştı[60]. Amaçları, yerel halkın "doğasında var olan" mezhepçilik bataklığını aşacak birleştirici bir kilise yaratmaktı. Misyonerler böylece okullarında Rum Katolikleri, Marunileri, Ermenileri ve Dürzileri bir araya getirmekle övünebiliyorlardı[61]. Mesih'teki kardeşliğin eşitliği, kendi öngördükleri uyumu yansıtan bir vaatti. Misyonerlerin sunduğu tek ve bölünmez bir Amerikan varlığı imajı, yerel nüfusun sayısız bölünmüşlüğüyle mükemmel bir tezat oluşturuyordu[62]. Bu aynı zamanda misyonun dengesini korumak açısından da çok önemliydi, çünkü sonuçta bu bir avuç misyoner, sözde yok olmakta olan "kalabalıklar" karşısında kesinlikle sayıca azdı[63]. Yerel halklara yardım etmek için, durgun olduğu iddia edilen toplumlarının dışından güçlü bir eylem gelmesi gerekecektir. Genç bir misyoner olan William Bird, "Yüzyıllar boyunca karanlığın lejyonları bu topraklarda rahatsız edilmeden hüküm sürdüler," diye yakınıyordu[64]. Misyonerler gelişleriyle birlikte, modern bir Evanjelik Hıristiyanlığın, kendilerine yardım etmek istemeyen ya da edemeyen yerel halka zorla kabul ettirileceği "mücadelenin başladığına" inandılar. Eli Smith 1833'te, "Dinin yeniden canlanması dış yardımla sağlanmalıdır," diyordu[65]. Amerikalı misyonerler kendi zihinlerinde iki zaman biçimi arasında köprü kurmayı başarmışlardı: İncil zamanı ve seküler zaman. Tam da İncil'in zamanına modern dünyada gelişebilecek canlı ve güncel bir anlam kazandırmak istedikleri için, kendilerini Hıristiyan nüfusla meşru muhataplar olarak gördüler.

Misyonerler bu parametreler dahilinde kendilerini gayretle yönlendirdiler. Yerli Hıristiyanlar genel olarak misyonerlerin ruhani saflık ve dindarlık konusunda kendi kendilerine ilan ettikleri tekeli kabul etmeyi reddettiler ve din değiştiren az sayıdaki yerel Hıristiyanlar da kendi kiliseleri tarafından aforoz edilmekle karşı karşıya kaldı. Şidyak'ın ölümünden ve yerli Hıristiyanların din değiştirme konusundaki isteksizliğinden sonra, bazı Amerikalılar "tamamen erişilebilir" ve "Osmanlı'nın kalbinde, Müslüman yöneticilerinden ve dinlerinden aşırı derecede tiksinen ve bizi dostları olarak gören nominal Müslümanlar topluluğu" gibi görünen Dürzi topluluğuna yöneldi[66]. Her ne kadar Dürziler arasında yaşayan Hıristiyan nüfusun ıslahı üzerinde durulsa da, Dürzilerin din değiştirmesine yönelik çabalar da yoğunlaştı. Aslında bazı misyonerler için Dürziler bir merak konusuydu, biraz vahşi ve şaşırtıcı derecede misafirperverdiler ne Müslüman ne de Doğulu Hıristiyan olarak görülüyorlardı ve Kuzey Amerika'daki Kızılderililere en yakın paralel

[59] "Mohammedanism: By Rev. H. H. Jessup," 82.
[60] Benton to A. L. Benton, December 27, 1860, Box 11, Folder 2, Benton Papers.
[61] Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*,2 vols. (Boston, 1872), 1: 374-76.
[62] Aynı şekilde, Çin'deki Amerikalı misyonerler de misyonerlerin geldikleri kökten farklı geçmişleri yalanlayan uyumlu bir imaj yansıttılar ve bu farklılıkların aksi takdirde yaratabileceği gerilimleri en aza indirdiler. Bnz: Hunter, *Gospel of Gentility*, 150.
[63] "Last Notices," MHROS, 1: 134.
[64] William Bird to Rufus Anderson, Deir al-Qamar, 1858 Annual Report, Reel 542, Vol. 4, pt. 1, doc. 196, Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, filmed from the holdings of the Houghton Library,Harvard University, ABC 16.8.1: The Near East, 1817-1919, Unit 5; hereafter, ABCFM. Ayrıca Bknz. "Station Reports," MHROS, 4: 332.
[65]Bedir'den alıntılanmıştır, "Mission to 'Nominal Christians,"' 137.
[66]"Report of the Station at Beyroot," Missionary Herald 37 (1841): 303; and "Letter from Mr. Smith,"Missionary Herald 39 (1843): 243. Ancak misyonerler arasında Dürzilere yönelik bir misyonun uygulanabilirliği konusunda bir anlaşmazlık ortaya çıktı ve bu anlaşmazlık farklı misyonerlerin Evanjelik topluluktaki din değiştirme deneyiminin merkeziliğine yaptıkları farklı vurgulara dayanıyordu. Bknz: Badr, "Mission to 'Nominal Christians,"' 191-95; Tibawi, *American Interests in Syria*,97.

olarak görünüyorlardı. Misyoner Benton, Dürzi dininin "dinsizlik, Yahudilik, Müslümanlık ve Hıristiyanlığın bir karışımı" olmasına rağmen, "gerçekte Dürziler dinsizdir" diye yazmıştır. Dürzi toplumu çok katı bir hiyerarşiye sahip olduğundan, Amerikalılar Dürzi elitlerle dost olmak için büyük çaba sarf etti. "Dürziler," diye devam etti Benton, "cesurdurlar ve şeyhleri de görgü ve nezaket açısından 'centilmen' örneklerdir." Onlar aynı zamanda misyon okullarının da başlıca hamileriydi[67]. Misyonerler, Lübnan Dağı'nın farklı dinlere mensup insanların yaşadığı Dürzi bölgelerinde istasyonlar kurdular. Bhamdun'daki Benton'lar gibi onlar da "vahşi dağlıların[68]" arasında yaşıyorlardı. "Benton, "Bu kadar karanlık bir dağın bize açılmış olmasına, burada katillerin, zina yapanların ve benzeri günahkârların ortasında bu kadar güven içinde yaşayabilmemize ve Tolland'daki Bay Marsh gibi Müjde'yi vaaz etme özgürlüğüne sahip olmamıza hayret ediyoruz," diye yazdı[69]. Misyoner aile olan Bliss'ler, misyonerlerin bir okul işlettiği Abeih'te konuşlanmışlardı. Erkek misyonerler Dürzi şeyhleri ve elitleriyle iş ilişkileri geliştirip çocuklarını misyoner okullarına göndermeleri için onları yavaş yavaş ikna ederken, kadın misyonerler de "rütbeli" Dürzi kadınların ihtiyaçlarıyla ilgileniyordu. Benton'ın eşi ve misyoner arkadaşı Loanza, Dürzi kadınların hastalıklarıyla ilgilenmek üzere evlerini ziyaret etti ve Abby Bliss adlı misyoner ise "rütbeli Dürzi hanımların" ziyaretlerini kabul etti."[70]. Amerikalılar, misyonerlere bir operasyon üssü sağlayabilecekleri ve yerel halkın gözünde meşruiyetlerini güvence altına alabilecekleri için Dürzi elitlerini yetiştirdiler. Misyonerlik gayreti ve adanmışlığının Maruni ve Rum kiliselerinin kendi taraftarları üzerindeki kıskacını nihayet kıracağına dair iyimserlikleri ne kadar büyük olursa olsun, Amerikalı Protestanlar Şidyak'ın şehit edilmesinden yararlanarak Hıristiyan kardeşliği vizyonlarını hayata geçirmeyi asla başaramadılar ve Dürzileri de dinlerinden döndüremediler. 1830'larda ve 1840'ların başında Suriye'de Doğu Sorunu nedeniyle yaşanan ve yerel toplumdaki geleneksel siyasi ve sosyal yapıların çoğunun altını oyan siyasi çalkantılar bile -misyonerlerin hararetli umutlarının aksine- önemli sayıda din değiştirene yol açmadı[71]. Birçok girişimde bulunmalarına rağmen, misyonerler yerlilerle, seküler teknoloji ve güçle olan ilişkileri ve yerlileri eşit olarak görmeyi reddetmeleri nedeniyle bir şekilde tehlikeye atılmayan bir Hıristiyan vatandaşlığı duygusunu ifade edemediler.

Lübnan'daki yerli halk en başından beri Evanjelik mesajdan çok Amerikalıların beraberlerinde getirdikleri teknoloji ve nüfuzla ilgileniyorlardı[72]. İlerleme kaydedemediklerinin farkına varan misyonerler, neden bu kadar az kişinin müjdenin "gerçeğini" kabul ettiğini kendilerine defalarca sordular ve 1837'de en az bir kez iç gözlem yaptıklarında, cevapları düşünmek için geri çekildiler. Bunlar arasında yerel dillerde yaşadıkları zorluklar, "dünyevi kaygıların" dikkatlerini dağıtması ve Missionary Herald'ın okuyucularına "kendilerine o kadar benzemediklerini, [bu durumun] onu dinlemelerini ve ona bir dost ve kardeş olarak güvenmelerini engellediğini" hatırlattığı yerlilerle aralarındaki sosyal mesafenin devam etmesi ve misyoneri "davetsiz misafir

[67] Benton to Lathrop, July 29, 1857, Box 11, Folder 2, Benton Papers (emphasis in original).
[68] "The Diaries, Reminiscences and Letters of Loanza Goulding Benton," unpublished MS kindly put at my disposal by Mrs. Marjorie Benton, p. 85.
[69] Benton to Lathrop, April 12, 1858, Box 11, Folder 2, Benton Papers.
[70] Bliss, *Reminiscences*, 120.
[71] Suriye'deki Doğu Sorunu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Salibi, *The Modem History of Lebanon*; Harik, *Politics and Change in a Traditional Society*; L. Carl Brown, *International Politics and the Middle East* (Princeton, N.J., 1984).
[72] Misyonerlere yönelik bu tür tepkiler Lübnan Dağı'na özgü olmaktan çok uzaktı.Örneğin Tom Beidelman, Doğu Afrika'daki İngiliz misyonerlik faaliyetleri bağlamında benzer bir örüntüye dikkat çekmiş ve Kilise Misyonerlik Cemiyeti'nin (CMS) İngiliz misyonerlerinin kendi estetik imajları ile seküler iktidarla olan ilişkilerinin gerçekliği arasında nasıl kaldıklarını göstermiştir. T. 0. Beidelman, *Colonial Evangelism* (Bloomington, Ind., 1982), 116-17.

olarak görülmeden yaklaşamayacağı kişilerden uzak durmaya" teşvik etmesi yer alıyordu; Bu duygu çoğu zaman o kadar güçlüdür ki, Müjde'nin zorlayıcı gücünden başka hiçbir şey onu onlarla temasa geçiremez "[73].

Misyonerlerin seküler iktidara karşı takındıkları ikircikli tutum da sorunları daha da derinleştiriyordu. Misyonerler, misyonları ile Avrupa devletlerinin seküler güçleri arasındaki ilişkiden o kadar dehşete düşmüşlerdi ki, 1844'te alınan bir kararda tüm misyonerler, bir grup araştırmacının ya da bir köyün misyona katılma talebinde bulunması halinde, "bu nedenle, onların korunması için konsoloslar nezdinde (büyük olduğu varsayılan) nüfuzumuzu kullanma yükümlülüğümüz yoktur. Böyle bir zorunluluk yoktur ve buna karşı korunmalıyız."[74]. Osmanlı İmparatorluğu'nun kalabalık liman kentlerindeki denizci gruplarından, misyonerlerin yansıtmaya çalıştığı sert ve babacan imajla alay eden sarhoş konsoloslara kadar, Avrupa medeniyetinin karanlık yüzü olarak gördükleri şeylerden hoşlanmıyorlardı. Her şeyden önce, "seküler" Avrupa bilgisinin aktarıcıları olmaya şiddetle karşı çıktılar ve bu nedenle matbaaları dini risaleler ve polemik tartışmalarla sınırlı kaldı[75]. Ancak, konsoloslarının ve gambotlarının koruması olmadan dinsel tebliğ yapılamazdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda misyonerler ve Avrupalı güçlerin temsilcileri arasında sürekli bir iletişim vardı. Amerikalılar Malta'ya vardıklarında, İngiliz konsoloslar onlara güvenlik teklif etti ve İngiliz Yabancı İncil Derneği (British Foreign Bible Society) üyeleri onları karşıladı. Emperyal rekabet ve büyük bir güçle özdeşleştirilme ihtiyacı nedeniyle, Amerikan konsolosluk yardımının eksik olduğu durumlarda İngiliz desteğine güvendiler. Misyonerler Amerikalı olduklarını bilseler de, yerli halk arasında imparatorluk gücüne bağlı oldukları düşüncesini ortadan kaldırmak için çok az çaba gösterdiler. "Onlar [Dürziler] misyonerlerimize çok güveniyor gibi görünüyorlar," diye itiraf etti Benton, "ve eğer Dürzi olmasalardı İngiliz Protestanı olacaklarını söylüyorlar." Sık sık İngilizlerle karıştırılıyoruz ve Amerikalı olarak biliniyoruz, çoğu zaman bu dağlıların zihinlerini bu hatadan kurtarmaya çalışmıyoruz. Birçoğunun coğrafya hakkında hiçbir fikri yok"[76].

Daha da önemlisi, misyonerler metropol kültürünün ahlaksızlıklarından nefret etseler de, potansiyel dindaşlarını etkilemek için Batı teknolojisinin süslerine ihtiyaç duyuyorlardı. Hastaları iyileştirmek istedikleri kadar, sahip oldukları modern teknolojinin önemli sonuçlarının da tamamen farkındaydılar[77]. Batılılar olarak kendilerini "yerlilerden" ayıran bilimsel bilgiye sahip olduklarını biliyorlardı. Daniel Bliss'in de itiraf ettiği gibi, "Sempati ve buzağı ayağı jölesi 'Kurtuluş Planı'nın bir parçası değildir, ancak onu göstermede büyük bir yardımcıdır."[78] Loanza Benton, hastaları tedavi etmesi istendiğinde, "pek doktor sayılmam ama vahşi dağcılardan daha çok şey bildiğime eminim" diyerek hemen kabul ettiğini itiraf etti[79]. Böylece bir matbaa getirdiler ve İncil'i Arapça olarak bastılar ve daha da dokunaklısı, şifa sanatı ve modern tıp konusunda eğitildiler. Loanza Benton "[yerli kadınların] güvenini ve kalbini kazanıyordu; hepsi ona bir anne, öğretmen, arkadaş, doktor ve hemşire olarak bakıyordu."[80] Jessup "pratik diş hekimliği" eğitimi

[73] "Resolutions Adopted at a Missionary Conference Convened Sept. 27, 1837, "MissionaryHerald 34 (1838): 114-15.
[74] Badr'deb alıntı, "Mission to 'Nominal Christians," ' 246-47.
[75] Hutchison, *Errand to the World* ,82; Tibawi, *American Interests in Syria*, 130.
[76] Benton to Lathrop, July 29, 1857, Box 11, Folder 2, Benton Papers. Maruniler, Shidyaq olayında dramatik bir şekilde görüldüğü üzere, Amerikalıları "İngilizler" olarak da adlandırıyordu. Bkz. Khoury, Qissat As'ad Shidyaq.
[77] Michael Adas, *Machines as the Measureof Men: Science, Technology,and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca, N.Y., 1989), 285.
[78] Bliss, *Reminiscences*,134.
[79] "The Diaries, Reminiscences and Letters of Loanza Goulding Benton," 85.
[80] Benton to Lathrop, April 12, 1858, Box 11, Folder 2, Benton Papers.

almış ve New York'ta tıp derslerine katılmıştı[81]. Dahası, misyonerler "merhamet görevlerini" on dokuzuncu yüzyıl Batı yayılmasının amansız gidişatına ayrılmaz bir şekilde bağlamışlardır. Onların gözünde Tanrı, dünyanın büyük güçlerini Mesih'in ve ona hizmet edenlerin hizmetine vermişti. Kendi Püriten miraslarından hareketle, Amerika'daki Kızılderili topluluklarının "içten istilasının" Avrupa askeri gücü ve teknolojisinin desteği ve gücü olmadan mümkün olamayacağını biliyorlardı[82]. ABCFM'nin maaşlı misyonerleri, özellikle de 1840'lar ve 1850'lerde Suriye'ye gelen nesil, Avrupa gücünün yakınlığının farkındaydı. Amerikan Board misyonerleri izole olmadıklarını biliyorlardı; şehirlerin içinde ya da yakınında yaşıyorlardı ve Bliss'ler gibi Abeih köyünde birkaç saatlik mesafede yaşadıklarında "Akdeniz'in tam manzarasına sahiptiler ve vapurların gelip gidişini görebiliyorlardı."[83].

Beyrut'taki Suriye Misyonu'nun "Orijinal Tıbbi Binası". Stephen B. L. Penrose, Jr.'dan yeniden üretilmiştir, That They May Have Life: The Story of the American University of Beirut, 1866-1941 (1941; Beirut, 1970). Beyrut Amerikan Üniversitesi, Üniversite Yayınları Komitesi'nin izniyle.

Tüm misyonerler metropolle (büyük şehirler) sürekli iletişim halindeydi ve The Missionary Herald adlı dergileri aracılığıyla misyonun koşulları ve beklentileri hakkında raporlarla evdeki izleyicilerini sürekli olarak bilgilendiriyorlardı. Bunu, buharlı gemilerin ve sanayi devriminin diğer yeniliklerinin ortaya çıkması sayesinde yapabildiler. Diğer görevlerin ilerleyişinden, aksiliklerden ve başarılardan sürekli haberdardılar. Hindistan'daki 1857 İsyanı ile ilgili haberleri

[81] Jessup, *Fifty-Three Years in Syria*, 1: 16.
[82] James Axtell, *The European and the Indian: Essays in the Ethno history of Colonial North America* (Oxford, 1981), 43.
[83] These are Abby Bliss's words in Bliss, Reminiscences, 119.

endişeyle takip ettiler, Cawnpore katliamını duydular ve "Mesih'in krallığının yayılmasıyla böylesine derin bir ilgisi olan" Afyon Savaşları'nın sonucuna sevindiler.

Çin İmparatorluğu'nda en az 350.000.000 yardıma muhtaç insan var; komşu Japonya İmparatorluğu'nda ise bu sayı otuz ya da kırk milyon kadar daha fazla. Putperest dünyanın yarısını oluşturan bu iki imparatorluk, Hıristiyanlığa ve Hıristiyanlığa karşı çağlar boyunca kapalı kaldıktan sonra, bir yıl önceki toplantımızdan bu yana ve çok harika bir şekilde açıldı. . . Bu en büyük yeryüzü topluluğunun Müjde'ye açılmasını sağlamak için -zamanı gelmişti- takdiri ilahi, Hıristiyan âleminin dört büyük gücünden -İngiltere, Fransa, Rusya, Amerika- elçileriyle ve taleplerinin başarıya ulaşması için gereken her şeyle birlikte oradaydı[84].

"Şeytan'ın kalelerine" yönelik bu dünya çapındaki saldırıda, belirli gediklerin açılması ve bu gediklerin tutulması gerekiyordu. Bu anlamda Suriye, her ne kadar özel bir dini ve tarihi öneme sahip olsa da, bu tür birçok cepheden yalnızca biriydi. Boston'daki kurulun Hıristiyan misyonunu daha genel bir uygarlaştırma misyonundan ayırma çabalarına rağmen, misyonerler büyük bir yetenek ve adanmışlıkla, misyonlarının giderek daha fazla bağımlı hale geldiği sanayi çağının ürünlerinde ustalaşmayı öğrendiler. Osmanlı sonrası bir gerçeklik yaratmaya koyuldular: Osmanlı yasalarına bağlı değillerdi, Osmanlı memurlarıyla nadiren temas kuruyorlardı, Türkçe bilmiyorlardı ve hepsinden önemlisi hayatlarını Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesi için içtenlikle dua eden Evanjelik Hıristiyanlığın ilkelerine göre yaşıyorlardı. Kendilerini Cebel-i Lübnan denen dağda, yasaların ya da kısıtlamaların prangaları olmadan misyonerlik deneyleri yapabileceklerini hayal ettiler; kendileri için mükemmel bir alan yaratmışlardı-din değiştirme özgürlüğü, istekli bir nüfus (ya da öyle umuyorlardı) ve Avrupa-Amerikan ahlaksızlığından arınmış bir bölge[85]. Amerikalı misyonerler, Hıristiyan olarak adlandırdıkları bu eşsiz mekâna, sanki yerlilere modern yaşamın maddi gerekliliklerini göstermek istercesine, Amerikan mobilyaları ve dikiş makineleri gibi ev konforu unsurlarını da ekleyerek burayı daha da evcilleştirip tanıdık hale getirdiler. "Yani," diye düşünüyor Benton, "medeniyet onların [Lübnanlıların] yaşam alanlarına sandalyeler, masalar vs. şeklinde giriyor"[86].

Yine de Suriye'deki Amerikan misyonunun en hayal kırıklığı yaratan yönü, Ermeniler ya da Güney Afrika veya Yeni Dünya'dakilerin aksine, kitlesel din değiştirmenin başarısız olmasıydı. Dünya çapındaki misyonlar evlerine "gerçek bir Hıristiyan inancının saflığı ve yaşamı içinde" ayağa kalkmaya hazır binlerce "yerliyle" ilgili raporlar gönderirken, Suriye Misyonu, özellikle 1860'a giden yıllarda, hayal kırıklığına uğramış duyguları kapsayan raporlar gönderdi. Başarısızlık ve "geri dönen misyoner" olarak yaftalanma korkusuyla sarsılan misyonun erkek ve kadınları, toprak vaadini yerine getirmek için çaresizdi. Ancak Müslüman ve Dürzi nüfus, din değiştirmeyi reddetti. Maruni, Rum Ortodoks ve Katolik kiliseleri misyonerlerle temasa geçenleri aforoz etmekle tehdit etti. Buradaki zorluk, on dokuzuncu yüzyıl imparatorluk çağında gelmelerine rağmen, Suriye'deki misyonerlerin Yeni Dünya'daki misyonerlik çabalarını

[84] Boston'daki Misyonerlik Evi'nden 4 Ocak 1859'da ABCFM Suriye Misyonu'na gönderilen genel mektup. Mektup şöyle devam ediyordu, "Hindistan'da da büyük olaylar yaşanıyor. Korkunç İsyan, geçtiğimiz yıl bu ülke için dört Antlaşmanın Çin için yaptığından daha fazlasını yaptı ... Ve davamız için bu kazanımların hepsi, işgal etmemize izin verilen Hindistan'ın en iyi bölgelerinden bazılarında bizim için mevcuttur. Hindistan'daki bu kriz, değişim ve devrim, şeytanın bu büyük, kadim ve zorlu kalelerine özel bir saldırıda bulunmanın tam zamanıdır." Cawnpore katliamı 1857 Hindistan İsyanı sırasında meydana gelmiş, o yılın haziran ayında 400 kadar Avrupalı Hintli isyancılar tarafından öldürülmüştür. Daha fazla bilgi için bkz. Stanley Wolpert, *A New Historyof India* (New York, 1989), 235.

[85] Bknz: Paul Rabinow, *French Modern: Forms and Norms of the Social Environment (*Cambridge, Mass., 1989); ve Gwendolyn Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism* (Chicago, 1991).

[86] Benton to Lathrop, July 24, 1857, Box 11, Folder 2, Benton Papers

karakterize eden ezici sürprizden ya da Afyon Savaşları'nın ardından Çin'deki misyonerlik girişiminin çıplak gücünden yoksun olmalarından kaynaklanıyordu[87]. Sonuçta Hıristiyanlık yeni bir din değildi ve Amerikalı misyonerler umutsuzca öyle olduğunu iddia etseler bile, misyonun nesneleri olarak "yerliler" evanjelizm melodisiyle cezbedilmeyi reddettiler. Sonuç olarak, Suriye'deki misyon sürekli bir kararsızlık içinde kaldı ve kapatılma tehdidi misyonerleri daha endişeli, daha umutsuz ve içinde bulundukları durumu ve nihai zaferlerinin yakınlığını abartmaya daha yatkın hale getirdi[88].

Bir başka zorluk da Suriye Misyonu'nun yerli din değiştirenlere karşı takındığı tavırdı. Amerikalı misyonerlerin yerlilere olan güvensizliği nedeniyle, din değiştiren az sayıdaki kişinin 1848 yılına kadar başvuracakları bir Protestan kilisesi yoktu. İlk yirmi yıl boyunca misyonerler hiçbir yerli papazı atamayı reddetmiş ve onları gerçek anlamda Hıristiyan olmak için yeterli müjdeci gayreti gösterene kadar eski kiliselerinin yapısı içinde kalmaya teşvik etmişlerdi. Dahası, Suriye Misyonu'ndaki bazı misyonerler ile Boston'daki yönetim kurulu arasında 1840'ların ortalarında gündeme gelen büyük bir bölünme vardı[89].

Misyonerler, Protestan cemaatinin kendisini diğer milletlere (dini cemaatlere) karşı koruyabilmesi için özerk bir örgütlenme içinde yerlilerin ayin ve törenlerinde kapsamlı bir reform yapılmasını isterken, kurul, Protestanların Osmanlı makamları tarafından ayrı bir millet olarak resmen tanınıp tanınmadığına bakılmaksızın, misyonerlerin yerli bir papaz tarafından yönetilecek özgür bir bireyler birliği olarak yerli bir kilise kurmasını istiyordu[90]. Başka bir deyişle, kurul, siyaset alanına yersiz bir genişleme olduğunu düşündüğü şeye izin vermeyi reddederken, misyonerler de yerlilerin Evanjelik gayretlerinde hala samimiyetsiz olduklarına ikna oldukları için yerli bir papazı kabul etmeyi reddettiler. Sonuç olarak, eski kiliselerinden gördükleri zulüm karşısında, Protestanlığa geçen az sayıdaki kişiye, Pavlus gibi, kilisenin yayılması için çektikleri acılara tahammül edilmesi gerektiği hatırlatıldı[91].

1850'lerin ortalarında misyonun içinde bulunduğu çıkmazı tasvir eden genç bir misyoner için başarı beklentilerinin hiç de iç açıcı olmaması şaşırtıcı değildir:

Adam istiyoruz, adam, adam! …
Bizim bölgemizde misyonerlik çalışmaları için iyi ve güçlü bir adamımız yok. Ya Arapça ya da fiziksel güç eksikliği hepimizi zayıflatıyor. Bay Calhoun sadece ara sıra vaaz veriyor ve küçük seminerimizin gözetimini üstlenmekte zorlanıyor… Bay Smith ve Bay Whiting bir Şabat günü birden fazla vaaz veremeyeceklerini düşünüyorlar… Bay Benton hâlâ kekeme; ben daha acemiyim; Bay Lyons da tabii ki henüz boğazını ve ağzını açamadı[92].

Bu sinir bozucu durum, bir kesintiye yol açtı. Suriye'deki koşullar altında, misyonerlerin doğrudan kontrolü altında olmayan ayrı bir "yerli" kilise için yeterli gerekçe olmadığını düşündüklerinden, az sayıdaki din değiştirenlerle misyonerler arasındaki ilişkiler gergindi. Aynı

[87] Bknz. Hunter, *Gospel of Gentility,*6.
[88] Bu eğilimin tarihçesi için bakınız Tibawi, *American Interests in Syria*, (Suriye'deki Amerikan Çıkarları).
[89] Badr, "Mission to 'Nominal Christians,"' 280.
[90] Tibawi, *American Interests in Syria*,99.
[91] Daha fazla ayrıntı için Badr'a bakınız, "Missionto 'Nominal Christians," 257. Millet sistemi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Benjamin Braude and Bernard Lewis, eds., *Christiansand Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, 2 vols. (New York, 1982). C. P. Williams, Nijer Toprakları'ndaki CMS misyonerleri bağlamında, yabancı misyonerlerin kendi kendini yöneten yerli bir kiliseyi kabul etmekte yaşadıkları zorluk ve ideal hakkında benzer bir noktayı tartışmıştır. Bkz. C. P. Williams, *The Ideal of the Self-Governing Church:A Study in Victorian Missionary Strategy* (Leiden, 1990).
[92] "Letter from Mr. Bird, June 25, 1855," *Missionary Herald 51* (1855): 312.

zamanda misyonerler hem din değiştirenlere hem de daha da önemlisi kendilerine, yakın gelecekte (sürekli ertelenen) "gerçek" din değiştirenlerden oluşan kritik bir kitle oluşur oluşmaz, ciddiyetle bekledikleri Hıristiyan kardeşliğinin ortaya çıkacağı umudunu verdiler[93]. Böylece, Amerikalılar potansiyel din değiştirme olasılığını abartırken, aynı zamanda zaten din değiştirmeyi başarmış olanlarla eşitlikçi bir temelde ilgilenmeyi erteleediler. Örneğin Daniel Bliss, din değiştirenlerden sanki sıkı bir kontrole ihtiyaç duyan huysuz çocuklarmış gibi bahsetmiştir. "Biliyorduk ki," diye yazıyordu, "onlar Mesih'te henüz bebektiler ve fikirlerine ve duygularına çok fazla saygı gösterilmemeliydi."[94]. Başka bir misyoner olan Aiken daha da ileri gitti: "Bu halkta dürüstlük ve doğruluk eksikliği, her konuda gevşeklik ve tembellik ve bir bütün olarak ruhani algılama eksikliği vardır; bunun kalıntıları en umut verici ihtida vakalarında ve Kilise üyelerimizin en güvenilir olanlarında bile görülmektedir."[95].

Aynı zamanda, misyonerler başarının yakınlığını abarttılar. William Benton din değiştirmeyi reddeden Dürziler arasında yaşadığı dönemi şöyle anlatmaktadır: "İncil'den hala uzaklar, ancak Lübnan'daki ilkokul sistemimizin başlıca hamileri ve dostları onlar ve çocuklarına Ahit'i, İlmihal'i ve Hıristiyan doktrinini öğretmemiz için çocuklarını bize vermeye hazırlar ve 'Bizde herhangi bir değişiklik umudu çok az, ancak bizden sonraki çocuklarımızda ve gelecek nesillerde farklı olacak' diyorlar."[96]. Misyonerlerin kalplerine ve zihinlerine kazınan başarısızlık, içlerinde onları yerel halktan ayıran farklılık ve düşmanlık duygularını harekete geçirecekti. Reddedildiler ama sebat ettiler. Kullandıkları imgeler, tesadüfi olmayan bir şekilde, Haçlı Seferleri'ne aitti. Misyonerler böyle yaparak kendi ülkelerindeki dinleyicilerine tanıdık gelmeyi ummuş olabilirler, ancak bu süreçte kendilerini çevrelerine daha da yabancılaştırmışlardır. Geleceğe dair umut vermek için geçmişe baktılar. Misyonerler, şimdiki zamanda başarısızlığa uğramamak için umutsuz bir çaba göstererek, kendilerini bir süre önce Kutsal Toprakları "kurtaran" Hıristiyan şövalyelerle özdeşleştirmeye çalıştılar:

Yedi yüz yıl önce, Kutsal Kabir'i kurtarmak için gelen ve kalıntıları çevremizdeki pek çok dağın zirvesini taçlandıran kaleleri inşa edenlerden arta kalan yorgun ve bitkin bir savaşçı grubu, Avrupa'ya bir yardım çağrısı gönderdi ve bu çağrı, prens ve serfin binlerce evinde çınlayarak, kılıç ve mızraklarla donanmış, zahmete katlanmaya ve ölümü göze almaya hazır, aceleci bir orduyu yardıma çağırdı. Ve şimdi, aynı savaş alanlarından, karanlığın ve günahın güçleriyle çatışmayı başarıyla sürdüremeyecek kadar az sayıda ve çok zayıf olanlar tarafından yeniden bir yardım çığlığı yükseliyor[97].

Misyonerler evanjelik misyonlarının başarısızlığını, Hıristiyanlığı zaten bilen bir dünyaya getirmekle ilgili kendi mesihçi fantezilerinin bir sonucu olarak değil, yerlilere has bir sorun olarak gördüler. Başarısızlığı açıklamak için eş zamanlılık reddedilmiştir. Haçlı Seferleri'ne yapılan atıf, misyonerler ve kendi toplumları için zaman gelişirken, Doğu'da zamanın durgunlaştığını gösteriyordu. Modern Haçlılar ve geçmiştekiler ortak bir ebedi düşmanı

[93] Tibawi, 1850'lerde gelen ve Arapça bilmeyen misyoner neslinin hızlı sonuçlar elde etmek için çok daha sabırsız olduğunu ve bu düşüncelerin yerli din değiştirenlere yönelik abartılı şüphelerini açıklamış olabileceğini ima etmiştir. Yine de "gerçek" din değiştirme konusundaki endişeler misyonun başlangıcından itibaren belirgindi ve misyonerler kendi kiliselerini isteyen bir avuçtan fazla din değiştiren kişi edinir edinmez açıkça ifade edildi. Bkz. Tibawi, "Genesis and Early History of the Syrian Protestant College," 266; ve daha fazla ayrıntı için bkz: Badr, "Mission to 'Nominal Christians,'"

[94] "Letter from Mr. Bliss, Aug. 28, 1857," *Missionary Herald* 53 (1857): 399.

[95] "Letter from Mr. Aiken, Aug. 31, 1857," *Missionary Herald* 53 (1857): 401.

[96] Benton to Lathrop, July 29, 1857, Box 11, Folder 2, Benton Papers.

[97] "Station Report (Sidon) 1858," Missionary Herald 55 (1859): 133-34.

paylaşıyorlardı: yerli fanatizm. Ve fanatizm evrimleşmedi. Misyonerlerin zihninde bu durum devam etti ve zaman zaman ve inatla su yüzüne çıktı. Değişmez ve ilkel olarak kabul edildi ve her şeyden önce yerli olarak sınıflandırıldı. Fanatizm başarısızlığa neden oldu; misyonerler için bilinmeyen ve bilinemez olan her şeyi somutlaştırmaya başladı.

Eli Smith'in 1857'de zamansız ölümü Jessup, Benton ve yeni kuşağın diğer üyelerinin sıkıntılarını daha da artırdı. Bir misyoner, "Tanrı misyonumuzu yine vurdu. Bu acı bizi kutsasın," diye umutsuzluğa kapıldı[98]. Umutsuzluğa kapılan Edward Aiken, 1857'de "bu toprakları tercih etmek için belirlenen zaman henüz gelmemiş gibi görünüyor" diye haykırdığında genel misyoner görüşünü özetliyordu[99]. Görünüşe göre Amerikan mesajı hiçbir yerde olumlu karşılanmıyordu ve aslında herhangi bir bölgede olumlu karşılanma potansiyeli bile misyonerlerin kendi aralarında ciddi bir gerilim kaynağı haline gelmişti. Bu etkileşimlerin sonuçları, Dürzi elitlerinin çocukları için okullar açarken az sayıda Protestan din değiştirmeye ve onlarla ilgilenmeye odaklanan bir Amerikan misyonerlik perspektifinde kendini göstermiştir. Misyonerlik görüşü teorik olarak dünyanın kurtuluşunu düşündüğü için küreseldi, ancak Suriye'de giderek daha küçük çevrelere ve deneyimlere bölündü. Her biri kendi bölgesinin "yerlilerin" potansiyel kurtuluşu için ideal olduğunu düşünüyordu. Benton, daimî misyonun yeri konusunda misyoner arkadaşlarıyla uzun süren bir tartışmaya girdi ve bu tartışma 1859'da Suriye Misyonu'ndan ayrılmasıyla sonuçlandı[100]. 1860 yılına gelindiğinde, toplumlar arası şiddet Lübnan Dağı'nı harap ettiğinde, misyonerler kendilerini kargaşa içinde buldular.

Lübnan Dağı'ndaki Savaş 1860 yazında Maruniler ve Dürziler arasında yaşandı. Mayıs sonu ile haziran sonu arasında Lübnan Dağı'nın karışık bölgeleri şiddetli çatışmalara sahne oldu. Sonuç olarak onlarca köy yakıldı ve başta Hıristiyanlar olmak üzere Dürziler de dahil binlerce kişi öldürüldü. Burada ilgi çekici olan savaşın kronolojisi değil, Evanjelik başarının sönük beklentileri nedeniyle zaten hayal kırıklığına uğramış olan misyonerleri seküler güçle ilişkilerini yeniden değerlendirmeye nasıl zorladığıdır. 1860'taki çatışmaların Kırım Savaşı'nın sona ermesini, Paris Antlaşması'nın imzalanmasını ve 1856 Hatt-ı Hümayun'un ilan edilmesini -Hıristiyan tebaanın Müslüman tebaayla eşitliğini garanti altına alan ve Büyük Güçleri Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmama politikasına ciddiyetle bağlayan anlaşmalar- takip etmesi, misyonerlerin çatışmaya tepkilerinin imparatorluğu kendilerine emanet etmiş olmaktan kaynaklanan daha genel bir Avrupa suçlamasından ayrı tutulmamasını sağladı[101]. Buna ek olarak, misyonerlerin savaşa verdikleri tepkiler bir başka açıdan da milenyum öngörülerinin kanıtı olarak anlaşılabilir. Vahiy kitabının okunmasına dayanarak, Deccal'in (aynı anda papa ve sultan olarak tasavvur edilen) saltanatı MS 606'dan başlayarak 1.260 yıl sürecektir. Dolayısıyla 1866 önemli bir tarihti ve hemen öncesindeki herhangi bir çatışmanın binyıllık bir bağlamda görülmesi kaçınılmazdı[102]. Savaşın sefaleti ve dehşeti, kurtuluşa yazgılı bir dünyanın ilk sarsıntısı gibi görünüyordu. Benton savaşı "görülmesi gereken yüce ama bir o kadar da korkutucu ve acıklı bir sahne" olarak

[98] "Letter from Mr. Wilson to Dr. Robinson, April 1857," *Missionary Herald* 53 (1857): 125.
[99] "Letter from Mr. Aiken, Aug. 31, 1857," 401.
[100] Tibawi, *American Interests in Syria*, 146.
[101] Leila Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Londra, 1994) kitabında 1860 savaşının bir anlatısı bulunabilir. Paris Antlaşması ve 1856 tarihli İmparatorluk Senedi, Osmanlı İmparatorluğu'nu esasen "Avrupa'nın hasta adamı" olarak Avrupa devlet sistemine dahil etti, ancak aynı zamanda imparatorluğun iç işlerine doğrudan müdahaleyi engelleyen uluslararası hukuka tabi bir egemen güç olarak. Böylece 1860 savaşı, müjdelenmemiş dünyaya ruhani müdahalenin gerekliliğine dayanan misyonerlik idealleriyle bir dereceye kadar tezat oluşturan, Avrupa'nın siyasi müdahalede bulunmama politikasının hemen ardından geldi.
[102] Field, *America and the Mediterranean World*, 81.

tanımladı[103]. Bu, en azından misyonerlerin düşüncesine göre, Evanjelik mesajı görmezden gelen bir halk için ilahi bir cezaydı. William Bird, "belki de toprağı arındırmak ve müjdeye giden yolu hazırlamak için bir savaşa ihtiyaç olduğunu" düşünme eğilimindeydi ve onun görüşünü destekleyen Jessup, savaşın "bu halkı Mesih'e sığınmaya ikna etmek için gereken disiplinin ta kendisi olabileceğini" ekledi[104].

Ancak daha yakın bir düzeyde, Amerikalı misyonerlerin tepkisi, özellikle Bliss, Jessup ve Benton kuşağından olanların hazırlıklı olmadıkları bir şiddet düzeyine karşı şaşkın ve dehşete düşmüş bir tepki olarak yorumlanabilir. Bir yıl önceki ilk şiddet patlamalarında misyonerler, amaçları ve araçları belli olan gerçek bir savaşın, kısacası elitler arasında bir "siyaset" savaşının yaşandığını kabul etmeyi reddetmişlerdi. William Thomson, *"Tüm dağlarda büyük bir heyecan hüküm sürüyor," diye yazdı. "Ancak benim beklentim genel bir savaş olmayacağı yönünde. Siyasi bir neden yoktur ve tüm Emirler, Şeyhler ve her iki tarafın nüfuzlu adamları barışı korumak için endişelidir. Bir savaşla kaybedecekleri çok şey, kazanacakları hiçbir şey yoktur ve eğer bir iç savaş çıkarsa, bu liderlerinin rızası olmadan halk tarafından yürütülecektir"*[105]. Mayıs 1860'ın sonlarına doğru savaş ciddi bir şekilde başladığında Thomson, "bu sadece halkın her taraftaki egemen sınıfların isteklerine karşı bir ayaklanmasıdır" dedi[106].

Misyonerlerin katıksız çaresizliği, etraflarını saran "anarşiyi" tanımlamalarından anlaşılıyordu. Kendilerini aniden saran felaketi tanımlamak için "fırtına" ve "vahşi kasırga" gibi doğal şiddet metaforlarını kullandılar. Misyonerler kısmen ilahi bir müdahale unsuru gördüler, ancak aynı zamanda ilkel yerli fanatizmi olarak yorumladıkları şeyi de fark ettiler. Maruni din adamlarının doğuştan gelen "bağnazlığı", çoğu misyonerin gözünde şeytandan ilham alan Dürzi savaşçıların eylemlerini yansıtıyordu[107]. Thomson'ın Beyrut'tan gönderdiği 2 Haziran tarihli mektupta Dürzilerin zafer kazandığı, "bir kasırga gibi her şeyi önlerine katıp götürdükleri" ve "kıyametin koptuğu" bilgisi yer alıyordu. Dahası, "Bay Bird'e fırtına patlamadan önce buradan gitmesi için yalvarmıştım ama böyle bir şeyin olacağından haberi yoktu," diye ekledi. Daha sonra, "[kişisel bir tehlike içinde değiliz] ama üzerimizden geçen vahşi kasırga hakkında bir şeyler bilmelisiniz" diye devam etti[108]. Savaş ilerledikçe ve çatışmaların vahşeti arttıkça, Hıristiyan güçler dağılmaya başladı. Kasabaları kuşatma altındaydı ve köyleri yağmalanıp tahrip edilmişti. George Hurter 2 Haziran'da Beyrut'tan "40 ila 50 köyün" yakıldığını yazdı. Deyr el-Kamar hâlâ kuşatma altındaydı ve Bay Thomson "fırtına geçene kadar" Bay Bird'ün ailesini güvenli bir yere götürmek üzere yola çıkacaktı[109]. "Ne zaman, nerede ve nasıl sona ereceğini kimse bilemez," diye yakındı Benton[110].

Savaşın ilk haftalarındaki karmaşa ve panik, misyonerleri Lübnan Dağı'nı terk etmeye ve Beyrut'un ve hemen açıkta bulunan Avrupa hücumbotlarının sağladığı güvenliği aramaya zorladı. Bhamdun'da sadece Benton'lar kaldı, kendi dindaşlarını terk etmeyi reddettiler ve komşu köylerdeki Dürzi şeyhlerinin korumasına güvendiler. Diğer misyonerler Beyrut'ta

[103] Benton to Anderson, May 31, 1860, Reel 545, Vol. 6, doc. 153, ABCFM.
[104] Jessup to Anderson, June 2, 1860, Reel 546, Vol. 7, pt. 1, doc. 165, ABCFM.
[105] "Recent Intelligence," *Missionary Herald* 55 (1859): 349.
[106] Thomson to Anderson, May 23, 1860, Reel 547, vol. 7, pt. 2, doc. 443, ABCFM.
[107] Misyonerlerin savaşı anlatmak için kullandıkları dil, Ranajit Guha'nın sömürge Hindistan'ındaki İngiliz yazılarını incelerken aktardığı söylem kalıplarına çarpıcı bir şekilde uymaktadır. Bkn: Ranajit Guha, "The Prose of Counter-Insurgency,"in Guha and Gayatri ChakravortySpivak, eds., *Selected Subaltern Studies* (New York, 1988), 45-89.
[108] Thomson to Anderson, Beirut, June 2, 1860, Reel 547, Vol. 7, pt. 2, doc. 444, ABCFM, my emphasis
[109] George C. Hurter 15 Nisan 1841'de Beyrut'a vardı. (Vurgular bana ait.)
[110] Benton to Anderson, Bhamdun, Ma, y31, 1860, Reel 545, Vol. 6, doc. 153, ABCFM.

güvensiz de olsa geçici bir barınak buldular. Hıristiyanların kasabanın Müslümanları tarafından katledileceğine dair söylentiler yayıldı. Amerikalı misyonerler ve aileleri American Press'te toplanarak bekleyen İngiliz savaş gemilerine gitmek üzere bir tahliye planı hazırladılar[111].

Başlangıçta misyonerler savaşı yerel Hıristiyanların Dürzilerin topraklarına yönelik açgözlülüğüne bağlamışlardı, zira "Rum ve Maruni din adamları halklarını savaşmaları için kışkırtıyorlardı."[112]. Ancak çatışmaların kötüleşmesiyle birlikte, Dürzi güçleri Hıristiyanlara karşı acımasız bir kampanyayı istikrarlı ve hızlı bir şekilde tamamlarken, Beyrut'taki misyonerler Levant'taki tüm Hıristiyanları tehdit eden bir komplo "görmeye" başladılar. Basitçe söylemek gerekirse, misyonerler "erkeklerin, kadınların ve çocukların Timurlenk'e[113] yakışır bir soğukkanlılık ve barbarlıkla katledildiği" bir savaşı, Hıristiyanlık karşıtı daha geniş bir tasarımın parçası olmaktan başka bir şey olarak kavrayamazlardı. Dürziler Amerikalıların şimdiye kadar korunan evlerine saldırdığında, misyonerler farklı ve çok daha korkutucu bir senaryo hayal ettiler. "Gördüğünüz gibi," diye anlatıyordu Calhoun Bird'e, "yıldızlar ve çizgiler bile artık koruma sağlamıyordu."[114]. Dürzilerin kendi başlarına hareket edemeyeceklerini düşünüyorlardı ve misyonerlerin çoğu, özellikle de o sırada sadece yirmi sekiz yaşında olan Jessup, Suriye'de fazla deneyim sahibi olmadığından, Beyrut'un yabancı ve Hıristiyan topluluklarını saran söylenti ve terör çılgınlığına katılmalarını engelleyecek çok az şey vardı[115].

Benton dışındaki misyonerler, savaşın basitçe iki savaşçı ırkın üstünlük için yıkıcı bir yarışa girmesinin sonucu olduğu fikrini terk ettiler. Savaşın tematik bir tanımına geçerek, başlıca aktörler olarak başlıca sakinleri ortadan kaldırdılar ve bunun yerine İslam ile Batı arasında algılanan bütünsel, sürekli ve dehşet verici karşılaşmayı koydular. Ortaya çıkan misyonerlik anlatısında "yerliler" artık Katolik ya da Protestan, Fransız ya da Amerikalı olsun, Hıristiyanlığın büyük düşmanı İslam'ın elindeki araçlar, piyonlar olmaktan öteye gidemiyordu. Burada misyonerler, Müslüman'ın Hıristiyan'a, Doğu'nun Batı'ya duyduğu "doğal" nefrete olan inançlarına geri döndüler. William Eddy'nin sözleriyle: "Hıristiyanlar tarafından hiçbir şekilde saldırıya uğramayan ülkenin Müslümanları, onlara karşı doğal nefretlerini göstererek yağma ve cinayetlerde aktif rol aldılar … Vahşi hayvanların kuzuların üzerine salındığı vahşi savaşlarda olduğu gibi, Dürziler ve Müslümanlar da Hıristiyanların kanıyla susuzluklarını acımasızca gidermeye katıldılar."[116]. Jessup aynı korkuyu biraz farklı bir şekilde dile getirmiştir: "Gerçekten de, şimdiye kadarki tüm bu savaşta, Türk subaylar Dürzilerle iş birliği yapmış gibi görünüyor ve Müslümanları karakterize eden ahlaki sapkınlık, kalpsizlik ve zalimlik insanın yüreğini burkuyor ve bu ahmak ve kötü Türk yönetimine daha fazla katlanmaktansa, hükümet yolunda mümkün olabilecek her şeyi kabul etmeye neredeyse istekli hale getiriyor."[117]. Jessup, Hıristiyanlara yönelik katliamların "Cawnpore ve Delhi ile aynı karakterde" korkunç boyutlarda olduğu uyarısında bulundu[118]. Beyaz adama ve medeniyete karşı yerli taşkınlıklarının tipik bir örneği olarak kabul edilen şey -bu durumda Hindistan'daki 1857 İsyanı- Türk/Müslüman "barbarlığının" hatlarına uyarlandı. "Sömürge Hindistan'ının tarihini Levant'ınkine bağlayan misyonerler, içgüdüsel olarak kendileri ile Hindistan'daki İngilizler arasında bir bağ kurdular.

[111] Bliss, *Reminiscences*,154.
[112] Jessup to Anderson, Beirut, June 2, 1860, Reel 546, Vol. 7, pt. 1, doc. 165, ABCFM.
[113] Jessup to Anderson, Beirut, June 1, 1860, Reel 546, Vol. 7, pt. 1, doc. 165, ABCFM.
[114] Calhoun to Bird, Beirut, July 16, 1860, Reel 545, Vol. 6, doc. 330, ABCFM.
[115] Fawaz, *Occasion for War*, 75.
[116] Eddy to Anderson, Sidon, June 5, 1860, Reel 546, Vol. 7, pt. 1, doc. 3, ABCFM.
[117] Jessup to Anderson, Beirut, June 5, 1860, Reel 546, Vol. 7, pt. 1, doc. 165, ABCFM.
[118] Jessup to Anderson, Beirut, June 5, 1860.

İngilizler kendilerini Hindistan'da Hıristiyanlığın temsilcileri olarak değil de "modern" yönetimin, düzenin, gelişmenin ve ilerlemenin temsilcileri olarak görseler de, Jessup yine de Batı'nın "medeni" halklarını birbirine bağlayan içsel bir bağ görüyordu[119]. Onun için söz konusu olan, ilkel bir Dinsizliğin tarihsizleştirilmiş, öfkeli ve aralıksız saldırılarına maruz kalan hayali bir Hıristiyanlık topluluğuydu. Çözüm elbette yeni bir hegemonyada ve sömürgeci müdahalede yatıyordu. Türk yönetimini mutlak yozlaşma olarak gören gözler ileriye bakıyordu: laik güçlerin laik zamanda müdahalesiyle, Türk yönetimi tarafından temsil edilen Müslüman Deccal'in saltanatının nihayet sona erdirilebileceği ihtimalini görüyorlardı. Bu nedenle Jessup, "Avrupa'da Dürzi ve Müslüman despotizmine karşı yeni bir haçlı seferinin uyanması şaşırtıcı olmamalı" diye düşünüyordu[120].

Misyonerlik söylemindeki en büyük ironi, Thomson'ın, meslektaşlarının çoğunluğuyla aynı doğrultuda, 1856'da Kırım Savaşı'nın sona ermesinin ardından Avrupa'nın Türkiye'yi (Batılı) ulusların "medeni ailesine" kabul etmesinin feci bir hata olduğunu ve Avrupalı güçlerin kendilerini ortak bir "müdahale etmeme" politikasına adamalarının daha da kötü olduğunu savunmasıydı. Misyonerlere göre, Mesih'in İkinci Gelişini (the Second Coming of Christ) gerçekleştirmek için sınırsız olanaklar sunan on dokuzuncu yüzyılın sömürge dönemi, Türklere güvenme iddiasıyla kendi kendini engellemişti. Misyonerlerin yüksek sesle ilan ettikleri düzen, gelişim ve müjdecilik ancak Avrupalıların yönetimiyle gerçekleşebilirdi.

Özellikle Osmanlı valisi "bu politikayı yürütmek üzere seçilmiş ve buraya gönderilmiştir ve bunu yabancı hükümetlerin temsilcilerini kasıtlı olarak küçümseyerek yapmıştır" ve gerçekten de onun "entrikaları" "bu vahşi savaşa neden olmuştur." Savaşın kötü niyetli Müslüman zihinlerde tasarlandığına inanan bu kişiler, Thomson'ın kötü niyetli Türk olarak tanımladığı bir ajan-provokatörü suçladılar. Artık bunun "halkın, her taraftan egemen sınıfların isteklerine karşı ayaklanması" olduğuna inanmıyordu. Savaş, Türklerden esinlenen bir felakete dönüştü. "Çılgına dönmüş iblis çeteleri -Türkler ve Dürziler- bu trajediyi... bu ülkedeki en yüksek Türk otoritesinin huzurunda canlandırdılar."[121]. "Müslüman fanatizmi" yok edilmeliydi ve bunu ancak Avrupa'nın müdahalesi sağlayabilirdi. Bir başka misyoner ise, "Türkler kendi başlarına bırakılırsa, Suriye'de düzen ve güvenliği ne sağlayabilirler ne de sağlatabilirler" uyarısında bulundu. Bu nedenle müdahalede bulunulmalıdır, aksi takdirde tam bir karmaşa ve yıkıma sürükleneceğiz"[122].

Alternatifler açıklığa kavuştu. Sömürge gücünün misyoner desteğiyle birlikte kullanılması, Evanjelik girişimin kaderini belirleyen bir adımdı. Misyonerler artık sömürgeci gücün sınırlarında tereddütle durmuyor, onun laikliğini kınamıyor ve yine de ürünlerinin tartışılmaz cazibesine kapılmıyorlardı; sadece Katolik Fransızlar asker göndermiş olsa da "Batı orduları" ile birlikte hareket ediyorlardı. Bir misyoner onların "yanlışları bastırmak, zayıfları korumak ve herkese doğal haklarını vermek için örgütlenmiş bir grup" olduğunu hatırlıyordu[123]. Misyonerlerin kendilerini Avrupalı (ve hatta Katolik Avrupalı) "Hıristiyanlığın" intikamcı gücünün arkasında hizalamaları anlamlıydı. Avrupa basını ve kamuoyu Suriye'deki Hıristiyanların kaderi konusunda öfkeyle dolduğu ve Avrupalı güçler Hıristiyanlık ve insanlık adına konuşup müdahale ettiği için,

[119] Ranajit Guha'nın İngiliz gücü ve tarih yazımı üzerine yazdığı makaleye bakınız: Ranajit Guha, "Dominance without Hegemony and Its Historiography,"in Guha, ed., *Subaltern Studies* VI (Delhi, 1992), 210-309.
[120] Jessup to Anderson, Beirut, August.29, 1860, Reel 546, Vol. 7, pt. 1, doc. 167, ABCFM.
[121] Thomson to Anderson, Beirut, July 5, 1860, Reel 547, Vol. 7, pt. 2, ABCFM.
[122] Ford to Anderson, Beirut, August 16, 1860, Reel 546, Vol. 7, pt. 1, doc. 65, ABCFM (emphasis in original).
[123] Bliss, *Reminiscences*,156.

misyonerler Avrupa ordularını destekleme konusunda daha az isteksiz davrandılar. Her ne kadar ikircikli de olsa, kendilerini her zaman Avrupa sömürgeciliğinin gücüyle aynı hizaya getirmişlerdir. Her zaman huzursuz bir şekilde sömürgeciliğin sınırlarında gezinmişler, sömürgeciliğin kurbanlarına bakmaya hazır ve istekli olmuşlar ama sömürgeciliğin getirdiği sınırsız fırsatlardan asla uzak durmamışlardır. Hurter şöyle yazmıştır: "Tek umudumuz, tüm bu istenmeyen olayların, Hindistan'da olduğu gibi, sonunda Müjde'nin ilerlemesi için sonuçlanmasıdır."[124].

Savaşın Lübnan Dağı'nda sona ermesi ve Şamlı Hıristiyanların da bir katliama kurban gitmesiyle bölgenin kaderi Doğu Sorunu'na daha da karıştı. Çatışmalara karşılık olarak, Fransız ordusu tarafından desteklenen Osmanlılar, düzeni yeniden sağlamak için hızlı ve acımasız bir şekilde harekete geçti[125]. Dürziler doğrudan ve güçlü bir korumadan yoksun kalan tek topluluktu, çünkü Maruniler Fransızların desteğine sahipti. Avrupalıların kendilerine yakıştırdıkları şekliyle "Hıristiyan âleminin" intikamının alınması gerekiyordu. Dürzilerin Müslüman olmadığı ve Lübnan Dağı'ndaki savaşın Şam'daki katliamdan tamamen farklı olduğu göz ardı edildi: Hıristiyan kamuoyuna göre, her iki durumda da Hıristiyanlar saldırıya uğramıştı ve her iki durumda da onlara zulmedenler "dinsizler "di.

Jessup, Beyrut'un altı bin Fransız askeri tarafından işgal edildiğini duyunca çok heyecanlandı. Şam'da Müslümanların infaz edildiğini bildirirken "Müslümanlar toza toprağa bulandı" diye haykırdı. Jessup, idamlara rağmen "oradaki Müslüman ruhunun kırılmadığı" ve Şam'da ikamet eden yabancılara göre Şam'ın "Hıristiyanlar için bir daha asla güvenli bir yer olmayacağı" uyarısında bulundu. Jessup ayrıca, Şam'da 200.000 Müslüman yaşadığını ve 2.000 ya da 3.000 kişi idam edilse bile, "büyük kitlenin sadece öfkeleneceğini ve intikam için ilk fırsatı değerlendireceğini" söyledi. Tahmin edilebileceği gibi Jessup, Avrupa ile uzun süreli bağları ve temasları olan bir Osmanlı devlet adamı olan Fuad Paşa'nın Suriye'yi denetimsiz Türk yönetimine bırakmasının "güvenlik ve düzene veda" anlamına geleceğinden yakınıyordu[126].

Misyonerler derhal Suriye'deki hıristiyan nüfus için bir yardım çalışması başlatırken, anlatıları o kadar tutarlı hale gelmişti ki, Abd'de mülteciler için para toplamak amacıyla dağıtılan bir dizi broşürün başlığı "Suriye Katliamları, Suriyeli Mağdurlar İçin İkinci Bir Çağrı" idi. Yardım kampanyasına destek toplamak amacıyla hazırlanan broşürlerde, çağrının "Aniden Bir Felaketle Karşı Karşıya Kalan Suriye'nin Yüz Binden Fazla Hıristiyan Nüfusu" adına yapıldığı belirtiliyordu, hem de korkunç ve dehşet verici- ihanetin ve amacı yok etmek olan bir savaşın dehşete düşmüş ve çaresiz kurbanları, uzun zamandır beslenen nefretin ve Muhammed fanatizminin amansız çılgınlığının kışkırttığı ve harekete geçirdiği yıkıcı zalimlik"[127]. "Hıristiyan âleminin" gazabı -her zaman somutlaştırılmış bir "Müslüman fanatizmine" karşı tanımlanan- bir şekil ve biçim aldı. Daha sonraki, daha gösterişli anlatılarda, aynı temel ilke geriye doğru işlendi, böylece tüm savaş baştan itibaren anlamlı hale geldi ve Doğu/Müslüman fanatizmine karşı Batı/Hıristiyan Düzeni ve Medeniyeti anlatısı sadakatle sürdürüldü. Tarihsel hafıza izlerini bırakmıştır: "[M]üslümanlar genellikle Hıristiyanlara yönelik saldırı niyetlerini, Hıristiyanlar tarafından saldırıya uğrama beklentisi içinde olduklarına dair haberlerin dikkatli bir şekilde yayılmasıyla gizlemişlerdir. Aynı politika, Lübnan'daki dağınık Hıristiyanların kalan güç kalıntılarını tamamen ortadan kaldırmaya

[124] "Recent Intelligence," MHROS, 4: 388.
[125] Daha fazla ayrıntı için bakınız Fawaz, Occasion for War.
[126] Jessup to Anderson, Beirut, August 29, 1860, Reel 546, Vol. 7, doc. 167, ABCFM.
[127] "A Second Appeal for the Syrian Sufferers,"ABCFM (emphasis in original).

çalışmak için zaman yaklaştıkça artan bir şiddetle Hıristiyan saldırganlığını kınayan fanatik Dürziler tarafından da benimsendi"[128].

Ancak tüm misyonerler aynı şekilde davranmadı; hepsi Beyrut'a kaçmadı. Benton gibi bazıları görev yerlerinde kaldı. Savaş köyüne yaklaştığında, bir zamanlar kendini hayal ettiği gibi Haçlı şövalyesi olarak değil, elinde İncil'i tutan ve Dürzilere silahlarını bırakmalarını öğütleyen bir adam olarak sahaya çıktı. Dürzi şeyhlerine, savunmasız Bhamdun köyünü almamaları ve sakinlerini bağışlamaları için başarılı bir şekilde çağrıda bulundu[129].

Benton, tüm misyonerlerle aynı sınırlamaları ve onların toprakların ve insanların "karanlığı" hakkındaki varsayımlarını paylaşıyordu, ancak Beyrut'taki diğer Amerikalıları ele geçiren paniğe kapılmayı reddetti. Katliamlarla ilgili Avrupa ve Osmanlı soruşturmalarına eşlik eden gelgitli suçlama dalgasında hikayesini sürdürdü. Misyondan uzaklaşmış olmasına rağmen, inatla Amerika Birleşik Devletleri'ne dönmeyi reddetti. Vaat edilen topraklar Lübnan'daydı. Jessup "Müslüman fanatizmini" alçaltmanın erdemlerini yüceltirken, Benton ve eşi başka türlü ifade edilemeyecek şeyleri ifade etme alanı buldular. "Öyle görünüyor ki," diye yazıyordu, 'Amerika'daki birçok dostumuz bu son çatışmayı bir 'din savaşı', Mesih adına Hıristiyanlara yapılan bir zulüm olarak görüyor- Bizim amacımız aşağıdaki kısa gerçekleri açıklayarak, eğer varsa bu yanlışı düzeltmektir."[130].

Benton, Dürzilerin "asla zulmetmediklerini, asla din için savaşmadıklarını", ancak "üstleri tarafından baskı gören" Hıristiyanlar Suriye'nin içlerine kaçıp Lübnan Dağı'na gelene ve geleneksel Dürzi bölgelerine tecavüz etmeye başlayana kadar dağın asıl "sahipleri" olduklarını ısrarla vurguladı[131]. Ayrıca Benton, Mayıs ayında savaşın patlak vermesinden önce Hıristiyanların Dürzilerin yok edilmesini planladıklarını iddia etti. Hristiyanların Dürzilerle sürekli alay ettiklerini, ancak Marunilerin dağınıklığının, sayıca daha az olmalarına rağmen daha disiplinli olan Dürzilerle mücadeleye girerken amaç birliğine ihanet ettiğini belirtti. "Böylece evleri, toprakları ve eski şöhretleri için savaşmak zorunda kalan Dürziler, saflarına geçip ateş ve kılıçla deli kaplanlar gibi köyden köye, kasabadan kasabaya koştular ve dünya onların korkunç eylemlerini anlatırken sapsarı kesildi.". Diğer misyonerler gibi Benton da Türk yetkilileri suçluyordu, çünkü Türklerin Dürzileri Hıristiyanlara karşı "kullandığını" ve "şimdi karakteristik bir acımasızlıkla onları terk ettiklerini ve Hıristiyan dünyasının öfkesini yatıştırmak için tüm Dürzi ulusunu ve mülkünü feda etmeye istekli göründüklerini" iddia ediyordu. Avrupa ordularının fethedilen Hıristiyanların haklarını sormasını ve talep etmesini memnuniyetle karşılıyoruz; Ama sahnenin değiştiğini varsayalım; Hıristiyanlar, 'Lübnan'da canlı bir Dürzi bırakmamak' gibi en Hıristiyanlık dışı tasarımlarını gerçekleştirmiş olsalardı, zavallı putperest Dürzilerin haklarını kim isteyecekti? Kim?"[132].

Tüm misyon projesi, terk edilmiş bir misyonerin yakıcı sorusuyla açığa çıktı; ancak mektupları gizli kaldı ve bu tartışma asla kamuoyuna açıklanmadı. Bir anlamda, Benton'lar evrensel bir misyona sadık kalmaya çalışmış ve sınırsız bir ilkel fanatizm tezini kabul etmeyi reddetmişlerdir.

---

[128] H. B. Tristam, ed., Daughters of Syria (London, 1872), 54.

[129] William Benton'ın savaş sırasında Dürzi liderlerle yaptığı görüşmelere atıfta bulunan ilavenin, olaylardan yıllar sonra Loanza Benton'ın kızı tarafından Lübnan'a yapılan bir ziyaret sırasında kaydedilen sözlü ifadeden geldiği belirtilmelidir. "Addition to Loanza's Diary," Box 10, Folder 2, Benton Papers.

[130] Benton to Anderson, Bhamdun, October 11, 1860, Reel 545, Vol. 6, doc. 160, ABCFM.

[131] Bu muhtemelen Asi Vadisi'ndeki asıl vatanlarında Marunilere zulmeden Bizanslılara bir göndermedir. Bkz.Salibi, House of Many Mansions, 13.

[132] Benton to Anderson, Bhamdun, October 11, 1860.

Hâlâ Lübnan Dağı'na ait olduklarını düşünüyorlardı. Kurul (ABCFM), işleri oluruna bırakmaya istekli olduğu sürece, o ve karısı emeklerine devam etmeye istekliydiler, çünkü Loanza'nın kurula yazdığı gibi, "size yalvarıyoruz, bizi artık Birleşik Devletler'e dönmeye teşvik etmeyin- elimizi sabana koyduk ve Lübnan'ın zavallı Arapları için çalışacak hayatımız ve sağlığımız varken bizim için geri dönüş yok."[133].

Ancak gidişat geri dönülmez bir şekilde değişmişti. 1860'tan sonra misyonerler, fanatizme karşı modernite güçlerinin yanında yer almaları gerektiğinde ısrar ettiler ve artık Müslüman Osmanlı İmparatorluğu'na karşı seküler Avrupa gücünün yanında yer almaya hazırdılar. Hıristiyan kurbanlara duyulan sempatiye rağmen, 1860 yılı sonunda misyonerler, Evanjelik modernitenin yerlilerle aralarındaki hem zamansal hem de ruhani farkı kapatamayacağına ikna oldular. Kıyamet çatışmasını anlamlandırmaya çalışan misyonerler, 1860 savaşını İslam'ın Hıristiyanlığa karşı doğuştan gelen nefreti, karanlık komplocular tarafından teşvik edilen intikam ve kan dökme arzusu açısından çerçevelemeye çalıştılar. "Bliss, Hatıralarında şöyle yazmıştır: "[Beyrut'taki Hıristiyanlara saldırmak üzere] bir anlaşma yapıldığı kesindi. "Bu kararın neden uygulanmadığını aradan geçen kırk sekiz yıldan sonra bile anlayabilmiş değilim."[134]. Amerikalı misyonerler, açıklanamayan ve hatta tanımlanamayan yerli "fanatizminin" karanlık bağlamından geçmişle temiz bir kopuş aradılar. Hıristiyan kardeşliği süresiz olarak ertelenmek zorunda kalacaktı.

Misyon 1860'tan itibaren yavaş yavaş Evanjelik moderniteden uzaklaştı ve giderek daha seküler bir girişim olarak kendini yeniden keşfetmeye başladı. 1866 yılında, başlangıçta büyük ölçüde İngiliz katkılarıyla finanse edilen Suriye Protestan Koleji (daha sonra Beyrut Amerikan Üniversitesi olacak) kuruldu. Kolej gerçekten de "misyonun sanal çocuğu" olmasına rağmen, yine de çöle doğru bir sapma anlamına geliyordu[135]. Amerikan Board'un denetimi altında ayrı bir kurum olarak kolej, "hiçbir anlamda bir misyon okulu olmayacaktı."[136]. Bunun yerine, doğrudan dünyevi ve seküler meselelerle ilgilenecek ve yerli gençlerin talep edilmeyen ruhani yenilenmesi kadar, arzu edilen "toplumun ihtiyaçlarının gerektirdiği edebi, bilimsel ve mesleki eğitimi" de vurgulayacaktı[137].

[133] Loanza Benton to Anderson, Bhamdun, July 24, 1860, Reel 545, Vol. 6, doc. 156, ABCFM.
[134] Bliss, *Reminiscences*,153.
[135] Tibawi, American Interests in Syria, 170. Tibawi ayrıca, doğru bir şekilde, Suriye Protestan Koleji'nin Cizvit ve Katolik örgütler tarafından kurulan diğer kurumlarla rekabet içinde görülmesi gerektiğini ve bu nedenle kolejin Katolik hegemonyasını engellemek amacıyla kurulduğunu savunmuştur. Bkz. "Protestant College in Syria," MHROS, 5: 58.
[136] Tibawi, "ProtestantCollege in Syria,"5: 56.
[137] Tibawi, "Protestant College in Syria,"5: 57.

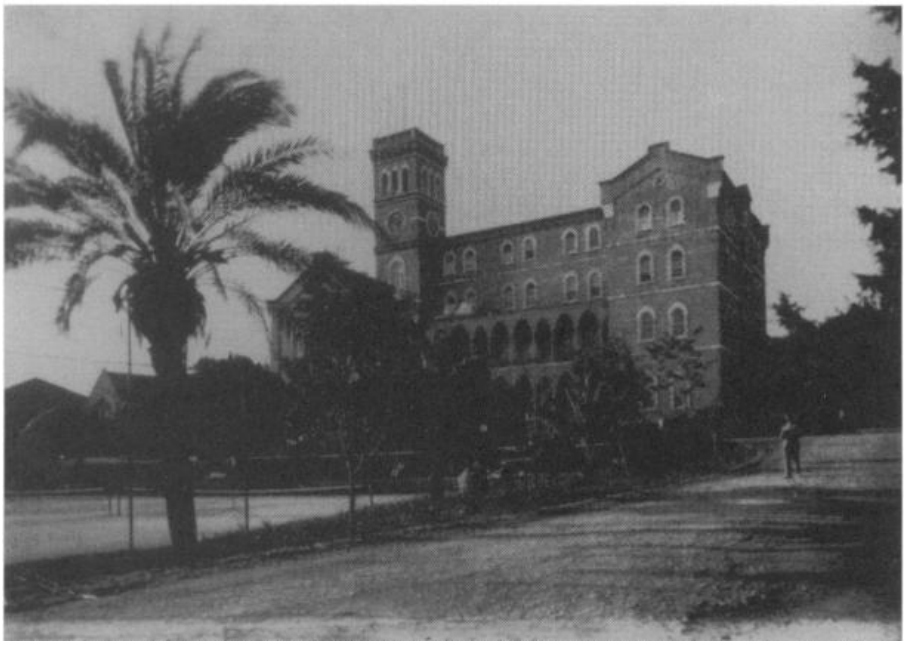

"College Hall, İlk Bina." From Penrose, That They May Have Life: The Story Of The American University Of Beirut 1866 1941 Courtesy of the University Publications Committee, American University of Beirut.

Bliss, 1871 yılında Kolej binasının temelini atarken "Bu Kolej, renk, milliyet, ırk ya da din farkı gözetmeksizin her koşul ve sınıftan insan içindir" demişti. "Beyaz, siyah ya da sarı bir adam; Hıristiyan, Yahudi, Müslüman ya da dinsiz, bu kuruma girebilir ve üç, dört ya da sekiz yıl boyunca bu kurumun tüm avantajlarından yararlanabilir ve tek bir Tanrı'ya, birçok Tanrı'ya ya da hiçbir Tanrı'ya inanmadan çıkabilir." "Ancak," diye ekledi, "gerçeğin ne olduğuna inandığımızı ve bu inancımızın nedenlerini bilmeden herhangi birinin bizimle uzun süre devam etmesi imkânsız olacaktır."[138] Bu liberalizm ne kadar asil bir niyete sahip olursa olsun, Evanjelik modernite ile bir kopuş bağlamında görülmelidir. Suriye Protestan Koleji, yerli bir başkan fikrini düşünen ve sonra terk eden bir okuldu; "yerli, kendi kendini yöneten ve kendi kendini idame ettiren" bir kurum olması gerekiyordu ama olmadı ve sonunda İngiliz ve daha sonra Amerikan dünyevi gücüyle giderek daha fazla karıştı[139]. Sonraki yirmi yıl boyunca, Arapça din değiştirme çabaları, misyonerlerin modernitenin ve sömürgeci olasılığın dili olduğunu ve "savaş ve anlaşmalardan bile daha fazla fethetmeye, asimile etmeye ve dönüştürmeye yardımcı olduğunu" kabul ettikleri İngilizce seküler bilimleri öğretmeye yenik düştü[140].

[138] Bliss, *Reminiscences*, 198.

[139] Tibawi, "Protestant College in Syria,"5: 57. Tibawi'nin "The Genesis and Early History of the Syrian Protestant College" başlıklı makalesi bu süreçlere ışık tutmakta ve kolejin başlangıçtaki hedeflerine aykırı bir şekilde gerçekleşen Amerikanlaşma sürecini gözler önüne sermektedir.

[140] "Syrian Notes," The Foreign Missionary 37 (1878): 134. Duyuruda şu ifadelere yer verildi: "Bu kayda değer eylem, ülkedeki en zeki adamların görüşüne göre, İngiliz etkisinin bundan böyle, Türklerin ölü bir mektup olarak görebileceği, sadece diplomatik bir retorik gösterisi değil, toplumdaki her çıkarı etkileyen, her yere nüfuz eden ve kontrol eden bir güç olacağını göstermektedir.". Bazı yazarlar dil değişikliğinin üniversitenin bilimsel kitapları yeterince hızlı bir şekilde Arapçaya çevirememesi nedeniyle yapıldığını iddia etse de Tibawi bunun doğru olmadığını göstermiştir. Tibawi, "Genesis and Early History of the Syrian Protestant College," 282-83.

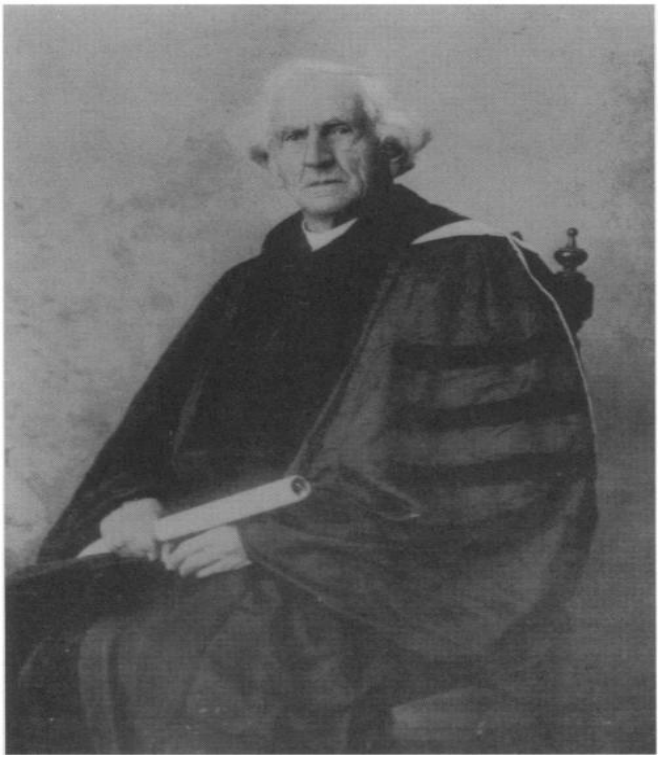

"Daniel Bliss, Başkan, 1864-1902.". From Penrose, That They May Have Life (1941). Courtesy of the University Publications Committee, American University of Beirut.

Suriye Protestan Koleji sekülerdi çünkü bir dizi Evanjelik hayal kırıklığının doruk noktasını temsil ediyordu. Yerli bir kilisenin misyonu derinden bölen çetrefilli sorunları bir anda aşıldı, yerliler arasında gerçek bir "Hıristiyan "ın belirlenmesi gibi can sıkıcı bir sorun atlatıldı ve yerlilerin Evanjelik baskıdan uzak modern bir eğitim talebi kabul edildi. Doğru, misyonerlik çabalarını sürdüren birçok misyoner vardı ama odak noktası Suriye Protestan Koleji oldu. Bliss ve Thomson'ın adlarını taşıyan binalarla modern eğitime adanmış bir üniversitenin kurulması -her ne kadar "akli dengesi bozuk" olduğu iddiasıyla misyondan kovulan Benton'ın adı verilmemiş olsa da- Amerikalıları bu uzak kıyılara getiren evanjelizmden radikal bir kopuşa işaret ediyordu[141].

[141] Resolution of June 18, 1861, Records 1852-1863, Prudential Committee Archives, Congregational Library,Boston.

"İlk Mezun Olan Sınıf (1870). Soldan sağa: Sarruf, Khairallah, Ghurayyib, Mr. Fraser, Mughabghab, Musawwir. From Penrose, That They May Have Life (1941). Courtesy of the University Publications Committee, American University of Beirut.

Takip eden yıllarda Jessup, Benton'ın misyondaki rolünü sessizce ve etkili bir şekilde görmezden gelecekti. Gerçekten de, gözden düşmüş misyoner Benton, Jessup'un Suriye'de Elli Üç Yıl (Fifty-Three Years in Syria) adlı misyon çalışmasının kanonik metninde neredeyse hiç yer almadı ve Daniel Bliss'in Hatıralar'ında (Reminiscences) sadece birkaç atıfta bulunmayı hak etti[142]. 1860'la birlikte, seküler güçten bağımsız olarak evanjelizm yapma çabası ya da modernitenin iki kavramı -evanjelik ve seküler- arasında bir şekilde arabuluculuk yapma girişimi terk edildi. Kopma tam değildi ama belirleyiciydi[143].

[142] Her iki metin de Benton ile yaşanan sert tartışmadan bahsetmekten kaçınır. Jessup'un Fifty-Three Years in Syria adlı kitabı 1910 yılında, Bliss'in The Reminiscences of Daniel Bliss adlı kitabı ise 1920 yılında yayımlanmıştır.

[143] Sorunsuz bir geçiş olmaktan çok uzak olan kolejin ilk on yılları, modern bir eğitimin yolunu belirlemek için çok sayıda mücadeleye tanıklık etti; bu mücadeleler, fazla seküler bir yönelime karşı bir tepkiyle, bir öğretim üyesinin görevden alınmasıyla ve kalan öğretim üyelerinin bir öğrenci "isyanı" olarak gördükleri şeyle sonuçlandı. 1882 yılında, tıp fakültesinde bir profesör olan Edwin Lewis'in Darwinizm üzerine ders vermesiyle bir kriz patlak verdi. Birkaç misyoner ve kolej başkanı Daniel Bliss, Lewis'i istifaya zorladı ve ardından akademik özgürlük adına Lewis'in yanında yer alan yerli öğretmenlerin sözleşmelerini feshetti. Tıp öğrencileri bu durumu şiddetle protesto etti, ancak o andan itibaren kolej, eğitim dilini Arapçadan İngilizceye çevirmenin yanı sıra, tüm profesörlerin "sadece Evanjelik kiliselerin üyesi değil, aynı zamanda kolejin ruhani ve misyonerlik amaçlarına tam sempati duyan" kişiler olmalarını gerektiren dini bir beyanname imzalamaları konusunda ısrar etti. Quoted in Tibawi, "Genesis and Early History of the Syrian Protestant College," 287-88. tepkinin daha kapsamlı bir açıklaması için bkn: Shafiq Jiha, Darwin and the Crisis of 1882 in the Medical Department (Beirut, 1991),

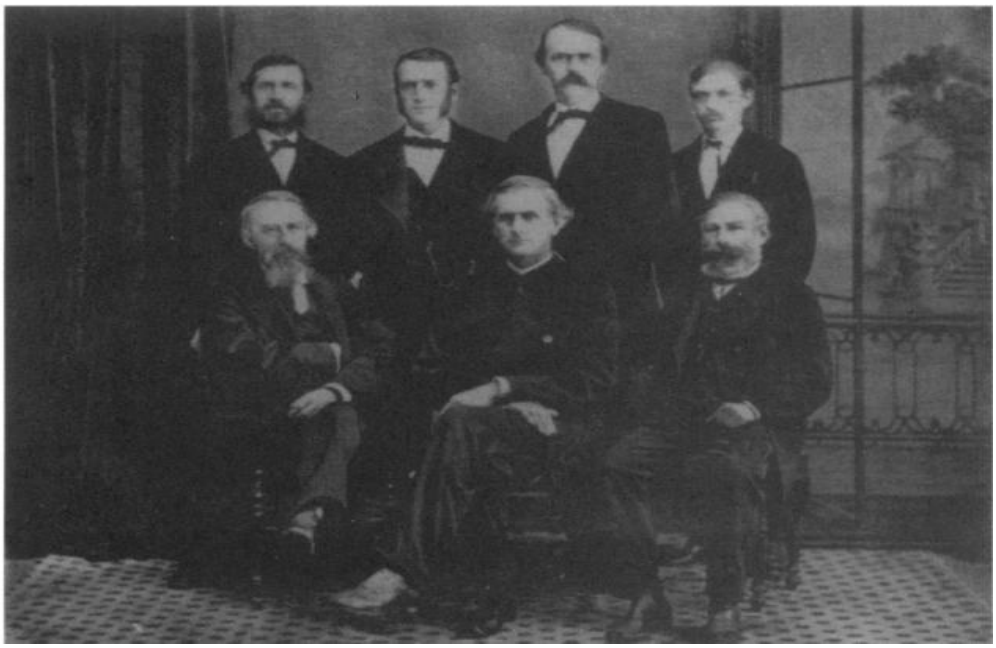

"Suriye Protestan Koleji'nin Orijinal Fakültesi. Ayaktakiler, soldan sağa: D. S. Dodge, Geo. E. Post, Edwin R. Lewis, Harvey Porter. Oturanlar: C. V. A. Van Dyck, Daniel Bliss, John Wortabet.", From Penrose That They May Have Life (1941). Courtesyof the University Publications Committee, American University of Beirut.

Evanjelik modernite, yerlilerle aynı anda iki düzeyde -ortak bir dini ve tarihi düzey ile modern ve bilimsel düzeyde- ilişki kurma olasılığını ortaya koyduysa, Suriye Protestan Koleji'nin seküler modernitesi her türlü ortak kültürel aidiyet duygusuna kapıyı kapattı. Üniversitenin kurulmasıyla birlikte, laik ve dini hayat arasındaki gerilim kademeli olarak, ancak hiçbir şekilde tam anlamıyla çözülmemiştir. Vurgulanan Kutsal Topraklara dönüş değil, modern öncesi bir dünyadan bilim ve laiklik dünyasına doğru bir kaçıştı. Dünyevilik, Müjde'nin ve misyonerlerin düşmanı olmaktan çok uzaktı, -umuyorlardı ki- daha ihtiyatlı bir şekilde de olsa, küçültülmüş bir müjdeciliğin amacını ilerletmek için çok etkili bir şekilde kullanılabilirdi. Seküler teknoloji artık açıkça ruhani bir misyonun yardımcısı değildi; daha ziyade, seküler bir girişimin gönülsüz mimarları haline gelenler misyonerlerdi. Sonuç olarak, misyonerler artık yerlileri aramak için dışarı çıkmıyordu. Yerliler onlara geldiler.

Sonuç

Son olarak, Amerikalı misyonerlerin Suriye'de yaşadıkları deneyimlerin daha geniş kapsamlı bazı çıkarımları var. Bunlardan ilki, Fabian'ın argümanlarının bir çelişkisi değil, aksine daha da detaylandırılmasıdır. Fabian'ın on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl sömürgecilerinin "tek yönlü bir tarihin şemalarına uyum sağlamak için Zaman'a ihtiyaç duydukları: ilerleme, gelişme, modernite" "eşzamanlılığın inkârı" olarak adlandırdığı şey, misyonerler söz konusu olduğunda, dini bir eşzamanlılığın eşzamanlı olarak tanınmasıyla karmaşıklaştı[144]. Kısacası misyonerler, birbirinden çok farklı iki kutsal ve seküler zamansallık kavramını birleştirmeye çalıştılar. Bunlardan biri, Hıristiyan bir şimdiki zamana ulaşmak için geçmişin tek taraflı olarak yeniden canlandırılması arzusuyla tanımlanan, "şimdiki" neslin ruhlarını kurtarmaya yönelik bir aciliyet duygusuyla karakterize edilen ve on dokuzuncu yüzyıl Batı genişlemesini büyük bir Hıristiyan tasarımı için kullanma yeteneklerine ikna olmuş misyonerler tarafından dile getirilen Evanjelikti. Diğeri ise, seküler modernleşmenin önceliğini ve yerlilerin "batıl inançlarını" terk etmeyi inatla

[144] Fabian, Time and the Other, 144.

reddederek ve geniş bir seküler eğitimde ısrar ederek bunun gerçekleşmesinde oynadıkları hayati rolü (dolaylı olarak) kabul eden, tedrici bir kurtuluş perspektifiydi. Bu, misyonerlerin, Hıristiyan mesajının seküler mesaj karşısında zemin kaybedeceği yönündeki açık (ve geriye dönüp bakıldığında haklı) endişelerine rağmen, biraz da kendilerini şaşırtarak liderlik etmeyi teklif ettikleri yeni bir misyonun yolunu açtı[145].

Misyonerlerin Evanjelik modernliği aşılama girişiminin, "emperyalizm yanlıları" ile "emperyalizm karşıtlarını" birbirinden ayırmaya çalışmanın beyhudeliğini ortaya koyması da aynı derecede önemlidir. Evanjelik modernite, doğrudan sömürge yönetimi dışında faaliyet gösterirken aynı zamanda belirli on dokuzuncu yüzyıl sömürge ideolojileri üzerinde kuluçkaya yattığı ve geliştiği için sömürgeciliğin katı bir şekilde resmi tanımını karmaşıklaştırmaktadır. Aksine, Evanjelik modernite projesi sömürgeci ideolojilerin konumları, sınırlılıkları ve çelişkileri hakkında daha fazla soru ortaya atmaktadır. Misyonerliği emperyalizm çerçevesinde tartışmak, Suriye'nin Mesih için geri kazanılması sürecinin olumsallığını ve istikrarsızlığını göz önünde bulundurarak yapılmalıdır. Farklılık kategorileri gerçekten de en başından beri mevcuttu, ancak aidiyet kavramlarıyla bir arada var oldular. Aidiyet ve aidiyetsizlik, maneviyat ve modernlik arasında net sınırlar olmayan bir dini hareket olarak başlayan şey, ancak pratikle ve zaman geçtikçe giderek daha yabancı ve seküler bir girişim haline geldi. Bu uzaklaşma süreci belki de misyonerlik çabasının doğasında vardı, ancak 1860 savaşıyla doruğa ulaşan koşulların zorlamasıyla yavaş yavaş ortaya çıktı.

Ussama Makdisi, "Fantasies of the Possible: Community, History and Violence in the Nineteenth-Century Ottoman Empire" başlıklı doktora tezini Mayıs 1997'de Princeton Üniversitesi Tarih Bölümü'nde tamamladı. Bu sonbahardan itibaren Rice Üniversitesi'nde tarih alanında yardımcı doçent olarak görev yapacak. "The Modernity of Sectarianism in Lebanon" başlıklı makalesi Middle East Report 26'da (Yaz 1996) yayımlanmıştır ve halen dini şiddet ve sömürgecilik konularında çalışmaktadır.

[145] İronik bir şekilde, Suriye'deki Amerikan misyonunun sekülerleşmesi, Cizvit misyonunun sekülerleşmesiyle aynı zamana denk geldi; her iki misyon da, her şeyden önce modern ve seküler bir eğitim isteyen yerli halkın tek bir talebine yanıt verdi.Misyonerlerin kurduğu kurumlar olan Suriye Protestan Koleji (şimdiki Beyrut Amerikan Üniversitesi) ve Saint Joseph Üniversitesi, Lübnan'daki yüksek öğretimin iki ana rakip merkezi olmaya devam etmektedir.

Kaynakça

F. J. Bliss, ed., *The Reminiscencesof Daniel Bliss* (New York, 1920).

Edwin Munsell Bliss, ed., *The Encyclopedia of Missions*, 2 vols. (New York, 1891), 1: 66-68.

A. L. Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901: A Study of Educational, Literary and Religious Work* (Oxford, 1966).

Mustafa Khalidy and Omar Farrukh, *Al-Tabshirwa al-ist'amarfi al-bilad al-'arabiyya [Missionaries and Imperialism in the Arab World]* (Beirut, 1957).

Stephen B. L. Penrose, Jr., *That They May Have Life: The Story of the American University of Beirut, 1866-1941* (1941; Beirut, 1970).

Habib Badr, "Mission to 'Nominal Christians': The Policy and Practice of the American Board of Commissioners for Foreign Missions and Its Missionaries Concerning the Eastern Churches Which Led to the Organization of a Protestant Church in Beirut (1819-1842)" *(PhD, Princeton Theological Seminary, 1992)*.

William Hutchison, *Errand to the World: American Protestant Thought and Foreign Missions* (Chicago, 1987).

Stephen Neill, *A History of Christian Missions* (Harmondsworth, 1964).

John Comaroff and Jean Comaroff, *Ethnography and the Historical Imagination* (Boulder, Colo., 1992).

Johannes Fabian, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object* (New York, 1983).

"Remarks upon the Turks and the Nominal Christians," *The Missionary Herald: Reports from Ottoman Syria 1819-1870*, Kamal Salibi and Yusuf Khoury, eds., 5 vols. (Amman, 1995).

James Field, *America and the Mediterranean World, 1776-1882* (Princeton, N.J., 1969).

Selim Deringil, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808 to 1908," *Comparative Studies in Society and History* 35 (1993): 3-29.

Moshe Maoz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861: TheImpact of the Tanzimaton Politics and Society* (Oxford, 1968).

Karl Barbir, *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758* (Princeton, N.J., 1980).

Abraham Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*(New York, 1989).

Ilya Harik, *Politics and Change in a Traditional Society* (Princeton, N.J., 1968).

Kamal Salibi, *A House of Many Mansions: The History of Lebanon Reconsidered* (London, 1988).

Leila Fawaz, *Merchants and Migrants in Nineteenth-Century Beirut* (Cambridge, Mass., 1983).

Dominique Chevallier, "Auxorigines des troubles agraires libanais en 1858 ", *Annales: Economies, Societes, Civilisations* 14 (1959): 35-64.

Charles I. Foster, *An Errand of Mercy: The Evangelical Front,1790-1837* (Chapel Hill, N.C., 1960).

Jean Comaroff and John L. Comaroff, *Of Revelation and Revolution: Christianity, Colonialism, and Consciousness in South Africa* (Chicago, 1991).

James L. Barton, *The Unfinished Task of the Christian Church: Introductory Studies in the Problem of the World's Evangelization* (New York, 1908).

Fred W. Drake, "Protestant Geography in China: E. C. Bridgman's Portrayal of the West," in Suzanne Wilson Barnett and John King Fairbank, eds., *Christianity in China: Early Protestant Missionary Writings* (Cambridge, Mass., 1985).

A. L. Tibawi, "The Genesis and Early History of the Syrian Protestant College," in Fuad Sarrufand Suha Tamim, eds., *American University of Beirut Festival Book (Festschrift)* (Beirut, 1967), 258-59.

Kamal Salibi, *The Modern History of Lebanon* (Delmar, N.Y., 1977).

Eli Smith, "Trials of Missionaries" (Boston, 1832.

Henry Harris Jessup, *Fifty-Three Years in Syria,* 2 vols. (New York, 1910).

William M. Thomson, *The Land and the Book*, 2 vols. (New York, 1865).

James L. Barton, *The Unfinished Task* (New York, 1908).

C.-F. Volney, Voyageen Egypteet en Syrie (1887; Paris, 1959).

Jane Hunter, *The Gospel of Gentility: American Women Missionaries in Turn-of-the-Century China* (New Haven, Conn., 1984).

James Axtell,*The Invasion Within* (New York, 1985).

Charles Henry Churchill, *Mount Lebanon: A Ten Years' Residence from 1842 to 1852 Describing the Manners, Customs and Religion of Its Inhabitants,* 3 vols. (London, 1853).

Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*, 2 vols. (Boston, 1872).

L. Carl Brown, *International Politics and the Middle East* (Princeton, N.J., 1984).

T. O. Beidelman, *Colonial Evangelism* (Bloomington, Ind., 1982).

Michael Adas, *Machines as the Measureof Men: Science, Technology,and Ideologies of Western Dominance* (Ithaca, N.Y., 1989).

James Axtell, *The European and the Indian: Essays in the Ethno history of Colonial North America* (Oxford, 1981).

Stanley Wolpert, *A New Historyof India* (New York, 1989).

Paul Rabinow, *French Modern: Forms and Norms of the Social Environment (*Cambridge, Mass., 1989).

Gwendolyn Wright, *The Politics of Design in French Colonial Urbanism* (Chicago, 1991).

Benjamin Braude ve Bernard Lewis, eds., *Christiansand Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, 2 vols. (New York, 1982).

C. P. Williams, *The Ideal of the Self-Governing Church:A Study in Victorian Missionary Strategy* (Leiden, 1990).

Leila Fawaz, *An Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Londra, 1994).

Ranajit Guha, "The Prose of Counter-Insurgency," in Guha and Gayatri Chakravorty Spivak, eds., *Selected Subaltern Studies* (New York, 1988), 45-89.

Ranajit Guha, "Dominance without Hegemony and Its Historiography,"in Guha, ed., *Subaltern Studies* VI (Delhi, 1992), 210-309.